

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1980**

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

АСАРЛАР

УЧ ЖИЛДЛИК

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1980

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

АСАРЛАР

УЧИНЧИ ЖИЛД

ҲИКОЯЛАР
ОЧЕРКЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1980

БКК 84Уз

Ф $\frac{70303-209}{M 352(06)-80}$ 160-79 4702570200

ҲИКОЯЛАР

ҚАЙНАНА

Саври хола даладан тўғри болалар боқчасига келди.

Атрофи кўк панжарали сердарахт боғ қувноқ болаларнинг шўх ашулалари, қўғирчоғини ухлатаётган қизнинг «алла»си, отига миниб олган боланинг «чувчув»и, орқасига бир неча вагонни тиркаб олган паровознинг «гуп-гуп»и, коптокнинг «тап-тап»и, арғимчоқ учаётган қизнинг қийқириғи билан тўла. Саври хола ҳар куни даладан қайтишида неварасини олиш учун боқчага келар экан, кўк панжараларга кўзи тушиб, гўдакларнинг шовқинини эшитиши ҳамона энгил тортгандай, куни бўйи қилган меҳнатининг чарчоғини унутиб, роҳатини сураётгандай бўларди. Шу туфайлими ёхуд келинини ортиқча овора қилишни истамагани учунми, ҳар ҳолда, кекса ҳолига қарамай, неварасини боқчага ўзи олиб келиб, ўзи олиб кетарди.

Тарбиячилар баъзида: «Ҳорманг, Саври хола, ишдан чарчаганингизда сизга анча маҳол-да», дейишса, «Йўқ, болам, ҳеч оғирлиги йўқ, бўлмаса келиним баракка топкур ҳам кўп гапиради. Қўявер, ишинг бўлмасин, боқчага борма десанг кўнглимни ранжитасан, дейман. Ростини айтсам, жонгинам, эрталаблари-ку, унча билинмайди-я, айниқса, кечки пайт боқчага келсам мана шу қувноқларни кўриб-чи, бир эт семираман, шундай ҳордигим чиқадики, асти қўяверинг», деб жавоб қайтарди.

Саври холанинг бу гаплари тарбиячиларга жуда ёқиб тушар ва шунинг учун кўпинча Саври хола келганида у билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўришарди. Бир сафар шундай ҳам бўлди:

...Саври хола панжарали эшикдан кирди-ю, ҳовлида югуришиб юрган болалар орасидан неварасини ҳадеганда тополмади. У, сув ичмоқ ниятида водопровод крани ёнига борар экан, ўрта ёшлардаги тарбиячи жувон унга графиндан қайнатилган муздек сув қўйиб узатди. Саври хола «дид-фаросатингга балли» дегандай кулиб қаради унга ва пиёлани бўшатиб, миннаъдорчилик билдирди:

— Барака топ, болам, сувдай тиниқ, пок бўлгин, се-роб бўлгин.

Тарбиячи жувон Саври холани «бир нафас дам олинг» деб стулга таклиф қилди. Саври хола аланглаб неварасини қидирар экан, ўйнаётган болаларни кўриб, баҳридили очилиб кетди.

— Бахтингдан ўргилай, дўндиқчалар, туф-туф кўз тегмасин... Ҳой, Мубораххон, анави Санталатхоннинг қизими?

— Ҳа, хола,— деб жавоб берди тарбиячи.

— Қаранг, бирам ширинки, дўндиқлигини айтмай-сизми, қўғирчоғ-а, қўғирчоқ... Ҳа, омон бўлишсин... Гўдаклик, ёшлик — умрнинг олтин даври бўлади. Лекин биз кексалар мана шундай олтин даврни суролмай ўтдик. Гўдаклик чоқларимизда кўрган-кечирганларимиз, қаттиқ нонни оқизоқ қилишу, бўйра чўпдан қўғирчоқ эди. Ярлақаган хонадонда қиз боланинг қўлида пахтаданми ё эски-туски латтадан ўраб қилинган копток учрамаса, бу ҳам йўқ эди. Бунисини ҳам қўйинг-а, ҳомиладор аёлларнинг кўз ёшларини айтмайсизми! Бечоралар фарзанд кўраман деб не-не орзулар қилиб юрарди-ю, вақти-соати яқинлашганда уйда яна бир нонхўр пайдо бўлса оиланинг аҳволи бундан ҳам мушкулланиши кўз олдига келиб, ташвишга тушарди. Шўринг қурғур ҳеч нарсага кучи етмай, «фарзанд берсанг, ризқи-насибаси билан бер», деб худога ёлборишдан бошқани билмасди. Қани ризқу, қани насиба. Эҳе... Тўнғич ўғлимни туққан куним сира-сира ёдимдан чиқмайди. Ёшим олтмиш бешга бориб қолди-ю, эсласам, ҳали-ҳали хўрлигим келиб, кўзимга ёш оламан...

Тонг қоронғисида кўзим ёриди. Ойим бечора туни бўйи мижжа қоқмай ёнимда ўтириб чиқди, ўзлари доялик қилдилар. Шунақа саратон ойи эди. У ёқ-бу ёқни йиғиб-териб олгунча алламаҳал бўлди. Самовар қайнаб, айвонга келтирилгандагина икки пиёла иссиқ чой ич-

дим. Ойим шўрлик чўнтагидан уч чақмоқ қанд чиқариб, пиёламга солди. Сал дармон бўлармикан, деди-да. Қайнанам дастурхонга кеча ёпилган зогора нондан олиб чиқди. Бирпасда нонушта қилиб бўлишди. Ойимнинг ҳамон кўзи жавдирарди: «Болам толиқди-да», дегандай гоҳ менга қарар, гоҳ ҳовлига чиқиб, ҳовлидан уйга кираётган эримга тикиларди-ю, бир нарса дея олмасди. Қайнанамга айтишга андиша қиларди. Айтганда ҳам фойдаси бор дейсизми? Супрани қоқиб, бор зогора ундан бир кун илгари ўзим нон ёпган эдим. Кўвачанинг тагида икки қошиқча жувоз ёғидан бўлак ҳеч вақо йўқ. Чошгоҳга яқинлашганда жуда ҳолдан тойдим. Бир вақт қарасам, нонуштадан кейин кўчага чиқиб кетган эрим толқон соладиган оқ халтачада бир нарса кўтариб келиб, қайнанамга узатди. Қайнанам ўглини имлаб уйга олиб кириб кетди. «Оббо, бир балони бошламаса яхши эди» деб юрагим така-пука бўла бошлади. Худди айтганимдай, уйда бўлди тўполон, бўлди тўполон. Недурки, сен хотинингнинг гамини ебсан, кеча мен кинначига пул сўрасам «йўқ» деддинг. Ойим менга, мен ойимга қарайман. Қўйинг-чи, хуллас, ўглининг сиқмай сувини ичди-да. Эрим бечора тарақ этиб эшикни ёпди-ю, жиндамай чиқиб кетди. Қовоқ-тумшуги осилган қайнанам ҳалиги халтачани олиб ошхонага ўтиб кетди. Аллабир вақтда ярим коса атала пишириб келди. Қани энди томоғимдан ўтса. Кейин билсам, эрим олиб келгани уч қадоқ ун экан...— Саври хола уҳ тортиб қўйди,— мана шундоқ кунлар ҳам бўлган, болам.

— Қайнанангиз шунчалик қаттиқмиди, хола?— сўради тарбиячи жувон ачиниб.

— Вўй, нимасини айтасан, болам. Ахир ўйимизда жанжал бўлмаган кун йўқ эди-да. Ўғлим топиб келгани бошингни буркаб еб ўтирибсан деб бир айтарди, ўғлимни мендан бездирыпсан деб бир айтарди... Уч болалик бўлганимда қайнанам вафот этди. Орадан анча ўтиб, катта ўғлимни уйлантирдим, ана энди ўзим қайнана бўлиб қолдим. Кейинчалик ўйлаб қарасам, бир ҳисобда қайнанамга ҳам осон тутиб бўлмас экан. Ҳамма гап йўқчиликдан, тушунмасликдан келиб чиқаркан, ҳимм... Мана мен бирамас уч келин кўрдим. Кенжаси ўзимнинг бағримда. Биронтасидан нолимайман, ҳаммасидан ҳам миннатдорман, барака топишин...

Саври хола: «Эзмалик ҳам ўлсин, анча ўтириб қолдим», деб ўрнидан турди.

— Сиздек қайнанаси бўлган келин албатта барака топади, хола,— деб қўйди Муборакхон.

Саври хола боқчага келар экан, тарбиячилар уни ана шундай гапга солар ва кетгани қўйишмасди...

Саври хола боқчанинг ичкарасига ўтиб, серсоя дарахт тагида бир тўп болалар ичида машинасига белкуракчаси билан қум солаётган неварасини кўриб қолди. Қобилжон бувисига кўзи тушиши билан дик этиб ўрнидан турди-да, қум тўла машинасини судраб унинг ёнига келди.

— Уйга кетамизми, буви?

— Ҳа, бўла қол, болам, қўлингни юв.

— Ҳозир, тагин бир машина қум...

— Жон болам, қўй энди, етар шунча ўйнаганинг.

Саври хола Қобилжонни етаклаб, боқчадан чиқиб кетди.

Ўрта бўй, тўладан келган, икки юзи қип-қизил бу аёл шахдам одим ташлаб борар экан, ҳеч ким уни неварасини етаклаб кетяпти, демасди. Саври хола ўз ёшига қараганда анча тетик, эпчил кўринарди. Ботаётган қуёш шуъласи дарахтларнинг соясини чўзилтириб юборган, кенг кўчанинг икки ёқасидаги тераклар тош йўлга кўланка ташлаб турарди. Қаторасига кетган оқ уйлاردан қулоққа радио овозлари чалинади. Кечликка барвақтроқ унган хонадонларнинг ҳовлисидан кўтарилаётган тутун дарахтлар орасидан ўтиб, сувга томган ёгдек ҳавога тарқалиб кетмоқда.

Саври хола ўзидан беш-олти қадам олдинда кетаётган неварасининг салмоқли қадам ташлашига маҳлиё бўлиб борарди. Бу вақт Қобилжоннинг алланималар деб гапирган гаплари ҳам қулоғига кирмас, нимаики деса, сўраса, бош силкиб қўя қоларди. Шу зайлда бораркан, хаёл кенжатоё ўғлининг гўдаклик чоғига ўтиб кетди. Ўғли Собиржон ҳам тўрт ёшида ҳозирги Қобилжоннинг ўзгинаси эди, бир туки ҳам ўзга эмас. Тебраниб юришлари, тўлалиги, зийраклиги — ҳаммаси отасининг ўзи. Уни кичик Собиржон деса ҳам, ёхуд катта бўлганида катта Собиржон деса ҳам бўлади.

...Саври хола тўрт яшар ўғлини қўлига олиб, худди мана шу кўчадан, йўғ-э, у пайтда кўча қаёқда дейсиз, сўқмоқ йўлдан, тизза бўйи лой кечиб, гузарга чиқди.

Эндигина ташкил этилган «Октябрь қуёши» колхози аъзоларининг биринчи мажлиси шу ерда бўлган эди. Мажлис алламаҳалда тугади. Кўчалар қоп-қоронғи, онда-сонда қўлида фонарь кўтариб бораётган киши учрамаса, юриш жуда маҳол эди. Собиржон ухлаб қолди. Саври хола уни опичиб олганича туртиниб-суртиниб йўл босарди. Йўлнинг ярмига келганда ёмғир шивалади. Қадамини тезлатган Саври хола бир оз юрди-ю, чуқургами ё ариққа оёғи тойиб кетди. Собиржон чинқириб йиғлаб юборди. Саври хола уни дарров ердан кўтарди, хайриятки, бола шикаст емабди. Бир амаллаб уни овутиди-да, қоронғида лойларини арта бошлади. Бола уйқу аралаш дудуқланиб, оёғини кўрсатарди. Қараса, бир пой калиши тушиб қолибди. Қоронғида увалло қидирди, топиб бўлмади. Тун ярмидан оққанда қишлоққа етиб келди.

Ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, Собиржоннинг бир пой калиши ҳам. Шу кечаси тонготаргача қайнанаси унга мишжа қоқтирмади. Бир пой калишнинг алами сира чиқмади. Дам «ўзинг меҳнат қилиб топмагансан-да» деса, дам «эринг ўлиб, сандирақлаб қолдинг» дерди. Қайси бирига чидасин. Кучи кўз ёшига етди-ю, тонг оттирди...

Саври хола шуларнинг ҳаммасини ҳозир кўз олдига келтирди. Ўша пайтларда қайнанаси билан ўтказган умрига бир ачинса, қайнанасининг аҳволига икки ачинарди. У, худди бировга гапираётгандек, лабларини қимирлатиб, ўзича пичирлади: «Нима қилсин, у шўрлик ҳам йўқчиликдан кўзи оч эди-да. Бўлмаса беҳудага жанжал кўтаришга орзуманда эдими! Революция бўлди-ю, кўкрагимизга шамол тегди. Колхоз бўлиб яшаганимиздан кейин тўрт-беш йилдаёқ турмуш яхшиланиб кетди. Шунгача яшаб ўз кўзи билан кўрганида эди, армони қолмасмиди? Ҳозир ҳаёт бўлса-ку, тушимми-ўнгимми дерди-я...»

Қобилжоннинг сувда оқиб кетаётган олмани оламан деб ариқ лабига югуриб бориши Саври холанинг хаёлини бўлди. Ҳалпиллаб бориб қўлидан ушлаб олди.

Йўлида давом этаркан, ўтган кунни Собиржондан келган хат эсига тушди. «Уч ҳафталарда каникулга бориб қоларман, пахтани биргалашиб терамиз. Москвадан сизга, болаларга нима совға олиб борай», деган эди. Саври хола хатни худди ҳозир эшитгандай бўлди-

да, хали ҳам кўнгли бояги олмада бўлган Қобилжонни чалгитишга уринди.

— Қобилжон, даданг нима олиб келади?

— Велосипед. Иннайкейин, самолёт, — деб эркаланди.

Улар уйга етиб келишди. Саври хола неварасининг кийимларини ечди, энди пижамасини кийинтираётганида эшик очилиб, овсини Рисолат хола кириб келди. Улар ҳовли юзида кўришдилар.

— Келинг, келинг, айланай овсин, қаёқдан кун чиқди, дарагингиз йўқ.

— Сал учинибманми, мазам йўқ, — деди хушқўмай Рисолат хола.

— Вой, докторга кўрсатмадингизми?

— Кўрсатдим. Тополмади шекилли, касалингиз йўқ, дейди. Меники киннага ўхшайди, овсин, кинна, — деди ижирганиб.

— Киннаям ўлсин, ҳар ҳафтада кираверса. Кимнинг киннаси экан у, нимангизга кира қопти, — деди энсаси қотиб Саври хола.

— Вой, шундай дейсиз-да.

— Қўйинг-е, мен шу кинна деган нарсанинг нима-лигини билмадим-билмадим-да. Қайнанам ҳам камроқ ухлаб, ҳомуза тортиб қолса борми, «қой, менга кинна кирибди», деб ваҳима қиларди. Киннаям ўлсин, десам, койигани турарди.

Рисолат хола кўнглидаги режаси пучга чиққандай, ҳафсаласи пир бўлиб, гапни бошқа томонга бурди.

— Ҳа, бўлди-да, мунча неварангизга оро бердингиз, мрамар тош қўярмиди.

Саври холанинг бир жаҳли чиқди-ю, тагин ўзини босди.

— Мрамар тош қўйса ҳам, қўймаса ҳам умри узоқ бўлсин. Боламнинг боласи — болам, овсин. Қарамай ташлаб қўярмидим... Вой, эсим ҳам қурсин, қани, чорпояга чиқинг.

Рисолат хола ҳовли ўртасидаги чорпояга чиқиб ўтирди.

Саври хола неварасини кўчага чиқариб юбориб, савовар қўйишга унаб кетди. Рисолат хола атайин кўз-кўз қилмоқчи бўлгандай тирсагини тиззасига қўйиб, рўмолчаси билан елпина бошлаган эди, атлас кўйлакнинг кенг енги тирсагигача сирғалиб тушиб, қўш билак-

узугини ярқиратди. «Ўсмамга қара» дегандай, ора-сира рўмолчаси билан бир энлик қуюқ ўсмали қош устини ҳам секин артиб қўярди. Овсинининг бачканагини севмаган Саври хола энсаси қотиб, у томонга қайрилиб ҳам қарамади. Учоққа олов қўйиб, қозонга ёғ солди-да, уйга кириб кетди. Ясоғлик патнис билан дастурхон кўтариб чиқиб, чорпояга ёзди. «Қани, марҳамат, айланай овсин» деб, ўзи сабзи артишга киришди.

— Ҳой, Гулжаҳон шунақа кеч келадими, овсин? — сўради Рисолат хола, нонни мураббога ботира туриб.

— Йўқ, жудаяммас. Гоҳида идорасида йиғилиши чиқиб қолмаса, ўшанда ҳам келиб овқатланиб, айтиб кетади. Ўтган ойнинг охирларида, мусобақадорлар келишиб, анча уринди. Осон дейсизми ахир, шундан шунга аэропланда учиб келиб, «Ғалаба» колхозининг ғўзасини кўрамиз дейишганда, ғўзамизнинг ривожини паст бўлса. Бундан ёмони борми! Меҳмоннинг кўнгли очиларми? Ҳайтовур ишловини кучайтириб, бошқа бригадаларга етказиб олди.

— Етказиб, дейсизми, ўзиб ҳам кетди деяверинг, овсин, келинингизнинг омади баланд.

— Меҳнат бўлмаса омад осмондан тушармиди, айланай. Ишнинг оғири механизаторларда, барака топишсин, яхши ишлашди. Келиним имтиҳони билан бир оз овора бўлиб қолди-да.

— Имтиҳон?! — ажабланиб сўради Рисолат хола.

— Ҳа, имтиҳон, ҳали хабарингиз йўқми? Мана шунақасиз-да, яхшики колхозимиз қўшни, агар орамизда бир колхоз бўлганида ҳамма нарсдан беҳабар қолар экансиз.

— Йўқ, эшитувдим, мен анави курсдаги ўқиш деб, ўйлаган эдим.

— Йўқ, ўнинчини тугатяпти, ўнинчини. Икки йил қолиб кетган эди-да. Шу имтиҳони десангиз анча чарчатди. Ҳа, кўли кетиб ози қолди, қутулиб ҳам олар. Раис барака топкур ҳам бошқа ишлардан бўшатиб қўйди, ҳозирча бригадага қараб турсангиз, бас, — деди.

— Вой, ҳали бригадирликдан бўшатдимми?

— Йўқ. Бошқа ишлардан сал енгиллатди, деяпман.

Саври хола шундай деди-ю, чорпоядан тушиб, ошхона томонга кетди. Келганидан бери юрагидаги дардини тўкиб солишга бирон илмоқ тополмаётган Рисолат хола якка қолиб ўйга чўмди.

Эллик беш ёшлардаги бу аёл доим ўсма, уша-элик, турли зеби-зийнатни канда қилмасди. Бирон тўй-қашамга борадиган бўлса қўлларига хина, кўзларига сурма қўярди. Лекин буларнинг ҳаммаси ўзи ўйлагандек, уни ёшроқ кўрсатиш у ёқда турсин баттар бужмайтириб юборарди. Бу тўғрида ҳеч ким оғиз очмаса ҳам кўпинча Саври хола луқма ташлаб кун бермасди. Икки гапининг бирида «кишининг ҳуснига ҳусн қўшадиган зеби-зийнат эмас, меҳнат» дерди. Ҳатто бир кун хотинлар ўртасида ҳазил аралаш шундай ҳам деди: «Агар овсиним сарфлаётган уша-элигу, сурма-хиналарни атторга берса анчагача савдо қиларди». Бўлди кулги, бўлди кулги. Рисолат хола қип-қизарди-ю, ҳеч нарса деёлмади. Ана шундан буён овсини билан юз кўрмас бўлиб қолишган эди, тагин нима важдандир борди-келди қилиб юришибди. Бирон ножўя иш қилиб қўйса ё гап гапириб қолса овсини кўпчилик бор демай шартта-шартта юзига айтар ва бу гаплар нарёғ-берёғидан ўтиб кетарди-да, шу топдан бошлаб бет кўрмасликка аҳд қиларди. Аммо кейинчалик бўлса, эсидан чиқадими, (йўғ-е, бундақанги даккилар эсдан чиқади дейсизми), ҳар қалай... яна тотув бўлиб кетаверарди. Шундай бўлишига ўзи сира тушунолмасди.

Рисолат хола юрагига тугиб қўйган гапини ҳозир ҳам нимадан бошлаш ҳақида узоқ ўйлади. Ҳар қандай бўлса ҳам гапни томдан тараша тушгандек эмас, ётиғи билан бошлаб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга мўлжаллаб қўйди.

Саври хола чой дамлаб, самовар келтирди, бир пиёла қўйиб, овсинига узатди, «олинг, еб ўтиринг» деб турганида, уйнинг очиқ деразасидан телефоннинг жириглагани эшитилди. Саври хола «ҳа, кетяпман» деганича уй томон югурди. Унинг телефондаги гаплари барала эшитилиб турарди:

— Ҳа, мен... Вой, ахир гуруч солай деяпман-а, болам. Толиқиб қоласиз-да. Вой, шафтоли? Ўз ташвишнингиз етмасмиди, шу топда шафтоли зарурмиди... Ҳа... Дадил бўлинг, болам, дадил, шунчасига бардош берган, энди бунисига ҳам... Сизни ким айтади қирқ кишига бош деб... Ҳа, эсон-омон...— Саври хола секин трубкани қўйган эди, Рисолат хола ўтирган жойидан сўради:

— Ҳа, тинчликми, овсин?

Саври хола ҳовлига тушиб, чорпоя ёнига келгунча индамади. Кейин секин гапира бошлади:

— Гулжаҳон чақирипти. Бугун охирги имтиҳонини топширадиган кун, овқатга боролмайман дейди. Буни қаранг, овсин, — ўнг қўлини кўкрагига қўйди Саври хола, — имтиҳонни келиним топширади-ю, менинг юрагим уришини-чи... Охиргиси, оғирроғи деган эди. Унга далда бердим, ўзим бўлсам... тавба. Эсингиздами, қайси йили ҳам эди, колхозда биздақалар учун мактаб очилиб, ўқидик-ку... ана ўшанда денг, бир сафар тайёрланмай бориб, нақ хижолат бўлганман... Шундан ёмони йўқ экан... ишқилиб, эсон-омон ўтиб келсин. Ҳой, овсин, олсангиз-чи, олинг, мана бу ширалар билан... Қаранг, барака топкур, — Саври холанинг юзларида меҳр тўла табассум пайдо бўлди, — ўзи нима ташвишда-ю, менинг ғамимни ейди-я. Қаёқдан ҳам шафтолига ўч бўлиб қолганман, ҳайронман, ё онам шафтолининг тагида туққанаканми, дейман. Ёз кирди-ми, менга шафтоли бўлса бас. Ҳовлимиздаги, бугун уч кун бўлди, тугади. Шунга Гулжаҳонингиз аzza-базза колхоз боғидан бир челақ шафтоли ёздириб олибди, телефонда шуни айтяпти, ҳозир олиб борганимда, янгилигида ермидингиз деяпти. Энди уни эринмасдан мактабига кўтариб боради. Нима қилар экан, овора бўлиб дейман...

Бу гап Рисолат холани бир хил қилиб қўйди: Гулжаҳонга ҳаваси келдими ёки ҳасади... ҳар қалай унинг юзида пайдо бўлган хомушликка тушуниб бўлмасди.

Қош қорайиб, салқин шабада эса бошлади. Ҳовлидаги дарахтларнинг барглари шитиряар, атроф-теваракда кўчани бошига кўтариб юрган болаларнинг шовқини тинган, онда-сонда кўчадан ўтаётган машина овози қулоққа чалинарди. Саври хола чорпоя тепасидаги электр лампочкасини ёқиб, неварасини чақиритиш учун эшик томонга бораётганида, аэропланчасини кўтариб, Қобилжоннинг ўзи кириб келди. Саври хола ариқ лабида унинг бет-қўлларини ювиб, чорпояга келтириб қўйди. Кейин бориб ошни дамлади.

Боядан бери жим ўтирган Рисолат хола Қобилжонга тикилиб туриб деди:

— Келиндан бахтингиз бор-да, овсин. Қуригандан менинг шўрим қурияпти. Наҳотки икки келин кўриб, биттасидан ёлчимасам-а...

— Нега ёлчимас экансиз, эпчил, ширин сўз, ойдек келинингиз бор, ношукурчилик ҳам эви билан-да, овсин,— деди Саври хола чорпоя ёнига яқинлашиб.

— Бировдан ўтганини биров билмас экан-да, сиз унинг тилларини эшитсангиз эди, ҳай-ҳай, ҳай ўлмаган менинг жоним.

Саври хола ошни дамлаб, чорпояга чиқди, хархаша қилган неварасига битта конфет тутқазиб, жавоб қилди:

— Бировдан ўтганини биров билиши қийин — бу тўғри. Аввало мен сизга бировмасман, яқинроқман — онда-сонда бўлса ҳам учрашиб турамиз. Келинингизни бўлса, қизлигидан биламан. Иккиламчиси шуки, бу гапни сиздан энди эшитаётганим йўқ. Худа-беҳудага ким кўринса келиним ундоқ, келиним бундоқ дейиш ҳам айб, айланай овсин.

— Айб, айб деб, ичимга ютавериб адо бўлдим, акир. Мендан бўлак одам бўлса, аллақачон ҳув деб, уйдан чиқиб кетарди, тагин ҳам...

Овсинининг уйда бўлиб турадиган ҳангомалардан хабардор бўлган Саври хола ҳар гал айбни унга қўярди. Бугун ҳам ўша одатдаги гаплар деб бепарво ўтирган эди-ю, аммо Рисолат холанинг ҳозирги сўзидан бирон жиддий воқеа бўлганга ўхшайди, деб кўнглидан ўтказди.

— Тагин нима гап ўзи, тинчликми?

— Мана эшитинг, айланай овсин. Қариндош-уруғчилик-ку, борди-келди билан. Кичик опам Ҳалиманинг овсини келин туширмоқчи деб эшитдим. Билиб туриб бирровгина бориб келмаслик, кўнгили сўрамаслик айб, ўзингиздан қолар гап йўқ. Шу бўлди-ю, ўтган куни эрталаб шаҳарга тушиб кетдим. Опамникида бўлдим, овсини ётиб қолинг деб қўймади, кеча эрталаб нонуштадан кейин қўшнисини олиб чиқиб кетди, меҳмондўст одамлар-да. Шундай қилиб десангиз, кеча қош қорайганда уйга келдим. Ўзим учинган эмасмидим, устига-устак машина ҳам анча уринтириб қўйди. Эшикдан кириб келсам келиним энди овқатга уннаган экан, мени кўриши билан авзойи бузилди-ю, «кечга қолдингизми, ойи» деб ошхонага бурилди, кетди.

— Хўш, иннайкейин, нима бўлди? Сиз нима дедингиз?— Унинг гапини бўлди Саври хола.

— Нима десам бўларди, қани ўзингиз ўйланг. Мен-ку ўйнаб келганим йўқ, зарурдан бордим, чарчаб келган бўлсам...

— Келинингизга нима дедингиз?

— Деганимни дедим-да. Хўш, энди сиздан сўраб кўчага чиқаманми, менинг қайнанам ўлиб кетган, дедим. Худди шунинг устига ўғлим келиб қолувди, хўрлигим келиб, йиғладим, ҳаммасини айтиб бердим. Ўғлим икковимизни юзлаштирди. Шундан кейин бости-бости бўлди-ю, мен ҳам уйга кириб, ечиндим-да, бир нафас чўзилдим. Бир маҳал қарасам, ўғлим кичкина қизини, «мана буни овутиб туринг» деб менга беряпти. «Обор, обор, тилини беш қарич қилгунча боласини эйлаб олсин» дедим. Рост-да, овсин, алам қилмайдими. Можаро ана шундан бошланди. Қарасам, ўғлим қаттиқ-қаттиқ гапириб қолди. Ўғлимдан ҳеч бунақа гапларни эшитмаган эдим. Ҳаммасини ўша келиним қилади, ўзи гапиролмайди-да, эрига тайинлаб, уни йўлдан уради. Менам бўш келмадим. Ҳаммасини тўкиб солдим. Мен сенга хизматкор бўламанми, дедим. Қўшнилар йиғилишди. Уртага тушиб ажратишди, шунда анови тракторчининг опаси бор-ку, ҳаҳ, танийеиз, Каромат-чи, ўша ўртага тушиб, «айб сизда, хола» деса бўладими.

— Ҳа, бўлади,— деб жаҳл билан унинг сўзини бўлди Саври хола,— боя «ичимга ютавериб адо бўлдим» деганингизда, қаттиқроқ, кўнгил ранжийдиган ҳодиса рўй берибди-да, деб ачиниб қулоқ бериб турган эдим. Энди билсам, яна ўша-ўша можаро экан.

— Ҳой, ҳой, шошманг, ахир гапимни тугатай..

— Тугатсангиз ҳам шу, тугатмасангиз ҳам. Бу ҳангамаларни энди эшитаётганим йўқ. Мен сизга очигини гапириб қўя қолай, бетга айтганнинг захри йўқ, дейдилар: сизнинг бу қилиқларингиз отамнинг замонасидаги қайналарнинг қилиқларига ўхшайди. У пайтларда келин шўрлик эридан бир туртки еса, қайналасидан икки туртки ерди, турмуш шу экан деб ўтаверарди. Бир чеккаси, озроқ бўлса ҳам ўзингиз кўргансиз, менику қўяверинг. Келинимга хизматкор бўлмайман эмиш. Ҳа, бўлмаса келинингиз сизга хизматкорлик қилсинми? Хизматкори нимаси? Шуям гап бўлди-ю. Келинингиз ишлаб келса, эри ишлаб келса, сиз на овқатга қарасангиз, на уйга, на болага. Пилладан қутулдим, бошқасига ярамайман деб соппа-соғ одам ўзингизни касалга солиб юрсангиз. Очиги — дарду фикрингиз кинначи бўлса, тугун кўтариб меҳмонга юришга отдек-сиз. Гап билан бўлса-ку, ўзингизни инқиллаб қолган

кампирага чиқариб қўясиз. Ясанишга келганда ўн саккиз яшар бўлгингиз келади.

— Ҳой, овсин, нималар деяпсиз?

— Шошманг, ҳали деганимча йўқ. Агар бизнинг колхозда бўлганингизда бошқачароқ гапиришардим-а. Қани, айтинг-чи, мендан неча ёш кичиксиз? Янглишмасам саккиз-ўн ёш-а? Хўш, мен нега ишлаяпман. Уй-рўзгорга етказолмаганимданми? Йўқ. Оғзига кучи етмаганлар шундай ҳам дейди. Деса — деяверсин. Буни яхши биласиз. Пахтадан олиб, ошпаз қилиб қўйишганига ниҳоят икки йил бўлди. Шу ҳам раиснинг зўри билан, ҳали кучим кўп, бақувватман десам ҳам, кексайиб қолдингиз деб қўйишмади. Келинимга қолсаку, сира ишламай қўя қолинг дейди. Хўш, нега ишлаяпман? Мен тенгилар нега ишлашяпти? Сиз мана шуни тушунмайсиз. Меҳнат деганда, фақат бойлик ортириш деб ўйлайсиз. Аслида билсангиз, одамни одам қиладиган, фикрни очадиган, ақлга ақл қўшадиган меҳнат. Тўғри, пиллачилик ҳам керак. Илло, очигини айтсам, ўшанда ҳам ёлчителиб ишламадингиз. Шуни билингки, қарс икки қўлдан чиқади. Тагин ҳам келинингиз одобли, андишали. Бўлмаса-чи... Сизга унинг боласини боқиш ёқмаса, нима деган гап! Эшитган қулоққа яхшими? Бу ҳаммаси тушунмаганликдан келиб чиқади. Колхозда ғўзани етказиб парвариш қиладиган, авжи иш қизиган пайтда эр-хотин ишдан келса-да, сиздек она уй-жойга, болага қараш ўрнига, ялло қилиб юрса, инсофданми, ахир?! Туриб-туриб китоб ёзадиганлардан ҳам хафа бўлиб кетаман. Шунақаларни ёзиб, оқини оққа, кўкни кўкка чиқариб, кўпчиликка мундоқ кўрсатиб қўйса-ку, бўлади-я. Қўлимдан келса биринчи бўлиб сизни ўзим ёзардим,— Саври хола кулги аралаш шу сўзларни айтди-ю, ер чизиб хомуш ўтирган овсининг юзига қаради ва бирдан «вой, ош ҳам ланж бўлиб кетди» дея ўчоқ томонга кетди.

Рисолат холанинг кўзи ерда эди. У, шундай чуқур жаёлга толдики, бир нуқтага тикилган кўзлари хираланиб, ерда овсини очиб ташлаган ҳалиги айблари унга бақрайиб тургандай кўринди, сесканиб бошини кўтарди... Саври холанинг «бир колхозда бўлганимизда бошқача гаплашардим» дегани қулоқлари остида жаранглаб ўтди, худди эрта-индин колхозчилар ўртасида шу гапни айтиб, уялтираётгандек бўлиб кўринди. Рисолат

хола ошхона томонга қаради. Унинг бу қараши энди қандайдир хижолат тортаётган кишининг қарашига ўхшарди. У терлаб кетди...

Саври хола ошни сузиб келтирди, кичкина лycopча-да Қобилжонга солиб, устига гўшт майдалаб берди. Лагандаги гўшт тўғралгунча икковлари жим ўтиришди. Ошнинг ярмигача бўлган суҳбат пойма-пой, бир-бирига сира қовушмади. Саври хола овсинининг хафалигини бир оз ёзиш учун ялпизлаб гапира кетди:

— Шарттакилигим ўлсин, овсин, гапиравераман. Аслида ўзи шу яхши. Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб дейдилар. Ахир бир чеккаси сиздан биров кулса менга ҳам таъсир қилади-да, айланай.

— Тўғри айтасиз, мундоқ ўйлаб турсам, ўзим ҳам анча ҳавойи бўлиб қолибман.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Ҳойнаҳой, келинингиз билан кечадан бошлаб юзкўрмас бўлгандирсиз.

— Қаёқдан билдингиз?— ҳайрон бўлиб сўради Рисолат хола.

— Энди билапманми сизни, овсин, ахир азалдан шу одатингиз бор-ю.

— Қўйинг, одатингиз деманг.

Шу пайт эшик тақиллади. Саври хола югуриб бориб очди. Қўлида челақ кўтарган Гулжаҳон кирди. Эшикдан кирди-ю, челақни қўйиб, «ойижон, айланай сиздан, ўтиб келдим», деб уни қучоқлаб олди. Саври хола келинини бағридан қўйиб юбормай сўради:

— Яхши ўтдингизми, дарров-а?

— Биринчи бўлиб топширдим. «Беш!»

Гулжаҳон меҳмон борлигини ҳам пайқамаган эди. Саври хола имо билан овсинини кўрсатди.

Қайнана-келин ўртасидаги кишининг ҳавасини келтирадиган иноқлик, меҳр-муҳаббат Рисолат холанинг қалбини жизиллатиб ўтди.

Август, 1953 йил

КУЗАТИШ

Эрталабдан шивалай бошлаган ёмғир куннинг иккинчи ярмида тинди. Кечга томон ҳаво очилиб кетди. Кенг механика цехининг ойнабандлик деворидан «ма-наман» дегандай қуёш нури кўринди-ю, станоклар, тайёр деталлар, қўл тегавериб ялтираб кетган асбоб-ускуналар устида жилвалана бошлади.

Зокиржон бурчакдаги токарлик станогини ёнида, катта бир деталнинг диаметрини синчиклаб ўлчаётганида, биров қуёш нури унинг кўзига ойна орқали тушираётгандай бўлди-ю, ялт этиб шу томонга қаради. Кўзи қамашди. У, нима учундир ўзича илжайиб қўйди, қўли бўшашдими, ҳар қалай силлиқ детални қайчилиб турган кронциркуль ўрнидан сирганиб кетди.

Кўз очиб юмгунча бўлиб ўтган бу воқеа, давлат имтиҳонини топшириб, баҳосини кутаётган студент сингари инженерга тикилиб турган токар Каримнинг жаҳлини чиқарди. Бутун вужуди билан инженернинг ҳаракатларини кузатар экан, «Мен нима ташвишдаману, бу кишининг бепарволигини-чи, ахир тезроқ ўлчай қолса-чи...» деди ўзича. Тўғри-да. Бу — анчаки топшириқлардан эмас, жуда муҳими, янги деталь. Каримнинг юраги така-пука бўлаётгани ҳам шундан. Наҳотки инженер буни тушунмаса.

Зокиржон кўзини кетма-кет очиб-юмди-да, кронциркулни деталнинг бир учидан иккинчисигача аста суриб кўрди. Кейин кўк кителининг кўкрак чўнтагидан микрометрни олди. Уни деталь диаметрига тўғрилай туриб Каримга кулиб қаради.

— Уша ерда ҳам мана шундай станоклар, цех... — гапириб туриб жиддий хато қилиб қўйган кишидай, сўзини давом эттиролмади, юзида пайдо бўлган табассум аломатлари қўққисдан ғойиб бўлди, жиддий вазиятда:

— Дуруст, давом эттиринг, — деди-да, қўлида кронциркулни ўйнаганича, коридорга чиқди. Тўғри кабинетга кириб кетди.

Муҳим топшириқни кўнгилдагидай бажарганидан мамнун бўлган Карим севинчини ичига сиғдиролмади, бош бармоғини кўрсатганича қўшни станок ёнига борди:

— Во, айтмабмидим эплайман, деб, во, — деди яна ўша бармоғини кўрсатиб, — фақат бир нарсага тушунолмадим, биласанми?..

Қўшни станокда ишлаётган баланд бўйли, қотмадан келган йиғит — токарь Сергей Архипов металл қириндилардан кўзини авайлаб резецга тикилганича жавоб қилди:

— Кўп ҳовлиқма. Мен ҳам эплаёлардим. Хўш, нимага тушунолмадинг?

— Биласанми, инженер менга кулиб туриб бир нарса демоқчи бўлди-ю, «ўша ерда ҳам шундай станоклар...» деганича тўхтаб қолди. Ҳеч тушунолмадим.

— Зарари йўқ, кейин тушуниб оласан.

— Нимани?

— Уша тушунолмаган нарсангни.

— Айта қолсанг-чи, Серёжа?

— Кейин билиб оласан дедим-ку, ишингни қилсанг-чи, — деди Серёжа резецдан кўзини узмай.

— Ҳеч шу одатинг қолмади-да, дўстим, айта қолсанг бир нарса бўладими! Аммо ажойиб инженеримиз бор-да, жуда ҳам яхши. Бундай инженер билан ҳар қанақа мураккаб топшириқларни ҳам бажара оласан, киши, — Карим шу гапни айтиб, ўз станогини ёнига кетди.

Ҳаётда қизиқ воқеалар бўлади. Кунларнинг биринида қалбингга шундай бир орзу жо бўлиб қоладики, уни сира кечиктирмай, шу кундан, ҳатто шу соатдан қолдирмай амалга ошириш пайига тўшасан. Бундай пайтларда бирон киши билан, ҳатто энг яқин дўстинг, қавми қариндошинг билан ҳам маслаҳат қилишга ўрин қолмайди. Барибир, кимга маслаҳат қилмагин, ҳаммаси ҳам бир оғиздан фикрингни маъқуллайди-

гандай туюлади. Шундай бўлиб туюладигина эмас, сен ўзинг фикрингни маъқуллашларига қаттиқ ишонасану, янги орзуни амалга ошириш учун дадил қадам ташлайсан. Бу қадаминг, бугун-эрта, бир ойдан кейин эмас, бутун умр бўйи ҳаётингдаги унутилмас воқеа бўлиб қолади.

Зокиржон ҳам бугун, бундан бир неча соатгина аввал ана шундай қадам ташлади. Радиодан янги хушxabар эшитди-ю, бир зум ўйга толди. Бир лаҳзада ёшлик чоғлари, «Артек»да ўтказган дамлари, дарс тайёрлаб ўтирганларида отасининг орқа томондан секин келиб елкаси узра дафтарига тикилиб туриши, қизил галстугининг учидан ушлаб эркалашлари, мактабдаги тантанали сборлар, комсомол ташкилотидagi ишлар, кейинчалик студентлик даври, кенг аудиториядаги қувноқ шовқин-суронлар, профессор лекция ўқиётганида дайди хаёл Хайрихон сари етаклаб тинчлик бермаган пайтлари, доим ёнида ўтирадиган дўсти Аъзамнинг туртиб қўйишларигача кўз олдидан ўтди. Ўзининг ёш, аммо мазмундор ҳаётини эслар экан, гўзал Ватан, йирик саноат, фан марказлари, кенг буғдойзор, пахтазорлар, яйловлар, уни ўстириб, вояга етказган улуғ Ватан кўз олдидан намоён бўлди. Шу ўтиришида стол устида турган чертёжларга кўзи тушди. Энди хаёл эмас, мана шу кабинет, гувиллаб турган цех, қисқаси, заводдаги тўрт йиллик ҳаёт, институтдан тўғри келиб учрашган кишиси, ҳурматли Иван Тимофеевични эслади. У доим Иван Тимофеевич ҳақида ўйлар экан, ўзича: «Мени ҳаётга етаклаган шу киши», дер ва унга ғойибона миннатдорчилик билдиргандай бўларди. «Мени Ватан чақиради, ўз бағрида тарбиялаган Ватаним, жонажон партиям чақиради. Мен тайёрман».

Зокиржон шу сўзларни бировга гапираётгандек ўзича такрорлади-ю, қўлига ручка олди. Тўлқин ва ҳаяжон билан ураётган юрак сўзлари қуюлиб келиб, бир варақ оқ қоғозни тўлдирди. Зокиржон қоғозни авайлаб буклади-да, қўйин чўнтагига солиб ўрнидан турди.

Зокиржон бош инженернинг қабулхонасига кирганида машинка босиб ўтирган секретардан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Салом, Елена Николаевна.

— Салом, Зокиржон Алиевич, — секретарь шундай деди-ю, қўлини машинка устига қўйиб, унга тикилди. Ҳар гал, деярли ҳар сафар қўлида карнай қилиб ўралган чертёжлар, ҳеч бўлмаганда бир-икки деталь билан қабулхонада пайдо бўладиган, секретарь билан тез сўрашиб, шошганича, ҳатто ундан рухсат ҳам сўрамай, тўғри бош инженер кабинетига кириб кетадиган Зокиржон бугун унга ғалати кўринди. Унинг қўлида на чертёж ва на бирон деталь бор. Елена Николаевнанинг назарида, отпусқада юрган киши «бир кириб чиқай» деб бош инженер ҳузурига келгандай бўлди. Шунинг учунми, Зокиржонга қараб туриб:

— Зокиржон Алиевич, Хайрихон курортдан қайтдиларми? — деб сўради.

Зокиржон «Иван Тимофеевич бормилар?» демоқчи бўлиб турганида берилган бу саволга қисқагина қилиб:

— Ҳа, бир ҳафта бўлди, — деди-да, «бормилар» дегандай кўзи билан кабинет эшигини кўрсатди.

— Ҳа, марҳамат, — деди Елена Николаевна ва кабинет эшиги очилиб ёпилгунча ўша гомондан кўзини узмади. «Ҳавас қилсанг арзийдиган йигит-да. Нима учундир бугун авзойи бошқачароқ» деб қўйди ўзича секретарь.

Узун столнинг тўрида газетадан аллақандай мақолани қирқиб олаётган Иван Тимофеевич эшик очилиши билан кўзойнагининг тепасидан бир қаради-ю, қайчини газета устида қолдириб, ўрnidан турди. Тўладан келган, сочининг икки чаккаси оқариб кетган Иван Тимофеевич кўзойнагини ола туриб, салмоқли икки қадам ташлади. Гўштдор қўли билан Зокиржоннинг қўлларини қаттиқ сиқиб кўришди.

— Келинг, Зокиржон.

Зокиржон ўнғайсизланиб юмалоқ стол ёнидаги креслога ўтирди. «Янгиликни эшитдингизми?» демоқчи бўлди-ю, «Иван Тимофеевич бўлади-ю, беҳабар қолармиди?» деган фикр қайтарди уни. Индамай чўнтагидан тўрт буклоқли қоғозни чиқариб, Иван Тимофеевичга узатди.

Ҳар гал ота-ўғилдек эркин суҳбатлашадиган Иван Тимофеевич Зокиржоннинг ҳозирги ҳолатига тушунолмади. Қоғозни олиб, ўқий бошлади.

Зокиржон ёши элликларга бориб қолган, аммо ўзи серҳаракат, эпчил Иван Тимофеевич бир варақ хатни

пунчалик узоқ ўқиганини биринчи кўриб туриши эди. Ё фикримни тушунарли қилиб ёзмадиммикин? Наҳотки...

Иван Тимофеевичнинг юзида табассум пайдо бўлди. У қоғоз устига ланжасини қўйиб, креслодан турди.

— Жуда соз, жуда ҳам соз. Мен кафолат берганим-да, янглишмаганлигимга ишонган эдим. Коммунист ана шундай дадил, ҳозиржавоб бўлади. Ватан чақирғига, партиямиз чақирғига худди сиз ёзгандек «мен тайёрман» деб жавоб беради,— Иван Тимофеевич Зокиржоннинг қўлини қаттиқ сиқди.— Хўш, Хайрихон нима деркин?

Зокиржон тез жавоб бермади. Иван Тимофеевич бу воқеадан ҳали хотини хабарсиз эканини сизди.

— Албатта, у ҳам тушунади. Аммо ҳар ҳолда... Турмуш ўртоғингиз, бамаслаҳат бўлгани яхши. Ахир ўзингиз Хайрихонни «менинг ярмим» дейсиз-ку.

Зокиржон кулиб юборди. Хотинини ҳар гал «менинг ярмим» дейиши Иван Тимофеевичга жуда ёқарди. У, қачон Хайрихонни кўрса унга ҳам «сиз Зокиржоннинг ярмими ёки Зокиржон сизнинг ярмингизми» деб ҳазил қиларди.

Иван Тимофеевич Зокиржонга хатни ҳозироқ райкомпартияга ҳавола қилаётганини айтиб, уни эшиккача кузатиб қўйди.

Зокиржон кабинетда бир ўзи ўтирар экан, қуёш шуъласининг стол устидаги ойнада кўринган аксига тикилди. Уни қуёш ҳам табрикляётгандай эди. Ҳали цехда, Каримнинг станогини ёнида турганида, кенг пахтазор, шўх яллалар, тракторларнинг гувиллашлари кўз олдида келиб, Каримга алланима деб юборай деганидан кулгиси қистади. Кейин Иван Тимофеевичнинг гапларини эслади:

— Хайрихон! Ҳа, Хайрихон сира йўқ демайди, сира ҳам. Ахир у...

Гудок садоси завод кўкини ларзага келтиргудай бўлиб эшитилди. Биринчи смена тугади.

Зокиржон тўғри уйга келди. Ювиниб, пижамасини кийди-да, электр чойнакка сув тўлғазиб, қайнатишга қўйди. Диванга ёнбошлаб, янги журнални кўздан кечира бошлади. Бир неча саҳифани очди-ю, дэвом эттиролмай соатга қаради. Хайрихоннинг келишига ҳали ярим

соат бор. Телефон қилмоқчи бўлди-ю, коммутатор орқали чақирали кераклигини эслаб, бу фикридан ҳам қайтди. Ҳали ҳеч нарса аниқ бўлмай туриб, бировга айтишни «Полададан олдин чанг кўтариш» деб билди. Қани энди Хайрихон тезроқ келса-ю, бутун воқеани бирма-бир, муфассал гапириб берса...

Эшик очилиб коридорда унга таниш бўлган оёқ товушлари эшитилганда, Зокиржон чой дамлаш билан овора эди.

— Шу бугун вақтлироқ келармикансиз деган эдим,— деди Зокиржон устки кийимини ечаётган Хайрихонга ўгирилиб ва чой дамлаб турган бармоқларига иссиқ буғ тегиб қўлини тортиб олди.

Хайрихон гапга тушунолмади.

— Кечикканим йўқ. Бугун тўрт соат эди-да. Ўзи тинчликми?

— Тинчлик. Янгиликдан хабарингиз борми?

— Пленум қарориданми? Эшитдим,— деди Хайрихон сарафанининг катта бўғирсоқдек тугмаларини қадар экан, Зокиржон ёнига келди, ўзи ҳам куни бўйи уйга келиши ҳамано худди шуни сўрамоқчи бўлиб тургандай гапира бошлади,— Зокиржон ака, жуда муҳим қарор-а. Энди қишлоқ хўжалиги таниб бўлмас даражада юксалади, шундай эмасми?

— Шундай,— деди Зокиржон ва чойнак қопқоғини ёпиб, Хайрихонни икки қўлидан ушлади, юзига тикилди.

Мана шу кийим, Хайрихоннинг эғнидаги мовий ранг атлассимон сарафан Зокиржонга жуда ёқади. Шу хил материалдан фақат сарафан тикиш мумкин, бошқаси унча яхши чиқмаслигини билса ҳамки, баъзи-баъзида ўзича «Шундан кўйлак тикса бўлмасмикин» деб қўярди. Буни Хайрихонга айтмаган бўлса ҳам, доним уни шу сарафанда кўришни истарди. У Хайрихонга ёпишиб турар, баланд бўйи, келишган қоматини яна ҳам бўрттириб кўрсатар, гул япроқлари эндигина очилаётган гунчалар эгаси билан қўшилишиб кулиб тургандай бўларди. Қип-қизил чўғдек гулнинг акси Хайрихоннинг юзларида кўринадими ёки юзнинг акси гулдами? Зокиржон буни ажратолмай қолган кезлари ҳам кўп бўлган.

Зокиржон унинг юзига меҳр билан тикилганда зулукдек қошлари чимирилиб, ўнг юзида кулгич

пайдо бўлди. Бундан беш йил муқаддам Хайрихон билан биринчи марта учрашганида уни ана шундай ҳолатда кўрганини эслади.

— Хайрихон, яна бир янгилик айтайми?

— Айтинг, нима гап?

— Мени МТСга юборишларини сўраб ариза бердим.

Хайрихоннинг юзлари ўзгарди, кўзларини катта очиб, сўради:

— А... Нима?!!

— Шундай, райкомга ариза бердим.

— Яхши...— Хайрихон Зокиржондан қўлларини секин тортиб олди, бошини қуйи солиб, стол томонга юрди. Зокиржоннинг қўллари ҳавода қолиб, аъзойи бадани бўшашгандай бўлди.

Зокиржон Хайрихонга уйланишидан бир неча ой олдин шундай воқеа бўлган эди: Зокиржон билан институтни бирга тамомлаган Ётиборхон исмли қиз уни севар эмиш, Зокиржоннинг ҳам унга майли бор эмиш, деган гапни Хайрихон кўп эшитди. Анча вақтгача Зокиржонни кузатиб юрди. Бироқ ҳеч нарса сезмади. Шундай бўлишига қарамай, ҳар хил гапларни юрагига сиғдира олмаганидан бўлса керак, Хайрихон ўз уйида, Зокиржон билан гаплашиб ўтирганида ундан сўраб қолди:

— Ётиборхонга шайдойи эмишсиз?

Зокиржоннинг кулиб юборгиси келди-ю, ўзини босди. «Нима деркин» дегандай қовоғини солиб, «Ҳа, шундай» деб қўйди.

Ана шунда Хайрихоннинг ранги ўчиб, юзларидаги табассум қочди. Худди ҳозиргидай, чўзиб «ях-ши» деди-да, Зокиржон ушлаб турган қўлларини секин тортиб, тескари бурилди. Ушанда Зокиржон минг хил далил, исботлар билан Хайрихонни юпата олган эди. Ҳозир-чи?..

Ҳозир юпатиш эмас, очиқ гаплашиши, қалбига жо бўлган орзусини, Ватан олдидаги шарафли бурчини адо этиш учун отланганини тушунтириши керак. «Наҳотки буни тушунмаса? Йўқ, жуда яхши тушунади. Фақат — у бошқа нарсани ўйлаяпти. Якка ўзи кетмоқчи деяпти». Зокиржон кўнглидан шуларни ўтказди-да, секин бориб икки қўли билан Хайрихоннинг елкасини ушлади.

— Хайрихон, аввал эшитсангиз-чи?

— Эшитдим, яхши...

Зокиржон юзини унинг юзига қўйди.

— Ахир...

— Яхши дедим-ку, жуда яхши.— Хайрихоннинг овозидаги йиғи оҳанги Зокиржонни қийнай бошлади. Салкам бир йилча бирга юргани, тўрт йиллик турмуш мобайнида Зокиржон Хайрихоннинг феъл-атвориغا жуда яхши тушуниб қолгани, ўзининг характериغا мослигидан хурсанд эди. Фақат бир нарса — Хайрихоннинг мана шундай пайтларда рўйирост гапириш ўрнига чурқ этмай, куйинишнинг ҳамма оғирлигини ичига солиши Зокиржонни қийнади.

Хайрихон секин бориб, диванга ёнбошлади, бошини қўлига қўйиб юзини бекитиб олди. Зокиржон нима қилишини билмай, унинг ёнига бориб ўтирди, қўлини Хайрихоннинг тиззасига қўйди.

— Хайрихон, ахир эшитсангиз-чи, бирга кетамиз.

— ...

— Хайрихон...

— Бораверинг, мени нима қиласиз,— деди-ю, кўзига ёш олди.

Зокиржон яхши биладики, энди ортиқча гапиришнинг нафи йўқ. Яна бир-икки оғиз сўз айтса борми, Хайрихон баттар тутақади. Бу гап бу ёқда қолиб, турмушдаги бошқа масала — яна ўша фарзандсизлик ўртага тушади-да, Хайрихон азоб чека бошлайди.

Зокиржон жим қолиб, ўйлай кетди. «Қизиқ, мен-ку бир нарса демасам. Туғмайсиз, турмушимиз бўлмайди деган фикр хаёлимга ҳам келмаса, аксинча, ўзи гап очиб қолганида ҳам «Қўйинг, ҳали ёшсиз, кўрармиз» деб юпатсам ҳам бўлмайди. Мана, ҳозир ҳам ана шу нарса кўнглидан ўтиб турибди, буни мен сезиб турибман. Ё хаёлида, эрим пайт пойлаб юрган эди деб ўйлаётганмикин?»

— Йўқ, ундай эмас, ишонинг,— Зокиржон икки қўлини Хайрихоннинг елкасига ташлаб, баланд овоз билан шундай деб юборганини ўзи сезмай қолди.

Асл муҳаббат, вафодорлик шундай бўлса керак. Зокиржон ўйлаб туриб, қўққисдан айтиб юборган гапи худди шуни кутиб турган қалбнинг айна муддаоси бўлди. Хайрихон бошини кўтариб, қизарган кўзларини артди.

— Ишонаман, Зокиржон ака, ишонаман. Фақат...— сўзини тугатолмай Зокиржоннинг бақувват билакларидан ушлади. Шу пайт, Зокиржон хотинини энди юпатмоқчи бўлиб турганида, телефон жириглади. Бу овоз ошдан тош чиққандек унинг гашига тегди. Бориб трубкани олди.

— Ҳа, ҳа, мана ҳозир.— У Хайрихонга қаради,— сўзни Иван Тимофеевич чақиряптилар,— деб трубкани узади.

Хайрихон ҳозир худди Иван Тимофеевич билан кўришадигандай сочларини орқасига ташлаб рўмолчаси билан кўзларини артди, овозим сезилмасин дедими, икки марта йўталиб ҳам қўйди.

Зокиржон трубкани бериб, ўзича: «Қойилман, Иван Тимофеевич, худди шундай бўлишини аввалдан сезиб, огоҳлантирган эдингиз, ҳозир бўлса, можаронинг устидан чиқдингиз», деди-ю, креслога бориб ўтирди, бепарво кишидай журнал варақлай бошлади.

— Лаббай. Салом, Иван Тимофеевич. Ҳа, дуруст... Ота деган шундай бўлиши керак-да. Вақтида эркалайди, лозим бўлса қойийди... Ҳа... тушунаман, яхши тушунаман... Мен бир нарса демайман, бораверсинлар... Йўқ, бўшатишмайди, қишлоқда ўқитувчилар етарли, йўқ, ўзлари бораверадилар...

Хайрихон шундай деди-да, трубкани секин қўйди. Бутун хаёли шу суҳбатда бўлган Зокиржоннинг тоқати чидамади, ялт этиб Хайрихонга қаради.

— Хўп, Хайрихон, бормаيمان, — деб ўрнидан турди.

Хайрихон эрининг авзойи бунчалик ўзгаришини биринчи кўриши эди. У секингина:

— Мен нима деяпман, бораверинг,— деди-да, диванга бориб ўтирди, бошини қуйи солганича ўйлай кетди: «Йўқ, унда заррача бўлса ҳам бошқа фикр йўқ. Бўлмаса мендан сўраб ўтирадим, бир ўзи кетаверади. Ҳозир бўлса менсиз бормаيمان деяпти. У мени севади, мендек, мендан ҳам ортиқроқ севади. Сендан бир нафас ажралмайман дейди-ку. Фарзанд... Бу тўғрида ҳам сира-сира оғиз очмайди. Агар севмаганида ҳар гапнинг бирида дакки бериши турган гап эди. Бу тўғрида фақат мен ўзим кўпроқ ўйлайман. Урта-миздаги арзимаган гапни ҳам шунга келтириб тақайман. Шунда ҳам у мени юпатади. Шуларни билиб тураману, яна аллақандай ваҳималар босади. Тагин

бир кунмас, бир кун... Йўқ, йўқ, сира ундай қилмайди».

Зокиржон кийимларини кийиб, индамай эшик томонга юрди.

— Қаёққа?— сўради Хайрихон.

— Райкомга, аризамни..

Хайрихон чўчиб тушгандай бўлди.

— Нима?! Райкомга?! Нима деб борасиз?

— Нима дердим...

— Йўқ, бормайсиз. Мен ўзим бораман, аввал Иван Тимофеевичга учрашаман,— Хайрихон ўрнидан туриб кийина бошлади. Зокиржон соатга бир қараб ўзича илжайди. Хайрихон кийинар экан, «майлими» дегандай эрига қараган эди, у «хўп, боринг» деди. Эр-хотин ўртасидаги одатга мувофиқ Зокиржон Хайрихонни эшиккача кузатиб қўйди. Уйга кириши ҳамоно, трубкани олиб, Иван Тимофеевичга телефон қилди.

Хайрихон Иван Тимофеевич, унинг хотини Варвара Тимофеевна билан анчагача гаплашиб ўтирди. Суҳбатга уларнинг келини ҳам қўшилди. Хайрихон эрининг кетиш-кетмаслиги эмас, ўзининг бориши ҳақида маслаҳатлашди. Иван Тимофеевич уйда, эр-хотин ўртасида нима гап бўлиб ўтганидан оғиз ҳам очмади. Хайрихонни мактабдан бўшатиш ҳақида ўзи ёрдам беражагини айтди.

— Мен Зокиржон акамга райкомга ўзим бораман деб чиқиб келувдим. Ҳозир иш соати ҳам тугади. Эр-тага...

— Ҳа, эртага. Иложи бўлса бирга борамиз. Заводдан яна уч киши ариза берди. Парторгимиз отпусकाда бўлгани учун ўзим шуғулланишимга тўғри келяпти,— Иван Тимофеевич худди совқотгандай кафтларини бир-бирига ишқади,— балки мен ҳам сизлар билан...

— Вой, шундайми, Иван Тимофеевич,— севиниб кетди Хайрихон,— жуда саз бўларди-я.

— Ёмон бўлмас эди,— деди Иван Тимофеевич ва Хайрихонга худди биринчи марта айтиб бераётгандек, урушдан илгари олти йил МТСда механик бўлиб ишлагани, қишлоқ ҳаёти ҳақида гапира кетди.

— Ҳа, Ваня ҳам мени ташлаб, янгисига уйланмоқчи,— деди кулги аралаш Варвара Тимофеевна.

— Ҳали маълум эмас, билмадим, жавоб беришармикин, йўқми.

— Иван Тимофеевич, мен у ерда нима билан шуғулланаман-а?

— Ўзингнинг ўқитувчилик ҳунаринг-чи? Шаҳардан озмунча кишилар қишлоққа, МТСларга кетяптими. Қараб тур, янги посёлкалар, мактаблар очилади. Айниқса, сенинг фанинг, биология фани... ўҳў.

Орадан бир ҳафта ўтди. Машинасозлик заводининг ҳашаматли клуб биноси тантанали кечалардек тус олди. Заводда чиқадиган кўп тиражли газетанинг бир саҳифаси КПСС Марказий Комитети сентябрь Пленумининг қарорига жавобан МТСларга бориб ишлаш орзусида бўлган ватанпарвар машинасозларга бағишланган эди. Булар орасида инженер Зокиржон Даминовнинг расми ёнида токарь Сергей Архиповнинг ҳам сурати бор. Ёнида ёшгина қиз билан клубга кириб келган Карим, газетани кўрди-ю, кулиб унга қаради:

— Мана, Галя, Серёжани кўрдингми, ўша куни кейин билиб оласан дегани шу эди-да, — деди.

— Вой, сизга айтмабмидим, — деди унга жавобан Галя. — Мен ўшандаёқ билган эдим: Серёжа ўзи илгари тракторчи ҳам бўлиб ишлаган-да.

— Бунисини билардим-а, — деди Карим ва Гальяни танцага таклиф қилди.

Клубнинг танца зали машинасоз қиз-йигитлар билан тўла. Бурчакда Иван Тимофеевич билан Зокиржон Алиевич суҳбат қилиб туришибди. Варвара Тимофеевна ҳам шу ерда. Фақат Хайрихон кўринмасди.

— Қани у? — воқеадан беҳабар бўлганларнинг кўпи Зокиржонни якка кўриб, ҳар хил хаёлга ҳам боришди. Булар беҳуда хаёллар эди. Хайрихон ҳам бугун худди ана шундай тантананинг «гуноҳкорларидан» бири. Фақат у ҳозир, худди шу минутда, бошқа коллективда, ўқитувчиларнинг тантанали йиғилишида, қўлида бир даста гул ушлаб ўтирибди.

Машинасозлар Иван Тимофеевич, Зокиржон Алиевич, Серёжа ва яна икки кишини, ўқитувчилар Хайрихонни қишлоққа, янги ҳаёт қучоғига кузатишар экан, жонажон Ватанимизнинг куч-қудрати, фаровонлигини янада оширишга қўшган ҳиссалари билан фахрландилар.

Декабрь, 1953 йил

ЯНГИ ЙИЛ ОҚШОМИДА

Баҳри хола ёйилган хамирни кесиб бўлиб, тахта-ўқлогини қоқди, урвоқни ўртага тўплаб, супрани йиғиштириб олди.

— Ҳорманг, хола, анча уриндингиз-да? — деди стол ёнида тик туриб, манти тугаётган Ҳалимахон.

— Ҳориганимча йўқ, болам. Шу ҳам иш бўлибдими. Анча-мунча юмушларни ойдинда оёғим бажариб қўяди,— Баҳри хола шу гапни айтиб, чарчаганим сезилмасин дегандай даст ўрнидан турди,— асли қайнанагани олиб келаверсанг бўларди-да, Ҳалима, чақчақлашиб ўтирардик, чакки қилибсан.

— Ўзлари унамадилар. Боланг уйқудан қолади, дедилар,— Ҳалимахон тоғорадаги қиймани аралаштирар экан, Баҳри холага кулиб қаради,— нима, зерикиб қоламан деяпсизми?

— Эй болам, қарининг тилига қари тушунади, сен билмайсан. Ҳали замон йиғилишиб, стол атрофига ўтирасанлар, шишалар очилиб, ҳаммангга жон киради. «Ўртоқ кампирнинг соғлиғи учун» деб биринг айтарсан,— Баҳри хола худди рюмка ушлагандек, қўлини баланд кўтарган эди, Ҳалимахон кулиб юборди,— «кампирвой омон бўлсин» деб биринг ичарсан. Ана шундан кейин кампирнинг ҳам саноғини йўқотиб, уйни бошларингга кўтарасанлар, эрларингни бағрига кириб, мана бундоқ қилиб,— Баҳри хола қошларини сузиб илжайди, икки қўлини чўзиб, бировнинг елкасига қўйиб олгандай бўлди,— ўйинга тушиб кетасан-

лар. Мен билан ишларинг бўлармиди? Бир чеккада оғзимни очиб ўтиравераман.

Ҳалимаҳон Баҳри холанинг қилиғидан қотиб-қотиб куларди. Ичкари уйда стол-стулларни тақиллатиб алланима қилаётган Наима онасининг гапларини эшитиб, турган жойидан:

— Ҳа, бошландими, — деб қўйди.

— Шу яхши-да, ўртоқжон, зериктирмайдилар, — деди Ҳалимаҳон, — хола, бувам тирик бўлганларида сиз ҳам ўйинга тушармидингиз-а?

— Ҳа, бир камим шу эди! Қайнананг келганида икки кампир ўтган-кетганлардан гаплашиб, дардлашардик дейман-да. Барака топкур, яхши, хушмуомала хотин. Бир марта, қайси йил ҳам эди-я, ҳа, мен янги паранжи ташлаган пайтларим эди, ўшанда десанг менинг тоғамникига келин тушарга бирга борганмиз. Ажойибу ғаройиб ҳангама бўлган-да, — Баҳри хола ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Паранжи ташлаганингизни биламан, хола, — деди Ҳалимаҳон унинг сўзини бўлиб, — уйдан ёпиниб чиқиб артелнинг эшигига борганингизда тахлаб, рўмолга ўраб олар экансиз, — кулиб қўйди Ҳалимаҳон. Кампирнинг авзойи ўзгаргандай бўлди.

Шу гапни айтиб нима қиларди. Ҳозир ҳамманинг ёдидан кўтарилган, бир вақтлар бутун маҳаллада, артелдагилар орасида гап бўлган воқеани унинг эсига солди-ю, эски ярани янги қилди, Баҳри холани ранжитди қўйди. Уша пайтларда уйдан паранжи ёпиниб чиқиб кетарди-да, артелнинг эшигига яқинлашганда рўмолга туғиб, билинтирмай қўлтигига қисиб оларди, ё бўлмаса шу орадаги хонадонлардан бириникига қўйиб кириб кетарди. Буни биров сезарди, биров сезмасди. Баҳри хола артелга бир йилча шу зайлда қатнаб юрди. Бир куни артелнинг гилоф цехида мажлис бўлди. Шунда кимдир «ичимизда номига паранжи ташлаганлар ҳам йўқ эмас» деб қолди. Баҳри холанинг устидан бир челак совуқ сув қуйгандай ранги ўчиб кетди. Хайриятки нотиқ унинг номини тилга олмади. Шу куни кечқурун уйга келиб бутун воқеани эрига айтиб берди. «Хўжа кўрсинга паранжи ташлайдиган бўлсам ишга ҳам бормаيمان, паранжини қайта ёпиниб оламан» деди.

Пахта заводининг ишчиси Зокир ака хотинининг

гапига тезда жавоб бера қолмади. Салкам ўн йилдан буён заводда ишлаб, обрў орттирган, кейинги йилларда заводда ҳам ўзбек хотин-қизлари ишлай бошлагани, маъмурият уларга алоҳида шароит туғдириб бераётгани кўз олдидан ўтди. Фақат маҳалладаги бир-иккита тақводор кексаларнинг эрта-ю кеч гузардаги мачит ёнида ўтириб олиб, фалончининг х(лини паранжи ташлабди, фалончининг келини «ундоқ-мундоқ» деб ғийбат қилишлари уни бир оз ўйлантириб қўйди. Баҳри хола хомушлигича ҳамон эридан жавоб кутар экан, шундай деди: «Ҳамма гап-маҳалла активларида. Беш-олтита аёл паранжи ташлади деб қўл қовуштириб ўтиришади. Агар ҳамма бирдан ташласа бунақа бўлмасди». Зокир ака ялт этиб хотинига қаради. «Тўғри айтасан, хотин. Аммо шуниси ҳам борки, эркаклар эмас, хотин-қизлардан тузилган актив яхши ишлаши керак. Биттаси сен бўлганингдан кейин...» Зокир ака маслаҳат ўрнига унга пичинг қилгани Баҳри хола-нинг сал жиғига тегди. «Энди сиз ҳам танқид қилмоқчимисиз? Мана бўлмасам, мендан кўринг, комиссияга ўзим чиқиб гапираман» деди-да, худди ҳозир чиқмоқчи бўлгандай ўрнидан турди.

Шу-шу бу рўдапони қўлга олмайдиган бўлди. Ордан бир ҳафта ўтгандан кейин паранжисини сўкди-да, ичига эски-тускиларни тиқиб, тандир устига ёпиб қўядиган тўқим ясаб олди.

Баҳри хола, қаерда паранжидан гап очилиб қолса, ҳаммасини худди кеча бўлгандек кўз олдига келтириб, аллакимдан андиша қилгандай бир хил бўлиб кетарди.

Биров унга: «Ий-е, ҳали шунақами, кимсан раҳматлик Зокирвой мастернинг хотини, Тоҳир докторнинг онаси бўлсангиз, йигирма беш йил ишладим, деб ҳукуматдан жарақ-жарақ пенсия ҳам олиб турсангиз... Ўша вақтда артелга паранжида... Э, қўйинг-е...» деб қўл силтаётгандай бўларди.

Баҳри хола ҳозир қизимнинг жонажон ўртоғини хафа қилмай дедими, ҳар қалай, ётиғи билан:

— Бўлган бўлса бордир, ўша пайтларда... Танқид қилмаган энди сен қолибмидинг, — деди-да, ёш жувонлардек, бошидан тушиб кетаётган рўмоли билан сочини ўраб қўйди.

— Йўқ, танқид эмас, хола, эсимга тушиб қолди-да. Қани, келин тушарда нима бўлди?

Стулга ўтириб, манти туга бошлаган Баҳри хола индамаган эди, Ҳалимахон эркаланиб, ялина бошлади.

— Айта қолинг, жон хола.

Кексалик қизиқ-да. Бир нарсадан сал тегиб қолса ранжиши ҳам ҳеч гап эмас. Бир оғиз ширин сўз билан қувониши ҳам. Баҳри холанинг раъйи бир оз ўзгаргандай бўлди.

— Ушанда дегин, кеч қоронғисида тўйхонага кириб бордик. Ана келади, мана келади деб келин кутиб туришган экан. Равонлик айвонга энди ўтирганимизни биламан. Ҳали нафасимизни ростлаганимиз ҳам йўқ эди. Бирдан ҳовлининг ўртасида тўполон бўлиб қолди. Тоғамнинг хотини, ҳой тўйбоши-я, келин тушираётган одам-а, шу десангиз, рўмолга ўроғлиқ бир таванни ариқ бўйидаги чорпоёга улоқтириб юборса бўладими. Патнис бир ёққа, ичидаги жийдалари бир ёққа, бир кийимлик газмол бор экан, униси ерга тушди. Ҳамма ҳайрон. У бўлса сочларини юлиб овози борича дод сола кетди: «Не ҳасратда кўрган тўйимни бўз билан, қуртлаган жийдага тенг қилдимиз-а, кўпчилик ўртасида мени шарманда қилмоқчи эдимиз-а, мен шу ният билан тўйга айтибмидим-а!»

Хотин-халаж уввалоки ялинишди, сира бўлмади. Худди безгаги тутгандек титрайди. «Ҳой, сизга нима бўлди? Айб ахир... Ҳали замон келин келади, қўйсангиз-чи!» деб ҳовуридан туширмоқчи бўлганларни нақ еб қўяй дерди. Мен ҳам ўрнимдан туриб, олдига бордим: «Ҳой келинойи, ўзингизни босинг, юринг, уйга кириб деярманми, қолдим балога. «Ҳамма иш сиздан келган. Мени шарманда қилмоқчимидингиз-а. Мен унга қўрққанамдан ҳар бири баркашдай келадиган қатлама билан бир кийимлик бориб турган чидаганга чиқарган қилганмидим-а. Менга қайтаргани шуми ҳали-а. Ош авлиё-ю, нон пайғамбар бўлдими-а? Таванхонада кўпчилик ўртасида ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Ё менда қасд-масди бормиди-а» деб, менга ёпишиб кетди.

Қани энди уни жаврашдан тўхтатиб, гап уқтиришининг иложи бўлса. Ҳеч кимга оғиз очгани қўйми ёди. Нима гаплигига ҳам тушуниб бўлмасди. Шу туришда мундоқ қарасам, ҳалиги таван ўралган ҳошияли рўмол кўзимга иссиқ кўринди. Вой ўлмасам, қаёқдан ҳам

келинойимни юпатаман деб, ҳовлига тушдим, дедим. Ҳалиги таван қайнананг Ойпошшаники экан,— Баҳри хола қотиб-қотиб кулди, қўлидаги қиймани товоққа ташлаб, сал ёшланган кўзларини артди.

— Нима гап экан ўзи?— ҳайрон бўлиб сўради Ҳалимахон.

— Нима дейсанми, қайнананг шўрлик таваннинг устига бир кийимлик хом сурпдан бўлак нарса тополмадим, борим шу экан, эгачи, нима қиламан, девди. Мен ҳам бўлаверади, деган эдим. Шунини қилиб борган экан-да, ўзи ҳам жудаям бўзга ўхшамайди-ю, бундайроқ хом сурп экан. Шунини кўриб жон-пони чиқиб кетибди-да.

Баҳри холанинг афти башарасини бужмайтириб, қўлини паҳса қилиб, худди ўзи жанжаллашаётгандек ҳаракат қилиши Ҳалимахонни кулгидан тўхтатолмади. Сухбат охирида эса уни ўйлантириб қўйди. Шу пайтгача бу воқеани на қайнонасадан ва на бошқа одамдан эшитмагани сабабли Баҳри холанинг гапига жудаям ишонгиси келмади. Борди-ю, шу гап рост бўлса-чи? Унда жуда уятли, биров эшитса кўнгли қоладиган иш бўлган экан-да. Ҳалимахон шуларни хаёлидан ўтказиб бир оз ўзини босди. Синовчан назар билан Баҳри холага қаради, Тагин ҳазил қилаётган бўлмасин.

— Хола,— деди Ҳалимахон,— гапингизга қараганда тоғангизнинг хотини ҳам анчагина зиқна, енгил экан-да. Бўлмаса...

— Ҳа, хасисликда ундан ўтадигани бўлмагандир. Қаҳратон қишда қорни қизғанадиган одам шу эди. Беандишялигини айтмайсанми! Вой, вой, вой... Тоғам шўрлик ҳам ўлиб кетди. Уша тўйни кўролмади. Тўйдан бир йил кейин келинойим ҳам вафот этди. Мана йигирма беш йил бўлибди, шунга.

— Тоғангизнинг хотини ойимга ким бўларди, хола?— қизиқиб сўради Ҳалимахон.

— Холасининг овсини эди-да. Тагин бу гапни Ойпошшага айта кўрма, зинҳор. Хафа бўлади. Ўзим ҳам ҳеч кимга оғзимни очмаган эдим. Ҳозир бир гап келиб қолди-да.

— Оғиз очмаган одам. Менга айтгансиз-ку,— деди ичкаридан Наима.

— Ҳа, сен ўзимникисан, нима бўпти.

— Хола, ойим атайин шундай қилганмилар?

— Вой болам, ойинг унақа хотинлардан эмас. Бир айби соддароқ, холос. Ұзи ҳам ўшандан кейин анчага-ча хижолат тортиб, баъзи тўй-ҳашамларга боролмай юриди.— Баҳри хола иккита мантини туккунча индамади,— ҳамма гап биз хотинларнинг эскича расм-русимизда. «Олинг қуда, беринг қуда» расми ўлсин. Мана мен...

Устма-уст қўнғироқ жиринглади. Яна алланима демоқчи бўлиб турган Баҳри хола шошиб қўлини сочиққа артди.

— Ҳой, Наима, келиб қолишди шекилли, чиқасанми?

Ичкари уйдан Наима чиққунча, эшик томондан машинанинг сигнали ҳам эшитилди.

— Овози бизникига ўхшамайди-ю,— деб қўйди Баҳри хола.

— Вой, овозидан танийсизми?— Ҳалимахон ажабланди.

— Ҳа, менга нима бўлибди. Кўчада юзта машина «ду-ду»лаганда ҳам ичидан ажратиб оламан.

Наима чиқиб дарвозани очаётган пайтда ичкари уйда телефон жиринглаб қолди.

— Ана айтмабмидим, янги йил меҳмонлари бирин-бирин эмас, бирваракай кириб келиб одамни шошириб қўйишади деб,— у ичкари уйга кириб, телефон трубкасини олди,— ҳа, ҳа... вой, мангини нимага қиялпмиз, болам, йўқ, қўйинг, ҳой, тезроқ келинг, соат тўққиз бўлди-я.

Эшик очилиб, тўладан келган, беш ёшлар чамасидаги болани етаклаб олган ёшгина жувон билан ўрта ёшлардаги йигит кириб келди. Баҳри хола уларга пешвоз чиқди.

— Вой бўйларингдан ўргилай, Санобархон, кел, эсонмисан, омонмисан,— у ўғилчанинг юзларидан ўпди,— қани, қани, пальтонгни менга бера қол,— Баҳри хола пальтони илмай йигитга қаради,— кел айланай, Воҳиджон, барвақтроқ келсаларинг бўлмасмиди? Ҳой, бу нима ўзи?— Баҳри хола Воҳиджон узатган катта, оғир тугунни зўрға кўтариб, ҳайрон бўлди.— Ахир нима қилиб шунча нарсани кўтариб юрибсизлар?

— Ҳеч нарса эмас, хола, арзимаган... Наимахоннинг туққанига ўша бирров келиб кетганимдан бери, фурсат тополмадим. Вақти-соати шу бугун етган

экан...— деди Санобар Ҳалимахонга боқинмоқчи бўлгандай сочларини чамбарак қила туриб.

— Янги йилга қолдирмай дебсиз-да,— кулди Ҳалимахон.

Воҳиджон ечиниб, шляпасини қозӣққа илди-да, стулга ўтирди.

Баҳри холанинг гаплари унга хотини билан уйда бир соатча қилган жанжалининг давомидек туюлди. Бўлган гапни ҳозир ўртага ташламоқчи ҳам бўлди-ю, ўзини босди.

— Аъзам қани, хола? — сўради Воҳиджон ўглининг ёқасини тўғриларкан.

— Дарров келаман дедди, ҳаяллаб қолди. Ҳалиги,— Баҳри хола томоғини чертиб кўрсатди,— ҳа, ўшанга кетувди. Ҳозир телефон қилди. Хом чучвара олиб бораёми, дейди. Мантини ким ейди, дедим, ҳой Ботиржон, югур болам, ўртоқларинг нариги уйда, ўйин қилишяпти, бора қол.

Ботиржон севиниб нариги уйга кириб кетди.

— Ойи, Воҳиджон акам бу ёққа кириб ўтирсинлар,— деди Нима ичкаридан чиқиб.

— Йўқ, йўқ, меҳмонлар келишсин, бирга ўтирамыз, Наимахон.

— Ахир, сиз меҳмон эмасми? Юринг.

Воҳиджон таклифни қайтаролмади. Ичкарига, стол сатиғлик уйга кириб ўтирмади-ю, нариги хонага, арча атрофида ашула айтаётган болалар ёнига кириб кетди. Наиманинг катта қизи Матлуба укалари Бўстон, Гулбаҳор, Бахтиёрни, ҳозир келиб қўшилган Ботирни тўплаб, уларга озарбайжонча «Жўжаларим» қўшиғини ўргатиш билан овора эди. Пианинода чалинаётган куй гоҳ бузилар, гоҳ тақрорланар, ашулага қараб яна бошдан-оёқ қайтадан чалинарди. Воҳиджон болаларни бир-бир бағрига босиб, кўришиб чиққач, ўзи ҳам уларга қўшилиб кетди, уларнинг қистови билан ашуланинг сўзларини билмаса ҳам, нақоратини биргалашиб айта бошлади.

Воҳиджон болалар орасида акчагача ўтириб қолди. Буни ўзи ҳам сезмасди. Агар меҳмонхонадан кулги овозлари эшитилмаганда, яна қай вақтгача ўтирарди, буни билиб бўлмайди. У ашиқни очиб, бир гуруҳ эркак ва аёлларга дуч келди. Янги йил кечасини Аъзамнинг уйида ўтказишга таклиф этилган меҳмон-

лар эндигина ечиниб, уйга киришган, ҳали ўтиришга улгурмаган ҳам эдилар. Воҳиджон улар билан кўришиб чиқди, худди уй эгасидек меҳмонларни стол атрофига таклиф қилди. Бироқ ҳеч ким ўтирмади. Биров диванга, биров креслога, яна бири стулни суриб, чеккароққа ўтириб олди. Суҳбат бошланиб кетди.

Воҳиджон меҳмонларга чой олиб кириш учун манти тугилаётган хонага чиқиб, кутилмаган воқеага дуч келди: хотини Санобар бир чеккада жуда хомуш ўтирарди. Бошқалар ҳам жим. Воҳиджон фақат Наиманинг «ҳеч шу одатингиз қолмади-да, ойи, жим ўтирсангиз бўлмайдами» деб жеркиб берганини эшитиб қолди, холос. «Булар ўртасида бирон гап ўтганга ўхшайди, аралашмай қўя қолай» деган хаёл билан ўзини билмасликка олди.

— Қани, ўртоқ кампир, меҳмонларга чой берасизми? — деб, Баҳри холанинг яқинроғига борди, — манти деган жуда майда иш-да, анча чарчатиб қўйгандир-а, хола?

Баҳри хола орада ҳеч гап ўтмагандай, кулиб жавоб берди:

— Мана бунақа музхона, чанг ютадиган машина чиқарган заводлар нима бўлармишки, мантини ўзи тугиб, ўзи пиширадиган машина ҳам чиқарса.

Воҳиджон кулиб юборди. «Оббо кампир-е, бўлиб қолар» деб қўйди. Аммо бу кулгига Наима ҳам, Ҳалимахон ҳам қўшилмади. Санобар ҳамон бошини қуйи солганича мовий ранг жемперининг тугмасини ўйнардди. Унинг оппоқ юзлари қизариб, терлаб кетгандай йилтилларди. Воҳиджон Наима узатган чойнакни қўлга олиб, эшик тутқичини ушлаганида, Санобарнинг:

— Ботир қани, олиб чиқинг, Воҳиджон ака, — деган овозини эшитиб қолди. Воҳиджон ҳайрон бўлиб, хотинига ўғирилди.

— Вой, сизга нима бўлди, ўртоқжон, — деган Наима «кириб кетаверинг!» дегандай Воҳиджонга имо қилди.

— Ростимни айтсам, Санобар, — деди Ҳалимахон Воҳиджон кириб кетгач, — холам жуда тўғри айтадилар. У кишининг мана шундай маслаҳатларини эшитганимда, район советига билиб депутат қилиб сайлаган эканмиз деб қўяман. Ахир, сиз билан биз ўзимиз

тушуниб олишимиз керак-ку. Бизки, «эскича расм шу экан» деб индамай кетаверсак, тагин кимдан гина қилса бўлади. Қачонгача патнисга туршак солиб, бир сават нонни бошимизга кўтариб меҳмонга юрамиз. Ярашмай қолди шу, ўртоқжон. Худди меҳмонга чақирган одамнинг уйда нони ё меваси йўқдай, уни ҳақорат қилаётгандай бўлиб кўринади, билсангиз, — Ҳалимаҳон Баҳри холага қараб, яна нимадир демоқчи бўлиб турганида ичкаридан Воҳиджон чиқиб қолди.

— Нега Аъзамдан дарак йўқ-а? Машинасида кетибмиди? — сўради у Наимадан.

— Ҳа, келиб қолар, — жавоб қилди Баҳри хола.

Боядан бери хомуш ўтирган Санобар ўрнидан турди.

Эрига қаради.

— Ботирни олиб чиқинг.

— Ҳа, нима гап ўзи, тилчиликми? — ҳайрон бўлди Воҳиджон.

— Кетаман.

Мантини қасқонга тераётган Наиманинг қўли ишга бормай қолди. Яхши гапириб, ялиниб кўрди, бўлмади. Авжи меҳмонлар йиғилиб, ўйин-кулги бошланадиган пайтда Санобар кетиб қолса... Воҳиджон ҳам хотини билан кетади-да. Онасининг «қўполлиги»дан бир хафа бўлса, дугонасининг арзимаган нарсага ўшшайиб, тулган ерини кесишидан баттар хафа бўла бошлади. Урта мактабда ҳам, кейин билим юртида бирга ўқишганда ҳам Санобарнинг шу одатлари қолмаган эди. Тўғри гапни ҳам ўзича тескари тушуниб аразлар, бир неча кун дугоналари билан гаплашмай юрарди. Кўпинча «менинг билганим билган» деб ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмасди. Санобар тўнғич қизини туққанда «бешикка солиш» ҳангомасини айтмайсизми? Гапириб берса бутун бир қисса. Воҳиджон жажжи каравотча олиб келди, бўлмади. Наима неча бор гапирди, тушунтирди, эплаёлмади. Унга «хўп» деди-ю, тагин онасининг «бешиксиз бўлармишми, қийналасан» дейишига лаққа тушиб, бешик тўйи қилмоқчи бўлди. Наима ҳам бўш келмади. Дугоналари билан Санобарнинг уйига бориб, обдан гапирди. Наиманинг кеннойиси врач Кимёхон бешикнинг бола тарбиясига катта зарарини айтиб бергандан кейингина Санобар ҳам, оналари ҳам

бир оз тушуниди. Бешик тўйи эмас, чақалоқнинг туғилганига катта зиёфат қилиб беришди. Санобар кейинчалик ўзи ҳам тушунди. У кейинги боласи Ботирни туққанда дугоналари ўртасида: «Бешикка солмайман, бола яйраб ётмаса ўсарминми», дегани ҳали Наиманинг эсидан чиққани йўқ. Мана бугун ҳам худди бешик воқеасига ўхшаб, ҳеч кимга қулоқ солмай ўтирибди. «Ҳамма касофат ишламай, уйда ўтириб қолганида» деб кўнглидан ўтказди. Наима Санобарга бирикки оғиз қаттиқроқ гапиришни ҳам мўлжаллади-ю, ўз уйида бўлгани учун индамай қўя қолди.

— Воҳиджон ака, Санобар, қани туринглар, уйга кириглар,— деди Санобарнинг қўлидан ушлаб.

— Йўқ, кирмайман. Ботир қани?

Воҳиджоннинг кайфи бузилди. Хотинига бир нарса демади-ю, Баҳри холадан сўради.

— Кампир, нима гап ўзи? Айтсангиз-чи!

— Нима гап дейсанми? Ноҳақ гап эмас, иннакейин, мендан чиққан гап. Хотинингни мен бир оз ранжитиб қўйдим. Ўзи ранжийдиган гап эмас-ку, билмаган одамга... Сенларни ким айтади тушунган, культурний ёшлар деб. Сен инженер бўлсанг, Санобар ҳам ўқиган... Тагларингда «Победа»-ю, қўлларингда қопдек тугун. Қаёққа? Меҳмондорчиликка, инженер Аъзам Азизовникига,— Баҳри холанинг гап келганда отасини ҳам аямайдиган, ҳаммасини очиб гапирадиган одати бор. Буни Наиманинг дугоналари ҳам, Аъзамнинг ўртоқлари ҳам, қариндош-уруғлар ҳам яхши билишарди. Ҳозир худди шу зайлда қўлини пахса қилиб сўзлай кетди,— тагин ҳам машина айбингни беркитибди. Бўлмаса тугунни шляпа устидан бошингга қўйиб келарминдиг?

Воҳиджон гапнинг тагига тушунди. Кулиб юборишига сал қолди. Бу ерга келишдан олдин, уйда хотини билан худди шундай гап бўлгани, Санобарнинг «бўлмаса бормайман» деб туриб олганидан кейин ноилож тугунни машинага ўзи кўтариб чиққанини айтиб юборгиси келди. Хотинини яккалатиб қўймаслик учун ўзини босди.

— Чақалоқни йўқлаганим йўқ девди-да, хола,— Санобарнинг ёнини олди Воҳиджон.

— Ийе, келиб-келиб мен сенга тушунтирмоқчиманми, баракалла-е...

— Йўқ, йўқ,— деди кулимсираб Воҳиджон, — мен тушунаман, фақат...

— Ҳа, нимасига тушунолмайсан?

— Оббо, кампир-ей, хўп, биз айбли, шуларни қилмасинми? — ҳеч нарса билмагандек сўради у.

— Ҳеч ким қилмасин деяётгани йўқ. Мана Санобарнинг ҳам олам жаҳон нарса қилибди, ҳимматига балли,— Баҳри хола бармоқлари билан санай бошлади,— чақалоққа кўйлак, туфли, жуда яхши. Устига бир кийимлик хонатлас ҳам қўйибди. Хўп, бунисига ҳам майли. Аммо ростимни айтсам, боя Санобарнинг кўнглига келади деб гапирмовдим, энди айта қолай, мана шу атлас ҳам кўрманага қилинган нарса, негаки, бир кунмас бир кун Наима ҳам худди шунақасидан қайтариши керак. Қани, қайтармай кўрсинчи...

Ҳамма кулиб юборди. Санобар тескари қаради. Ҳалимахон бўлса Баҳри хола бояги келин тушардаги жанжални айтиб қўймасин, гап баттар чуваллашиб кетади, деб юраги така-пука бўла бошлади. Воҳиджон Баҳри холанинг даккисидан ич-ичидан завқланаётган бўлса ҳам, ўртадаги ноқулайликни йўқотишга уринарди.

— Қайтармаса-чи? — кулиб туриб сўради у.

— Бўлиб бўпти,— деди Баҳри хола,— «Бор товоғим, кел товоғим, келишингда қуруқ бўлсанг, ўрта ерда син товоғим» деганни эшитмаганмисан? Мана, мен сенга бир нарсани айтай бўлмаса. Бир йили тоғамнижига, буни қара, сен келмасингдан аввал Ҳалимахонга худди шу тўйни гапириб турган эдим, таван қилиб, устига бир кийимлик сатинга ўхшаш кулранг газмол қўйиб борувдим. У менга шунга ўхшаш бир кийимлик қайтарди. Шу-шу бояги сатин эсимдан чиқиб кетди. Йўғ-э, эсдан чиқиш қаёқда дейсан, ўзим ўшани кўйлака мўлжаллаб қўйган эдим, уч-тўрт йилгача ачиниб ҳам юрдим.

Яна кулги кўтарилди. Стулга ўтириб олган Санобар ҳам ўзини туголмади.

— Ҳа, куласанлар-да. Нима қиламан бекитиб, ростини айтаман-да. Кейин буткул эсимдан чиқиб кетди. Бир вақт қарасам, ҳой, орадан роса тўққиз йил ўтгандан кейин-а, шу десанг, уйимизда қандайдир йирин бўлди-ю, холамнинг қизи худди ўшанақа газмол қилиб

келса бўладими. «Меникининг ўзгинаси-я», дедиму, айрибошлаб уни сандиққа солдим. Орадан сал вақт ўтмай, ҳалиги газмолни олиб, ичини очиб қарасам, ўша-ўша ўзим қилиб борган кийимлик. Қаердан билдинг десангиз, бир чеккасига ўсма тўкилиб: икки қаватига сингиб кетган эди. Ҳайрон қолдим. Тўққиз йил-а, энди кўйлакка бўлмайдю, кўрпачага авра қиламан деб, бундоқ ёзиб кўрарманми, тахлоқли турган жойларидан узилиб тушса бўладими. Вой ордона қолсин, дедиму, ҳафсалам пир бўлди, бўлиб-бўлиб рў-молча дейсанми, сочиқ дейсанми — шунақаларга ишлатдим. Кейинчалик ундан-бундан суриштириб билсам, ҳалиги кийимлик тўққиз йил ичида бирамас роса ўн еттита тўй-ҳашамни кўрибди. Шу-шу «олинг қуда, беринг қуда»дан қўлимни ювиб, қўлтиғимга артганман.

— Қойилман, кампир. Гап гапирганда ҳам михлайдиган қиласиз-да, — деб қўйди Воҳиджон.

— Хўш, гапга келайлик. Майли, Санобар атлас қилиб келибди. Буниси ҳам ёмон эмас. Энди мана бу бир дастурхон нони нимаси эди. Ошнинг қуруғи-чи. Гуручи-ю ёғидан тортиб, сабзи, пиёзу тузигача. Бу нимаси? Сочқи деб олган меваларини гапираётганим йўқ. Қани, ўзинг ўйла, айланай Воҳиджон. Мана мен шунисини гапирдим. Борадиган жойимда ошга масаллиқ йўқ, бизни кутиб ололмайди, дегани бўлади-да. Йўқ, ундай эмас. Турмушимиз мана, ойнадай равшан. Ҳеч нарсага муҳтожлигимиз йўқ. Саватда нону ошнинг хомини кўтариб юриш ярашмай қолди. Бу ҳам баяги кийимликдай боради, келади. Ўрта ерда дастурхону одам овора, трамвайда туртки еганинг ортиқча... Хафа бўлсаларинг ҳам, бўлмасаларинг ҳам мен шунга қаршиман.

— Хўп, кампир, хўп дедик-ку, — деди ялингансимон Воҳиджон, — ошнинг хомини қайтариб олиб кетамиз, — у кулиб Санобарга қаради, — ҳали шунга шунчаликми, қўяверинг, Санобархон, ёнимизга қоладиган бўлди.

— Ёнингга-ку қолмайди-я, келган нарсани олиб бўпсан-ку, — деди ҳазил тоифа Баҳри хола, — сирасини гапирдим-да. Қўйинглар шу одатни. Ярашмай қолди, болаларим.

Эшикдан почтальон кириб келди. Наимага қўл қўйдириб, учта телеграмма ташлаб кетди.

— Қани, ўқи, Воҳиджон!— деди Баҳри хола телеграммаларни унга узатиб,— буни қара, кўзим учиб турувди-я.

— Оҳо, иккитаси сизга, хола, бири Москвадан, келингиз Кимёхон, ўғлингиз Тоҳирдан, иккинчиси район Советидан. Мана бу Наималарга, алоҳида юборибди, Тоҳир.

— Барака топишсин. Ўзлари ҳам янги йил, янги ойларга ўйнаб-кулиб етишсин,— деди кампир ғурур билан, қошларини чимириб. Унинг бу сўзлари ўтирганларга «кўриб қўйинглар, хизмат ҳам қилдик, роҳатини ҳам кўряпмиз» дегандай бўлиб эшитилди.

Аъзамнинг кириб келганини ҳеч ким сезмай қолди. Қўлидаги оғир сумкаларни қўяр экан, Наимага :

— Машинадагиларни олиб келинг,— деди.

Аъзам олдин Санобархонга қўл узатди. Воҳиджон ҳам, «ҳа, энди қалайсан» демоқчи бўлиб турган Баҳри хола ҳам Санобарнинг юзида иссиқ табассумни кўриб, гапни бошқа томонга буришди. Аъзам сумка ичидан бир пакетни олиб стол устига қўйган эди, Баҳри хола «войдод» деб қичқариб юборди. Ичкаридагилар ҳам югуриб чиқишди. Пакетдаги иккита катта балиқ сувга шўнғигандек шалоплаб полга тушиб, сакрай бошлади. Баҳри хола қўрққанидан ранги қув ўчиб кетган эди. Анчагача шу ҳолатда ўтирди. Уйни жаранглатиб юборган кулги арча атрофидаги болаларни ҳам ўзига тортди.

— Қаёқдан тутдингиз буни, болам?— сўради Баҳри хола Аъзамдан.

— Магазиндан.

Ҳамма ичкари уйга кириб, ясатилик стол атрофига жойлашди. Соат 12. Матлуба арчани ёқиб юборди. Унинг учидаги шифтга тегай деб турган юлдуздай нур сочиб янги йил кириб келди. Ҳамма ўша томонга бир қараб олиб, қадаҳ кўтарди, бир-бирларини қучоқлаб кўриша кетди. Кечаги бадавлат турмуш, бундан ҳам тўкин-сочинлик, фаровонлик, нурли келажакни яққол кўриб турган Баҳри холанинг кўзида секинч ёшлари пайдо бўлди. Билинтирмай секин артиб олди. Худди Баҳри хола айтгандай, «ўртоқ кампирнинг соғлиғи учун» деб, қайта-қайта ичишди. Радиола устидаги

пластинка тез-тез ўзгарар, стол бир чеккага йиғиштирилиб, ҳамма жуфт-жуфт ўйинга тушиб кетди. Бир рюмка шампанское ичиб, кўзи жимирлаб ўтирган Баҳри жола Ҳалимахонга деди:

— Айтмабмидим, қайнанангни олиб келганингда анча ёзилиб, баҳри очиларди.

Февраль, 1954 йил

ГҶЗАЛ

Нима гўзал?

Баҳорнинг оромбахш, мусаффо шабадаси эсиб турганда, боғлар, яшил майсазор, ранго-ранг товланган гулларнинг манзарасими? Тоғ-тошлар оша ҳайқириб кенг дарёнинг қирғоқларидан тошиб оқаётган зилол сувнинг қуёш нуридаги жилвасими? Тик қомати Ильич нурларида порлаган, чўққиси булут билан ўпишай деб турган муҳташам бинонинг салобатими, қайиқлар сузиб юрган Ёл тепасидаги камондек кўприк ёки танца майдонида янграётган шўх куйининг садосими? Ёхуд, тўлалигидан бўгинлари кўринмай кетган жажжи бармоқлари билан меҳрибон онасининг кўксини ушлаб, тўйиб-тўйиб эмаётган гўдакнинг митти кўзлари, кулча юзларидаги кулгими? Ҳали муҳаббат бўсасининг лаззатини тотиб кўрмаган икки ёшнинг, қалблари бир маромда ураётган йигит ва қизнинг сўйдин кечада, сув ёқасидаги «сирли» суҳбати, юзларидаги ҳаяжоними?

— Ҳа, ҳаммаси гўзал! Фақат..

Мақсуднинг тоқати чидамади. Ўзи ўйлаган, йўқ, ўйлаган эмас, ўйлашга мажбур қилган саволга шу жавобларни топди-ю, барибир кўнгли тўлмади. Иш устида узоқ ўтириб, қаттиқ чарчаган каби диққинафас бўлди, охирида бировга сўзлаётгандек: «Фақат...» деганича, креслодан туриб, диванга бориб ўтирди, гилмануся жилдли кичик парёстиқни қўлтиғига қисиб, ёнбошлади. Яна ўйга толди.

Ижод қилувчи кишининг хаёлидай ўйноқи, ширин

ва инжиқ хаёл бўлмаса керак. Бутун вужуди фикрлаш билан банд бўлиб, чиройли бир бадий воситани пиштиб турганида, арзимаган сўз ёки воқеа эсига тушади-ю, фикрини бузиб юборади. Кўпинча ишнинг белига тепади. Бироқ ҳозир Мақсуднинг хаёлини бўлган — «Нима гўзал?» деган савол унинг ижодига халақит бериш эмас, чуқурроқ ўйлаб қараса, бевосита тааллуқли экан. «Рассом ҳаётнинг бутун икир-чикирларини ивидан-игнасигача билиши керак. Бусиз бадий асар яратиб бўлмайди-ку ахир, нега мен?..»

Мақсуд икки ҳафтадан бери бир неча марта ўқиб чиққан, ҳар галгисида авайлаб, таҳини бузмай ўша кўк конвертга солиб қўйган бир парча қоғоздаги сатрларни яна кўздан кечиргиси келди. Саволнинг туғилишига ҳам, Мақсудовнинг бош қотиришига ҳам ана шу хат сабаб бўлган эди.

«Чизган расмларингиз жуда гўзал, кишининг баҳрини очадиган. Иқрор бўлайликки, шундай гулли крепдешиндан кийганмиз, ҳосил тўйимизда ҳаммага кўз-кўз ҳам қилганмиз. Истар эдикки, сиз яна янги нусхалар — гўзал ҳаётимизни яратган асл гўзалликни акс эттирадиган расмлар чизсангиз... Тонг билан баб-баравар ғунчасини очган, шудрингнинг марварид доналари ҳали юзидан тушмаган қизил атир гулни узиб кўрганмисиз? Уша гул шу ҳолича қиз-жувонларнинг кўксига, ҳарир кўйлакка тақиб қўйилганда кўкрак бурмасига йилтиллаб тушган шудринг томчисини-чи? Билингки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг гўзаллиги туфайлидир. Ижодингизда муваффақиятлар тилаймиз. Андижонлик пахтакорлар».

«Пахтакор қизлар, — ўзича такрорлади Мақсуд, — худди адиблардек ёзишибди-я. Ҳа, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Эллик, саксон, юз центнерлаб оқ олтин етиштирган санъати қайси бир адибнинг меҳнатидан қолишади? Содда сатрларида бир олам мазмун бор-а. Бу илтимос эмас, ҳақли талаб. Агар Назаровнинг ўша фикрига қулоқ солмаганимда, эҳтимол, бундай хатлар менинг номимга ёзилмаган бўлармиди».

...Мақсуд билим юртини тамомлаб, фабрикага келганида биринчи марта ип-газлама учун чизган расми эслади: расм бадий кенгашда анча тортишувларга сабаб бўлди. Биров ёш авторнинг тўнғич ишини мақтади, биров камчилигини кўрсатди. Бадий кенгаш аъзо-

си рассом Назаров шундай деди: «Расм ёрқин эмас, тутун орасидан кўриниб турганга ўхшайди. Автор ҳали ёш, у ҳаётни яхши билмайди. Икки-уч йил ўтиб, камолга етганида, камчиликларини ўзи ҳам тушуниб олар». Бу гап унга жуда қаттиқ сотди. Муҳокама сўнггида, қип-қизариб, бошини қуйи солганича «тўғри» деди-ю, секин жойига ўтирди. Ташқарига чиққанда севгилиси Назмихонга дуч келди. Унинг кулиб туриб: «табриклайман» дегани ҳам мазах қилаётгандай бўлиб эшитилди. Уша кечаси бамисоли ўт бўлиб ёнди, шифтга тикилганича мижжа қоқмай тонг оттирди. Шунда биринчи бўлиб ҳолидан хабар олган Назмихон бўлди. У эрталаб барвақт эшикни тақиллатди.

— Салом, Мақсуд ака, ҳорманг,— Назмихон Мақсуднинг авзойини биринчи қарашдаёқ пайқади-ю, ўзини билмасликка олди, дилхушлик билан кулиб гапира бошлади,— тағин ишладингизми, дам олсангиз бўлмасмиди?

— Энди умр бўйи дам олсам ҳам бўлаверади...

— Тушунмадим,— деди Назмихон ва стол ёнига бориб, бепарво ҳолда альбом кўра бошлади.

— Тушунмаганингиз яна яхши,— терс жавоб қилди Мақсуд.

— Нималар деяпсиз, Мақсуд ака?

— Рассомликни эпполмас эканмиз деяпман, тушунарлими?— Мақсуд ўрнидан туриб, дераза ёнига борди, кўча томонга тикилди.

— Вой-вой-вой,— Назмихон кўзларини катта очиб, унга яқинлашди,— ҳали шунга-я?

— Қўйинг, Назмихон, энди сиз ҳам кулмоқчимисиз?

— Сиз йиғламоқчимисиз бўлмага. Ким айтади сизни фронтовик, иродаси кучли деб?

— Ироданинг бунга нима дахли бор?

— Танқидни кўтаролмасликни нима дейиш керак?

— Назмихон?!— Мақсуд жаҳл билан унинг юзига тик қаради, бир нарса демоқчи бўлиб турганида, Назмихон тўхтатди.

— Шошманг, Мақсуд ака, қизишманг,— Назмихон Мақсуднинг феълига аллақачон тушуниб, ўрганиб қолган. Ахир икки йилда... қай вақтда кулги, ҳазил билан енгил, қай вақтда нозли аразу, ундан баланд келишни яхши биларди. Билардигина эмас, шунақанги

пайтларда Мақсуднинг шаҳд билан сўзлашлари, қизиқ-қонлик қилишларини ёқтирарди ҳам. Жаҳли чиққанида юзлари оқариб, кўзлари қинидан чиқиб кетай дейдиган, бировга сўз бермайдиган Мақсуд бўлса қаршисида индамай унинг сўзини тинглаб турган Назмихонга қараб қўярди-ю, мумдай бўшашарди. Бунга ўзи ҳам тушунолмасди. Очиқроғи, шунисига ўзича қойил қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Назмихоннинг «қизишманг» дегани уни итоаткор қилиб қўйди,— мен сизга бир нарсани айтмай,— деб сўзини давом эттирди Назмихон,— рассомнинг ижодига баҳо берувчилар фабрикамиздаги гул босувчилар бўлади. Буни яхши биласиз. Мана бугун фабрикага кириб, бир айланиб чиқинг-а, нималар эшитаркинсиз.

— Нималар бўлиши мумкин?— қизиқиб сўради Мақсуд,— айтинг, Назмихон.

— Айтмайман, ўзингиз эшитганингиз яхши.

— Назмихон, нима гап ахир?— Мақсуднинг юзлари бундан бир неча дақиқа аввалгисига сира ўхшамасди, бирдан ўзгариб кетган эди.

— Айтмайман дедим, айтмайман,— Назмихон эржаланиб шундай деди-да, Мақсудни икки қўлидан ушлаб, юзларига суқланиб тикилди, кулиб туриб хайрлашди,— ўн минут қолди, кечиринг,— у эшик ёнига бориб, яна қўл силкиди, бармоқларини лабига олиб борди.

Бир нафас қимир этмай қолган Мақсуд ўйчан кўзларини эшик тёмондан узмади, кейин стол устидаги рамкага, чап елкасига иягини қўйганича ёнига ўгирилиб турган расмга — Назмихоннинг портретига тикилиб қолди. «Мени юпатмоқчимми? Йўқ, ундай қиз эмас. У ақлли, дид-фаросати бир рассомникидан қолишмайдиган қиз. У мени алдаса, ўзини алдаган деб биладиган вафодор қиз. Мен буни яхши тушунаман. Умр бўйи унга ишонаман». У расм билан сўзлашгандай бўлди.

Барибир Назаров анча вақтгача Мақсуднинг кўзига ёмон кўриниб юрди. Хизмат юзасидангина учрашганларида гаплашмаса, бошқа вақтларда ундан ўзини четга оладиган бўлиб қолди. Шунга қарамай, ижодий командировкаларидан ташқари, меҳнат отпускасини ҳам ижодий ишга — ҳаётни ўрганишга бағишлади. Мамлакатимизнинг серманзара шаҳарлари, боғлар, ўрмонлар, кенг пахтазорлар, яйловларда бўлди. Қора денгиз ёқа-

сида, машжур ботаника боғида салкам уч ой турди. Ҳаммасидан муҳими — табиатни ўзгартирувчилар, совет кишиларининг мазмундор ҳаёти, уларнинг ўсиб бораётган талаб, истакларига кўпроқ қизиқди.

Мана, орадан санкиз йил ўтди. Мақсуд читга эмас, ипак газламаларга мураккаб расмлар чизадиган бўлди. Энди унинг ўзи ҳам бадий кенгаш аъзоси. Рассомларнинг ижодий ишлари муҳокама қилинаётганда Мақсуднинг фикрига алоҳида эътибор беришади. Унинг қизил духоба муқовали альбомида ўша биринчи чизган расми ҳам, шу нусха туширилган газламанинг қийқиндиси ҳам сақланган. Тагига Назаровнинг айтганлари сўзмасўз ёзиб қўйилган. Мақсуд кўпинча, юқоридаги сингари хатлар олганида, альбомни очади-да, унга тикилиб қолади, худди бировдан уялгандек кулиб қўяди. Афсуски, Назаров бу ерда эмас, Ленинградда. Бўлмаса Мақсуд унинг ёнига борарди-да, бўйнидан гўдақлардек қучоқлаб «раҳмат сизга, аччиқ танқидларингиз билан ижодий ўсишимга ёрдам бердингиз» деб, юзларидан қайта-қайта ўпарди. Назаров билан хат ёзишиб туради-ю, миннатдорчилигини қоғоз юзида тўла ифодадай олганидан ачинади. Пахтакор қизларнинг хати унга яна Назаровни эслатди.

Бундай хатлар Мақсудни жуда қувонтирарди. Кўпинча у турмуш ўртоғи, читга гул босиш фабрикасининг мастери Назмихон билан бирликда ўқиб чиқар ва унга қараб, «бу гаплар ёлғиз менга эмас, сизга ҳам тегишли, хоним», деб кулиб қўярди. Бироқ бу галгисини — пахтакор қизларнинг хатини нима ваядандир Назмихонга кўрсатмади. Баҳор-ёз мавсуми учун мўлжалланган янги нусхали газламалар виставкасидан кейин бадий кенгаш худди шу мактубда кўрсатилгандек расм тайёрлашни Мақсудга топширди. Бир ҳафтадирки, Мақсуд шу иш билан банд. Буни Назмихон билади. Фақат у хатдан беҳабар. Эҳтимол, Мақсуд хотиним рашк қилмасин деган хаёл билан ундан яширгандир. Эр-хотин ўртасидаги баъзи нозик сирларни билиб олиш жуда қийин-ку, ахир. Ҳарқалай, бунинг сабаби бизга ҳозирча номаълум. Маълуми шуки, Мақсуд ҳамон саволга жавоб тополгани йўқ. Унинг назарида табиат гўзаллиги ҳақида тўла тасаввурга эга экану, аммо инсоннинг ҳаётидаги, ички дунёсидаги гўзалликни — қалбнинг поклиги, садоқат, муҳаббат, ростгўйлик ва шунга

Ўхшашлардан иборат деб юрар экан. Хатдаги гапларнинг маъноси бошқачага ўхшайди.

Мақсуд иш столи ёнига ўтирди, конвертни тортмага солиб, папкани очди. Бир ҳафтадан бери чизаётган қизил гулнинг тўққиз хил вариантыни ёнма-ён қўйиб тикилди. Узоқ тикилди. У ҳозир ўзини гулзорда туриб, қайси бирини узишни билмаётгандек ҳис қилди. Гулнинг расмини чизиш унчалик қийин эмас, ўзи ҳам неча бор хилма-хил гулларни чизган, бошқа рассомларникини ҳам кўрган. Бу галгиси худди пахтакор қизлар айтганидек, эндигина очилган, диркиллаган гунча баргларида шабнам доналари йилтираб турган бўлиши керак. Мана шуниси анчагина меҳнат талаб қилади.

Очиқ деразадан баҳор оқшомининг манзараси кўзга ташланиб турибди. Кўп қаватли биноларнинг жимжимадор тўрпардалари ҳилпираб турган деразаларидан ёқимли куй, шўх ялла, қаҳқаҳаларнинг садоси таралмоқда. Ҳув узоқда, кенг асфальт кўчада қушдай учиб бораётган қатор машиналар, унинг ортида, яшил ўрмондек қуюқ дарахтзор ичида баҳайбат бинолар, тўқимачилик корхоналари, стол устида турган, битай деб қолган ана шу гул эрта-индин худди шу корхонага тушади. Моҳир қўллар уни металлга кўчиради, ундан газламага ўтади. Қарабсизки, бахтиёр қиз-жувонларимизнинг эндида баҳорнинг биринчи гули яшнаб кетади.

Майин шабада столдаги расмларни сийпаб, уларга жон киргизгандай бўлди. Икки қўлини бошига қўйиб ўтирган Мақсуд мийигида кулди, шабада уни «қани, бўлинг» деб қистаётганга ўхшарди. Расм-ку тайёр-а, фақат алланарса етишмай турибди. У шундай сирли деталки, сира тутқич бермайди. Мақсудни роса уч кундан бери қийнайди. Агар у ўз ўрнини эгалласа, рассом ўйлагандек бир қарашдаёқ юракни жиз эттириши турган гап...

Тун ярмидан оғди. Рассомнинг энг севган дамлари — жимжитлик ҳукм сурмоқда. Шу пайт, эшик қия очик қолган шекилли, қўшни хонадан Умиджоннинг уйқусираб айтган гаплари қулоққа чалинди. Мақсуд бунини эшитса ҳам, фикрини бўлмаслик учун қайрилиб қарамади. Ўғилча алланималар деб, яна пишиллаб уйқуга кетди.

Эшик очилиб қолмаган экан. Уни Назмихон очибди.

Умиджоннинг овозига уйғонганми ё ўзининг уйқуси қочиб, тирқишдан тикилиб ётибдими, билиб бўлмайди. Эшикнинг кичкинагина ёруғидан қоронғи уйга, Назмихон ётган ўрин устига мовий ранг шуъла тушиб турибди. Назмихон ўз каравотининг бош томонини атайлаб худди шунга мослагандай. Қизлигида қорачадан келган, озгин, «мен ҳам семирармиканман» деб юрадиган Назмихон кейинги йилларда анча ўзини қўйди, буғдойранг юзлари тўлишиб, кўзлари мужгон бўлиб қолди. Ана у, тим қора сочларини ёстиқ узра ташлаб, каравот билан битта бўлиб ётибди. Мақсуднинг столидаги ҳаворанг абажурнинг ипак шокилалари орасидан ўтган нур унинг пешанаси тепасидаги ўримга кирмаган жингалак соч толаларида ўйнамоқда. У, мана шундай пайтларда, сокин кечада, эрининг ишлаб ўтирганини завқ билан кузатар, унга халақит бермаслик учун ётган жойида ҳам қимир этмас, Мақсуднинг хонасига пашша учиб киришини раво кўрмасди. Ўзини эри билан баб-баравар ишлаётгандай ҳис қиларди.

Асар тугаб, ўз қўлига олиб кўрганида Мақсуд билан ёнма-ён туриб қувонар, кечалари уйқуси ўчиб кетганини ҳам унутарди. Ҳар бир янги расм — Мансуровлар оиласининг янги қувончи бўларди. Дугоналари ундан: «Мақсуд акам қандай қилиб расм чизадилар!» деб сўраб қолгудай бўлса, шундай завқ билан сўзлаб берардики... юрагига сиғдиrolмасди. У ўзича қаерда, ким бўлмасин, шу тўғрида сўрашини истарди. Фабрикадагилар Мақсуд чизган янги нухани қўлга олишлари ҳамано, дув гап тарқаларди, ўша кун и кечқурун Назмихон эри билан парк, кинога чиққанида, бора-боргунча, кела-келгунча бўлган гапларнинг ҳаммасини унга айтиб берарди.

Ана у, бир вақтлар Назмихон кўз ёшлари билан рўмолчасини шалаббо қилиб, фронтга кузатган севгилиси Мақсуд. Ушанда у: «Йиғламанг, ўзингизни тутинг» деган эди. Йиғламай бўлармиди?.. Бирданига олти ой хат келмай қўйди. Назмихон тиқ этса кўзи тўрт бўлиб неча-неча кечаларни уйқусиз ўтказди. Хат-хабар келишини зориқиб кутар, почтальон эшикни эмас, унинг қалбини тиқиллатарди, Мақсуднинг «тинч яшайдиган, ижод қиладиган кун яқин қолди» деб ёзган бир парча хатини у то Мақсуд билан кўришгунча сақлаб юрди.

Назмихон ҳозир шуларни эслади-ю, ўрнидан туриб бориб, эрининг бўйнидан қучоқлаб олгиси келди. Узини босди, узун-узун бармоқлари билан қуюқ сочларини тараб бошини қуйи солганича энгашиб ўтирган Мақсудга тикилди, яқиндан буён икки чаккасига оралаган оқ соч толаларини шундоққина кўриб тургандай бўлди. Чарчоқ юзларига ачинди. Ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўтарилаётган папирос тутунлари Назмихоннинг хаёлини бўлди. Мақсуднинг «ётоқхонага тутун кирмасин, хоним» дейишлари эсимга тушиб секин ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб қўйди.

Тонг ёришай деяпти, туни бўйи беғубор осмонда чарақлаб турган юлдузлар худди шамол учиргандек бирин-кетин сўна бошлади. Мақсуд кофе чойнагини плитага қўйиб, дераза ёнига борди, дарпардани икки томонга илиб, шаҳарнинг тонг палласидаги манзарасини томоша қила бошлади. Муздек шабада юзларига урилиб, совуқ сувда ювингандай роҳат қилди. Туни бўйи чироқ нурида төвланган расмни энди, ёруғда бир кўздан кечирмоқчи бўлди. Стол устидаги бошқа вариантларни тахлаб, тайёрини, битказгандан кейиноқ кўздан яшириб қўйганини қўлига олди, дераза ромига қўйиб бир қадам орқага тисарилди, расмга тикилиб қолди. Юрак уришлари: «Мана буниси кўнгилдагидек» деб турганини сизди. Дайди шамол миясидаги фикрларни аллақаяёқларга олиб қочди, қимир этмай туриб қолди.

Назмихон қаёқдан сезибди экан. У эшикни секин очиб, оёқ учиди Мақсуднинг ёнига келди. Узини сездирмасликка уриниб кўрди-ю, бўлмади.

— Во-ой... — деб юборди Назмихон ва қўлларини юзларига қўйиб, деразага яқинлашди, кейин расмни қўлига олиб кўра бошлади. Кўрди эмас, гулзордан гул узиб олгандай бўлди. Чўчиб тушган Мақсуднинг севинчи юзларига бўртиб чиққан эди, у ўзини чеккага олиб, хотинини кузата бошлади. Назмихон ўйноқи кўзларини расмдан узмай беихтиёр эрига ташланди, унинг кўксига бошини қўйиб, елкалари, сочи, юзларини силади, унинг, «Мақсуд ака, Мақсуд... ака...» деган майин овози ҳозир жуда ҳам жозибали эди.

Мақсуд хотинини креслога ўтқазди, одатдагидек «маъқулми?» дейишнинг ўрни қолмаган эди. У тортмасидан кўк конвертни чиқарди-да, унга узатди. Назмихон шошиб хатни ўқий бошлади.

— Пахтакорлар... бирам чиройли ёзишибдики... Қачон келди бу?— сўради Назмихон.

— Уша виставкага келган... Кечиринг, шу вақтгача сизга кўрсатмаган эдим.

— Ҳечқиси йўқ, нима бўпти?

— Ҳечқиси йўқ эмас, борлигидан кўрсатмовдим.

— Тушунолмадим. Мақсуд ака, бу нимаси...

— Назмихон,— деди Мақсуд ялинган оҳангда ва креслосини унинг ёнига суриб ўтирди,— расмни-ку, чиздим, уларнинг илтимосини бажардим...

— Бажарганда ҳам қандоқ...

— Хўп, фақат мана бу жумласига тушунолмадим: «Гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг гўзаллиги туфайлидир...» Шунга ўзим жавоб топмагунча кўрсатмай дегандим.

— Вой-вой-вой, қап-катта одам, бир ўғилнинг отаси,— Назмихон эрининг ҳаяжонли юзларида аллақандай маъно ўқигандай бўлди,— истиҳола шунчамми?

— Назмихон?!

— Вой-вой, ростдан айтяпсизми? Сиз ижод қилмасангиз расм шунчалик гўзал бўлармиди?

— Меҳнат денг?

Назмихон Мақсуднинг кўзига ҳеч вақт ҳозиргидай ақлли, меҳрибон бўлиб кўринмаган эди. У хотинининг чақнаб турган кўзларига тикилиб, оҳиста такрорлади:

— Дарқақиқат, меҳнат...

Идишдаги сут тошиб кетди. Эшикни очиб, яланғоч Умиджон кириб келди. Узоқдан машинанинг сигнали эшитилди.

Май, 1954 йил

Поезд келганда бир нафасгина гавжум бўлиб турадиган кичик станцияга юк машинаси келиб тўхтади. Ундан бир неча аёл ва эркаклар тушиб, шинамгина перрондаги скамейкаларга ўтиришди. Машина тўхташи билан бўлиниб қолган бояги кулги эркакларнинг қаҳқаҳалари билан яна жаранглаб кетди. Афтидан, йўлдаги аскиянинг пайрови тугамаган, энди авж ола бошлаган эди.

— Нега келмади дейишса нима дейсиз, Марҳаматхон?

— Гўдаклар билан ўралашиб қолди, дейдилар-да...

Яна кулги кўтарилди. Марҳамат ҳам юзини тескари буриб, кулиб юборди. «Иш билгандан кейин гап ҳам билсангиз нима бўларди», дегандек эрига қаради. У ҳам, ноилож мийигида кулар, ҳадеганда оғзига аскиябоп бир сўз кела қолмаганидан тажанг эди.

Узоқдан паровознинг овози эшитилди-ю, аския тўхтади. Эркаклар чамадонларни қўлларига олишди. Ҳамма Марҳаматни ўраб олди.

— Ҳой, албатта ёзинг-а, эсингиздан чиқмасин,— деб илтимос қиларди атлас кўйлакли жувон,— кўз тикиб тураман-а.

— Ўзи қип-қизил бўлсин, хўпми, ойи?— жаврарди думалоқдан келган Талъатжон.

— Саидалига бир қоп сўргич посилка қилинг, бу ерда тополмай юрмасин тагин,— деди боядан бери аския қилаётган пакана, семиз йигит. У бошқаларга қўшилиб ҳиҳилаб кулар экан, йўғон камар боғлаган қорни селкилларди.

Марҳамат кулги орасида ҳамма билан қўл олиб хайрлашди. Угли Талъатжонни бағрига босиб, қайта-қайта ўпди, автомобилча олиб келишга ваъда қилиб, уни зўрға бағридан чиқарди. Саидали чамадонларни кўтариб вагонга чиқди. Марҳамат унинг кетидан зина-пояга оёқ қўйиб, пастдагиларга ўгирилди, кулиб туриб қўл силкиди. Эри билан вагоннинг йўлагига хайрлашди.

— Тезроқ туша қолинг, ҳали буни ҳам аскияга олишади, — деди Марҳамат лабларини қимтиб.

Поезд қўзғалди. Деразанинг шойи дарпардасини суриб, ташқарига тикилган Марҳамат анча жойгача дуррачасини силкиб борди. Уни кузатгани чиққан ҳамқишлоқлари, дугоналари, Талъатжонни елкасига кўтариб олган Саидали, кичик станция ортда қолди. Энди визиллаб ўтиб бораётган симёғочлар, яшил далалар, боғроғлар, иморатлар кўринарди. Марҳамат купега кирмай, коридорда, очиқ деразадан кираётган шамолга юзини тутиб узоқ туриб қолди. Ҳаяжонданми, куннинг иссиғиданми, яхшигина терлаган эди. Шабада унга совуқ сувда ювингандай ёқарди. Пешана сочлари тўзғиб юзига тушди. Қовоқлари солиниб, катта-катта, тиниқ ўйчан кўзлари кенг пахтазор бориб туташган уфқгача тикилди. Энди кўзига уйлар, боғлар, ундан нарироқдаги кенг дала эмас, ўша уфқ, унинг орқасидаги алланарса кўрина бошлади. Назарида ҳозир поезд ўша томонга ошиқаётибди, шундай айланиб боради-ю, худди Марҳамат тикилиб тополмаётган жойдан чиқадигандай. Бундан бир неча соат аввалги гурунлар, кузатгани келган меҳмонларнинг суҳбатлари ҳам қулоғига кирмай, сафар анжомларини ҳозирлаш ташвишлари, аллақандай ҳужжатни, сўнгги йилларда тутган ва муқоваларигача ёзув бўлиб кетган блокнотини қидириб топгунча хуноб бўлиб кетгани, машинадаги аския, кулгилар — ҳаммаси ҳозир шу манзара таасуротларига қўшилиб кетди.

Қизиқ. Нега шундай бўларкин? Марҳамат-ку, эсини таниганидан буён неча-неча шаҳарларни кўрди, сафарга энди чиқаётгани йўқ. Москвага ҳам бир неча марта борган. Бироқ ҳар галгисида ҳам ҳозиргидай бўлар, қишлоғидан чиқиб поездга ўтирарди-ю, аллақасери жиз этиб кетарди, ҳаяжон босарди. Анча йўлгача худди энди қишлоғига қайтиб келмайдигандай ҳаммасини бир-

бир хаёлидан ўтказарди: «Умарали укаларига қарай олармикин? Бўшлигидан куйдим-да. Бу тенги болалар уй-жойни бемалол эплаб ўтиради-ю, бу бўлса... тувоқ бу ёққа қолиб, қозонга кастрюлнинг қопқоғини ёпади. Дазмолга эҳтиёт бўлса бас. Шунга ҳам ҳали яхши ўрганиб олгани йўқ. Раънонинг лентасини куйдириб қўйганига ўхшаб... Дазмолни электрдан суғурмай, китобми, журналга берилиб кетса-я?.. Тавба, мактабда аълочи, актив дейишса, колхоздагилар хўп одобли бола-да, деб мақташса-ю, уй-жойга шунчалик бўш бўлса, еттинчи синф ўқувчиси-я. Бир ҳисобда тўнғичнинг қиз бўлгани ҳам яхши экан, ҳадемай ённингга киради-қўяди. Шунақанги пайтда уйингда кампиринг бўлмагани жуда билинади-да. Яхшики, Саидали акам уй-жойга бепарво қарайдиган эркаклардан эмас, бўлмаса... у ҳам эрталаб чиқиб кетади, тушки овқатга келмаса, кеч қоронғисида қайтади... Ҳаҳ, эсим қурсин-а, Талъатнинг костюмини айтмабман-а, салқин тушиб қолса... Умаралининг эсига келармикин? Машиначининг ўзи келтириб бермасмикин? Кетаётганимни эшитди-ку, наҳотки... Шуларни ўйлаб турди-да, худди биров унга «бошингизда шунча жамоат иши турса-да, сиз қаёқдаги дазмол, сигир соғишнинг ташвишини қилсангиз» деяётгандай бўлди. У ўзига ўзи жавоб берарди: «Ҳа, оналар шундай. Бундан шахсий ҳаётини жамоат ишидан устун қўяди деган маъно чиқмайди. Йўқ, асло бундай эмас. Аммо улар қандай масъул ишда бўлмасин, фарзандлари, уй-жойи ҳақида эркаклардан кўпроқ ўйлайди. Ўзи бош бўлган колхоз ёхуд бригада аъзоларининг мажлисини ўтказиб, муҳим бир масалани ҳал қилиб уйига қайтаркан, мурғак чақалоғига қўшилиб чақалоқ бўлади, боланинг аллақаери оғриб, чинқириб йиғласа, гапнинг очиги, унга термилиб туриб кўз ёши ҳам қилиб олади. Оналар шундай!..»

Паровоз ўнгга бурилганда шамол унинг ўтхонасидан чиқаётган тутунни деразага келтириб урди. Марҳамат бошини тортиб, яна бир оз қараб турди-да, купега кирди. Купеда икки пассажир — бири анча ёшларга бориб қолган, кўзойнакли, алоқачи формасидаги эркак, иккинчиси ўрта ёшлардаги, оппоққина жувон эди. Улар Марҳамат боя чамадонларини жойлаштирган пайтда ёнма-ён ўтириб кроссворднинг катакларини тўлдариш билан машғул эдилар. Ҳозир ҳам шу билан бош қотириб

ўтиришибди. Жувон қаламининг учини тишига қўйиб шу қадар ўйга ботганки, Марҳамат кирганида унинг юзига лик қараб қолди-ю, ҳеч гап айтмади. Кўзойнакли киши унинг дам олмоқчи эканини пайқади шекилли, мулозимат билан Марҳаматга тўғридаги жойни кўрсатди.

— Қани, ўтиринг, бемалол.

Марҳамат «рахмат» деди-да, иккилашиб қолди. Коридордан проводникни чақриб ўзига жой қилиб беришини илтимос қилди. То проводник келгунча алоқачи ўрнидан туриб, ўз ўрнини йиғиштира бошлади.

— Ҳа, қаёққа кўчмоқчисиз? — деди хаёли бўлинган жувон қаламини ўйнаб.

— Юқорига, — деди алоқачи кулиб, — қарасам, жуда пастлаб кетибман.

Марҳамат бу кишининг ўзи учун жой бўшатаётганини фаҳмлади.

— Нега юқорига?! Йўқ, овора бўлманг, мен иккинчи полкани жуда ёқтираман, — деб алоқачининг қўлидаги ёстиқни ушлаб олди.

— Шошманг, шошманг, — кўзойнагининг тепасидан тикилди алоқачи, — купеда уч кишимиз. Кўпчилик аёллар, мен уларни ҳурмат қилишга мажбурман, умуман, аёл кишини юқори полкага чиқаришни ёқтирмайман. Хафа бўлмайсиз, — деди-да, кексаларга хос меҳрибонлик билан кулиб қўйди. У, ёстиқ-чойшабларини тўғрилар экан, худди гўдаклардек «аккуратний почтальон...» деб бир-икки такрорлади. Марҳамат чолнинг қилиғига кулиб юборай деди. Кроссворд билан овора бўлган жувон овозини чиқариб кулди ҳам, Марҳаматга қараб «Бу киши шунақалар» дегандай имо ҳам қилиб қўйди. Нотаниш алоқачининг муомаласи ҳам ёшларга хос тетик. Жувоннинг ёнига ўтириб «Иш мана бундай бўлибди-да» деб қўйди-да, дарров журнални қўлига олди.

— Қани, топдингизми? — сўради алоқачи.

— Йўқ, жуда қийин экан.

Марҳамат миннатдорчилик билдириб, жойига ўтирди. Устидаги шилдироқ плашни ечди. Атлас нусха крепдешин кўйлакка қадалган Олтин Юлдузда қуёш нури ўйнай бошлади. У кейинги вақтда анча тўлишган, кўйлак ҳам ўзига ёпишиб турарди. Уз одати бўйича энглари тирсагидан юқоригача шимарди. Сумкасидан қо-

розга ўроғлиқ шиппакни олиб, полга ташлади, туфлисини ечди. Қорачадан келган кулча юзларидаги тиниқлик, тим қора сочларини кўриб, ҳеч ким бу жувоннинг қирқларга бориб қолганига ишонмасди. У, кроссворд билан банд бўлган чол ва жувонга халақит бермай, ёстиққа сал ёнбошлади-да, яна деразага тикилди. Кўнгли алланарсани, олмами, бир шингил узумми — шунга ўхшашни тусади-ю, чамадондан олишга эринди. Боғда эртадан-кечгача юриб, бир шингил узум ёки битта шафтолини ейиш эсига ҳам келмайдиган одам, ҳозир кўнгли тусаб қолганига ҳайрон бўлди. Поездга чиқиши ҳамона уй-жойи, бола-чақалари кўз олдига келгани каби, кенг узумзор боғнинг ҳам дарров хумори тутди-қўйди. Бу — табиий эди. Ун олти йилдан буён ўзи бошчилик қилиб келаётган узумчилик бригадаси, бир қатор экилган тоқлар... Ҳар бир поя, ҳар туп тоқ, хилма-хил навларнинг ўзига хос хилма-хил эркаликлари, инжиқликлари... ҳар бирининг ўзига яраша талаби ҳам пишиқчиликка келиб гўзаллиги ҳам бор. Биронта нави йўқки, Марҳамат қўлида инжиқлик қилмасин. Машҳур соҳибкор Ризамат ота айтганидек, Марҳамат тоқлар билан гаплашади. Марҳамат энди фаҳмлади: кўнгли ҳозир узум тусамабди, узумзорни тусабди. Ботаётган қуёшнинг шафақ ранги ойнага тушганда билди буни. Шунақанги пайтда фарқ пишиб ётган узумзорни атайи айланиб чиқишни ёқтирарди у. Узумлар ажиб бир тусда товланиб кетадики... эгнида атлас кўйлак билан узум узаётганида рангдор кинога олишганидан ҳам чиройли... Бу йил колхоз тоқзориди ҳосил шунча кўп бўлдики, бамисоли сув келиб яхлади. Ана бу йилгисини виставкада кўрсатса бўлади. Марҳамат урушдан олдин, виставка биринчи очилганида ҳам қатнашган эди. Аммо ҳозир ўйлаб қараса, ўшандаги ҳосил, узумларнинг турлари, уни парвариш қилиш усуллари билан ҳозиргисининг ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Ҳосилни ошириш, навларнинг сифатини яхшилашда олимлар, тажрибали соҳибкорлар озмунча бош қотиришдимиди. Марҳамат буларни сира-сира унутмайди. Эндиликда ўзи ҳам анча нарсага ақли етадиган, соҳибкорларнинг баҳсларида дадил сўзлайдиган бўлиб қолди. Шу тўғрида ўйлаганида, соҳибкор отасининг «Узумчиликнингки илми бор экан, ана энди кўрасан, қизим, унинг ривожини» деганини эслаб қўяди. У вақтда Марҳамат ёш эди, бу гапларни отаси

нима учун айтганини яхши билмасди. Отаси вафот этиб, ўзи вояга етгач, ўз қўли билан ток ўтқаза бошлаганидагина билди. Энди бўлса... бутун бир бригадага бошлиқ. Кўксидаги Олтин Юлдуз меҳнатининг самарасини кўрсатиб турибди...

Қоронғи тушиб, купедаги лампочкалар ёнди. Чол билан жувон ҳамон кроссворд билан овора. Марҳамат секин ўрнидан туриб, дераза пардаларини туширди, ўтираркан, алоқачи «қизим» деб унга қаради. Қаради-ю, гапиролмай, тикилиб қолди. Марҳамат дарров пайқади. Бундай ҳолатни — кўкрагидаги юлдузга тикилиб қолиб, гапиролмай қолган кишиларни энди учратаётгани йўқ.

— Ҳа, бир нима демоқчимидингиз? — табассум билан сўради у.

— Ҳа, ҳалиги... мана буни айтиб беролмайсизми? Масалан... Узумнинг бир нави... Олти ҳарфдан иборат... бош ҳарфи М...

Марҳамат ўйлар экан, чол ҳам, жувон ҳам унинг юзига, ўйчан кўзларига, кўкрагига тикилиб туришарди.

— Олти ҳарф... Мускат, — деди Марҳамат бирдан.

— Жуда тўғри, қани ёзинг-чи, — чол мамнуният билан илжайиб яна «аккуратний почтальон» деб қўйди.

Чол билан жувон алламаҳалгача ўтиришди. Марҳамат бир стакан чой ичиб, ётди.

Эрталаб поезд келиб тўхтаган станциянинг шовқини билан уйғониб кетди. Ювиниб купега кираётганида, коридорда ўрта ёшлардаги, қотмадан келган бир йигитга дуч келди. Йигит яқинроқ келиб сўрашди.

— Салом, Марҳаматхон опа, — деди-да, юзлари, қулоқларигача қизариб кетди. Марҳамат ҳайрон бўлди, «салом» деди-ю, лекин кимлигини ҳеч эслай олмади. Йигит салом берганича ўнғайсизланиб тураверди, кейин юзини секин дераза томонга бурди. Марҳамат ҳам ҳайрон. Нима дейишини билмасди. Бир оздан кейин қўлидаги сочиқни қўйиб чиқиш баҳонаси билан купега кирди. Ўйланиб қолди: «Ким бу? Мени қаёқдан таниркин?» Бу савол унинг миясини қотирди. Нонушта қилиб бўлгунгача ҳам, ундан кейин ҳам эслаб тополмади.

Қуёш тиккага келиб купенинг ичи димиқиб кетди. Марҳамат қўлидаги китобни қўйиб коридорга чиқди. Дераза ёнида тураркан, ўртадаги купедан бояги йигит чиқиб, тўғри унинг олдига келди.

— Марҳаматхон опа,— деди у уялинқираб,— бизнинг купега кириб.

Марҳамат секингина «раҳмат» деб қўя қолди. Йигит яна илтимос қилди:

— Бир ўзингиз зерикаётгандирсиз, юринг, биз кўпчиликмиз.

— Биз ҳам кўпчиликмиз, раҳмат.

Йигит бошқа гап айтмади, орқасига қайтиб купега кириб кетди. Ундан ёшгина бир жувон чиқиб, тўғри Марҳаматнинг ёнига келди, худди эски танишдек қўлини узатиб сўрашди.

— Юринг, Марҳаматхон опа, гаплашиб ўтирамиз.

Илтимосни қайтаришга ўрин қолмаган эди. Марҳамат кўнди.

Купеда уч йигит ўтирарди. Марҳамат кириши билан улар худди синфдаги болалардек ўринларидан туриб, салом беришди. Жувон Марҳаматни ўз ёнига ўтқазди. Ўртага иккита чамадон тик қўйилиб, дастуркоҳ безатилган. Товуқ гўшtidан тортиб, анжиргача тўкиб ташланган. Бояги йигит Марҳаматга дарров чой қуйиб узатди. Марҳамат ҳамон ҳайрон эди. Қани энди биронтасини таниса-ю, гапга қўшила қолса. Шундан ёмони йўқда. Бир-икки пиёла чой ичилгунча бўлган гап мезбонларнинг «олинг», «нега емайсиз»идан нарига ўтмади. Кейин йигит чамадонини очиб, бир шиша чиқарди. Шишанинг қорнига аллақандай ёзувли оқ қоғоз ёпиштирилиб, оғзи худди дори шишасиники сингари пробка устидан чети кунгурали қоғоз билан бекитилган. Йигит шишанинг оғзини очиб, пиёлаларга, олдин Марҳаматнинг пиёласига қуйди. Росмана, қип-қизил винонинг ўзи. Марҳамат буни кўрди-ю, авзойи бузилди, йигитларга ер остидан бир-бир қараб чиқди. «Наҳотки... йўқ, ундай йигитларга ўхшамайди-ку, аммо мени ичкилик ичишга таклиф этишганининг маъноси нима?» У, бояги тахлитда ўтирганларни яна кўздан кечирди. Уларнинг юзларида меҳмондан ортиқ даражада уялишаётганидан бошқа нарсани сезмади. Шундай бўлса ҳам атайи ичкиликка чақиришганидан кўнгли қаттиқ ранжиди, шартта ўрнидан туриб кетишни ҳам мўлжаллади-ю, ўзини босди.

— Қани, Марҳаматхон опа, сиз билан кўришганлигимиз шарафига,— деди бояги йигит пиёлани қўлга олиб.

— Сизнинг соғлигингиз учун,— дейишди бошқалар.

Марҳаматнинг энди астойдил жаҳли чиқди. У қовоғини солганича, пиёлани қўлига олмай, қўзғалмоқчи бўлди. Мезбонлар ҳайрон бўлиб, ялина бошлашди:

— Йўқ, қани, мен ўтиб кетай,— дея ўрнидан турди Марҳамат. У яна алланима демоқчи бўлиб, оғзини жуфтлаганда, боя кўришган йигит гапириб қолди:

— Марҳаматхон опа, мени танимадингиз шекилли?

— Йўқ, танимайман.

— Йй-е, бўлмаса кечиринг, мен танидингиз деб ўйловдим, кечиринг,— йигит шунчалик ноқулай аҳволда қолган эдики, гапирганда лаблари титрарди,— кечиринг, эҳтимол, мен ўзим ҳам янглишгандирман,— йигит дудуқланди, унинг бу гапидан бошқалар ҳам ҳангманг бўлиб қолишганди,— ахир ўртоқ Тожибоева сизмисиз?— зўра сўради у.

— Ҳа,— деди Марҳамат.

— Қани, қани, ўтиринг,— дейишди унга ҳаммалари. Марҳамат омонатгина ўтирди.

— Саидали акам...— яна сўради йигит.

— Ҳа. Мени қаёқдан биласиз?— сўради Марҳамат.

Йигитнинг юзига қон юришди, ҳамма унга қаради. Бир нафас жимликдан кейин, ҳаммалари бирдан кулиб юборишди. Марҳамат ҳам мийиғида кулиб қўйди. Йигит оҳиста тушунтира бошлади:

— Марҳаматхон опа, кечиринг, қизиқ иш бўлди. Энди пиёлани қўлингизга олинг, ичсангиз ҳам ичасиз, ичмасангиз ҳам.

— Йўқ, мен ичмайман.

— Йўқ, Марҳаматхон опа, ичасиз, мен ҳазир ҳаммасини айтиб бераман, ичасиз, лоақал бир ҳўпламасангиз, ҳақиқий соҳибкор демаймиз.

Марҳамат кулиб юборди.

— Вой, нега энди, қани айтинг-чи?— деб пиёлани дастурхонга қўяркан, йигит яна қўлига тутқазди.

— Мен айтай, ичмасангиз ҳам майли. Менинг исмим Суннатилла, фамилиям Нишонов. Мана бу Хосиятхон келинингиз, булар ҳамқишлоқлар, бир колхозданмиз — Муҳаммад, Мўмин... Асли ўзимдан ўтибди, боя таништиришим керак эди...

Марҳамат шунда ҳам яхши таниёлмади. Нишонов қулоғига иссиқ чалинди-ю, сўрамай гапнинг охирини

кутди. Суннатилла шундай деб, бир нарса эсига тушгандай энгашиб, думалоқ саватни олди, унинг устидан тортиб боғланган канопларини ечди-ю, оғзини очмай гапида давом этди:

— Бешқўйданмиз...

— Ие-е, ҳа, мундоқ демайсизми, — энди тушунди Марҳамат, — Бешқўй чўлидан денг?

— Худди шундай...

Хаёл Марҳаматни узоқларга, бундан йигирма йил бурунги Бешқўй чўлига олиб кетди. Район комсомоллари шу катта чўлни ўзлаштириб обод қилишга қарор қилдилар. Қишлоқдан юз километрча узоқдаги чўлни ўзлаштириш учун йигит-қизлардан иборат бригадалар отланди. Қизлар бригадасига Марҳамат бош бўлди. Икки йил мобайнида чўлда янги экинзорлар, боғлар бунёдга келди. Узумчиликка ҳаваси зўр бўлган Марҳамат ўзи бош бўлиб, беш гектар ерга тоқзор қилди. Саидали билан шу ерда, чўл бағрида танишди. Иккинчи йили кузида Бешқўй чўлида биринчи тўй — Марҳамат билан Саидалининг тўйи бўлди. Бу тўйни анча вақтгача бутун районда гапириб юришди. Орадан сал ўтмай, Саидали ўқишга жўнади. Бир йилда мактабни тугатиб келган Саидалини Самарқанд областидаги «Қизил Октябрь» колхозига юборишди. Мана у ҳозир ана шу колхозда раис, Марҳамат узумчилик бригадасининг бошлиғи. Кўп тармоқли бу колхоз Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик виставкасининг кандидати. Марҳамат бегоналар ёнида эмас, ўз ҳамқишлоқлари ҳузурида ўтирганини энди сизди, бир оз уялди ҳам...

— Сиз ўша боққа тоқ ўтқазаетган пайтларингизда мен ёш эдим, аммо тоқчиликка ҳавасим бор эди, шунинг учун дадамга эргашиб, тез-тез борардим... Тўйларингизда шеър ҳам ўқиб берганман...

— Ҳа, ҳа, эсимда, — деди Марҳамат, — Саидали акангиз ҳам шуни гапириб юрардилар.

— Айтгандай, нега Саидали акам бирга бормадилар? — сўради Суннатилла. У Марҳаматнинг виставкага боришини аллақачоқ газетадан ўқиб билган эди.

— Шундай, — деди кулиб Марҳамат, — бирга боришлари керак эди. Бундан уч кун олдин районда йиғилиш бўлиб, йиғим-теримга тайёргарлик масаласи кўрилувди. Ушанда, колхозимизда яна бир болалар боқчаси очишни қаттиқ қўйишди. Саидали акангизнинг ўзи-

га топширишди. Шу бўлди-ю, боролмай қолдилар. Кечроқ борадилар-да. Кеча мени кузатгани чиққан ўртоқлар ҳам худди шуни пайровга олиб, кела-келгунча Саидали акангизни аския қилиб келишди. Хўш, ўзингиз ҳозир...

— Ҳозир,— деди ерга қараб Суннатилла,— бригадирман, мана ўртоқлар билан виставкага кетяпмиз,— у пиёлани қўлига олди,— сиз ҳали, бу йигитлар ўзлари ичкилик ичиб юришаркан, деб ўйладингиз. Аслини суриштирсангиз мен ҳозир жиноят қилдим. Москвалик бир илмий ходимга тажриба учун олиб кетаётган виномиздан бир шишасини очдим. Ичасиз деганимнинг сабаби шуки, ўша сиз ўз қўлингиз билан эккан, лекин узумини емаган токингизнинг мевасидан қилинган...

Марҳамат пиёлани қўлига олиб, унинг ичидаги қипқизил, ҳақиқий винога тикилди. У пиёланинг тубидан аллақандай нарсани қидираётганга ўхшарди. Ҳамма унинг ҳаяжонли боқишига қараб турарди. Бу орада Суннатилла саватнинг оғзини очиб, ичидаги узумни олди. Бир бош узум бир сават! Марҳаматнинг кўзи энди пиёладан узумга кўчди. У ишонмагандай узум бошини авайлаб қўлга олди, айлантириб кўрди-да, оҳиста саватга солиб қўйди. Утирганларга меҳр билан бир-бир қараб чиқди, ўрнидан турди.

— Мен умримда икки марта вино ичган эдим. Бир — ўша чўлда, ўз тўйимда, иккинчиси Москвада, Кремль саройидаги учрашувда. Бунисини ҳам ичаман. Бу — ўз меҳнатимнинг шарбати,— у винонинг ярмисини ичиб, пиёлани қўйди-да, беихтиёр Хосиятхонни қучоқлади, унинг юзларидан ўпди. Кейин йигитларга қўл узатди.

Суннатилла ўзида йўқ хурсанд эди. У, аллакимдан эшитган шеърними, халқ мақолиними баланд овозда такрорлади:

Меҳнатни қилсанг чўлга
Манзур бўлурсан элга.

Октябрь, 1954 йил

Почтальон худди ўз уйига кираётгандек бемалол дарвозани очди-да, тўғри ҳовли саҳнида турган стол ёнига борди. Елкасидан сумкасини олмаган ҳам эдики, ровонда дарс тайёрлаб ўтирган болалар олдинма-кетин югуришиб келиб, уни ўраб олишди. Почтальон уларга газеталарни берди-ю; «буниси эгасига» деб хатни яширди. Болаларнинг каттаси почтальоннинг елкасидан бўйнини чўзиб, конвертдаги таниш адресни кўриб олди, севинчини юрагига сиздиrolмай, «Ойи, Валидан...» деб қичқириб юборди. Кейн ҳовлининг нариги чеккасида, дарахтлар орасида юрган Меҳри опа шошиб қолди, қўлидаги чўткани тоғорага ташлаб, почтальон ёнига келди. Унинг липпага қистириғлиқ кўйлаги ва юз-қўлларига оҳак сачраган эди.

— Боққа кириб олиб, салқинда қуртава қиляпсизми, Меҳри опа? — ҳазил қилди почтальон.

— Ҳа, мана бу дарахтларга вақтида қарамасанг бўлмайди, укаларинг бўлса дарсидан ортмаяпти, — деди Меҳри опа, кейин бир нарса эсига тушгандай гапидан тўхтаб, почтальоннинг юзига тикилди. — Ҳой, Назира, менга қара, туф-туф, кўз тегмасин, бирам тўлишибсанки, вoй соддалигим қурсин, тушунмабман-а; кўнглинг қуртава тусаётганга ўхшайди-я?

— Йўқ, қўйинг-э, ўзим шундай гапирдим-да, — уялинқиради Назира.

— Яхши. Бўлсин, синглим, фарзанд бўлсин. — Меҳри опа болаларига қаради, — қани, боринлар-чи, хағни кейин ўқиб бераман.

Меҳри она Назирани дарвозагача кузатиб қўйди. Кузатди-ю, бир неча қадам босгунча ўтган фурсатда хаёли ўн-ўн беш йилни кезиб чиқди: Назира почтага кирганида ёшгина қиз эди. Сумкаси тўлалигидан зўрға кўтариб юрарди. Уруш йиллари ҳамманикидан кўп шу уйга қатнаганман деса янглишмайди. Нотаниш шаҳарлар, нотаниш меҳрибонлардан даста-даста хат, посилкаларгача ўзи олиб келарди. Кунига уч-тўрт мартадан қатнаган пайтлари ҳам кўп бўлган. Урушдан кейин у турмушга чиқди. Биринчи марта юзларига доғ оралаб, ҳомиладорликнинг нишонаси сезилган кезларда эшикдан кирди-ю, Валини маҳкам қучоқлаб, юзларидан чўлпиллатиб ўпарди, кейин сира тортинмай: «Меҳри опа, ўғил кўрсам Валидек бўлса, жон-жон дердим», деб қайта-қайта такрорлар эди. Ниятига яраша тўнғичи ўғил бўлди. Мана, тагин бошқоронғи...

Меҳри она биринчи конвертни очди. Ундан таклифнома чиқди, кечқурун соат еттига, клубга чақиршибди. Иккинчисини очди-ю, хатнинг қатидаги расмга кўзи тушиши билан тўхтаб, унга тикилиб қолди. Кўзларидан беихтиёр оққан ёш томчилари юзидан думалаб, кўкрагига тушди. Ровондан қизи Розиянинг йиғлаган товушини эшитмаганида ҳадеганда ўзига келмасди. Дарров расмни яшириб, кўз ёшини артди. Ровонга қарамади. Эрининг: «Кўз ёшингни қўй, болалар кўрса, Валичалик эмасмизми, деб ўксинишади, яхши эмас, Вали болангу, булар ўғайми!» деган гапи яна такрорлангандай бўлди. Тўғри боғнинг ичкарасига, танасини боя оқлаб қўйган ўрик дарахти тагига бориб ўтирди. Расмни яна қўлига олди: буниси аввалгиларига сира ўхшамасди. Тўлишган, қоп-қора қуюқ қошлари сал чимирилгандай, кўзлари унга тик қараб турибди. Меҳри опа узоқ тикилди, яна кўзига ёш олди, ёш доналари гоҳ дув-дув тўкилар, гоҳо пастки лабини қимтиб, уни ютиб юборарди. Охири кўз олди хиралашди, суратдаги Валижон эмас, беш ойлик мурғак кўринди. Чақалоқмас, бир ҳовуч суяк, ич-ичига ботган қора кўзлари, қуюқ қошлардан бўлак, қонсиз, рангсиз этнинг ўзи.

...Эр-хотин комиссия ҳузурида узоқ туришди. Брачлар чақалоқни беришга рози бўлишмади. «Ҳали ярим ёшга ҳам тўлган эмас, бунинг устига касал, беролмай-

миз» дейишди. Аллақандай касални айтишди. Сут ҳам ичмасмиш, ичгани ҳам шундай ўтармиш. Бу сафар Меҳри опа боланинг бирон кими бор-йўқлигини сўролмади. Бу юракка сиғармиди? Уйга келиб эр-хотин бир оғиз ҳам гапиришмади. Кечки овқатни ҳам унутишди. Меҳри опа туни бўйи осмонга тикилиб, мижжа қоқмай тонг оттирди. Эртаси куни яна борди. Бу гал врачлар «эплай олмайсиз» дейишмади, «эплаб бўлмайди» дейишди. Ҳаммасидан оғири «эмиза оладиган бўлганингизда ҳам бир нав эди» дейишгани бўлди. Хотин кишига бу сўзларни айтиш ҳам, эшитиш ҳам қанчалик оғир бўлмасин, тўғрисини гапирмай илож йўқ эди. Меҳри опа она бўлмаган, бўлиши ҳам мўмкин эмас. Озмунча боқтирдими ўзини? Меҳри опа ўпкасини тутолмай йиғлаб юборди, назарида болани фақат ўзи, унинг ўзигина сақлаб қоладигандай бўлар, йиғи аралаш «наҳотки... Ахир гулдай мурғак...» дейишдан бошқани билмасди. У, боланинг онаси урушнинг дастлабки ҳафтасидаёқ бомба тагида қолиб ўлганини эшитиб, қаттиқ эзилди. Эри билан хомуш бўлиб кўчага чиқди, уйга қандай етиб келганини ҳам билмади.

Меҳри опанинг чақалоқни ўз тарбиясига олиш истаги аста-секин унда оналик меҳрини уйғотди. Чақалоқлар уйига ҳар куни борадиган, гоҳида кечгача болага термилиб ўтирадиган бўлиб қолди. Буни эри ҳам сезарди, дардини янгиламаслик учун бу тўғрида оғиз очмасди. Врачлар ҳам кўникиб қолишди. Меҳри опа эшикда кўриндими, дарров халат беришар, чақалоқнинг саломатлиги бирдек бўлса ҳам «анча дуруст» деб кўнглини кўтаришар эди. Шу зайлда бир неча кун ўтди. Охири чақалоқни неча хил шарту писандлар билан Меҳри опа тарбиясига беришди, врачлар хабар олиб турадиган бўлишди.

Меҳри опанинг бутун вужуди, фикр-хаёли чақалоқда бўлди. Ҳамширалар ҳар куни хабар олишар, махсус тайёрланган сут келтириб беришарди. Меҳри опанинг эри Маҳкам ака бир ярим сменада ишлашга ўтган, заводдан кеч қайтарди. Чарчаб келган бўлишига қарамай, у ҳам узоқ вақтгача чақалоққа термилиб ўтирарди. Бундай пайтларда у ўзини тутолмас, ҳозир аллақимдан ўч олмоқчидай қўлларини мушт қилиб, ғазаб ўтида ёнар, хотинига сездирмай секин ўрнидан туриб ҳовлига чиқиб кетарди.

Ёзнинг жазирама иссиғи еру кўкни қиздиради. Мевалар шундай қилганки, шохларини синдиргудай бўлиб ётибди. Меҳри опанинг кўзига ер билан битта бўлиб, тагларида тўкилиб ётган олмалар ҳам кўринмасди. Уларни Маҳкам аканинг ўзи ишдан қайтганда челақ-челақ қилиб териб оларди. Бир дам олиш куни Маҳкам ака дарахт тагларини тозалаб, мана шу эртапишар кекса ўрик тагига тахтадан каравот ясади, йўғон шохига беланчакни илиб, жой қилиб берди. Меҳри опа эртадан-кечгача чақалоқни бағридан қўймай шу ерда ўтирарди.

Орадан бир ойдан мўлроқ вақт ўтди. Бироқ чақалоқ бирдай, кўзлари борган сари ич-ичига тушиб кетаётгандай эди. Меҳри опа унинг пилтакачдай оёқ-қўлларини авайлаб силар, назарида, соатлаб қилган бу ҳаракатлари гўдакка малҳам бўлаётгандай туюларди. Жавдирган митти кўзлар, қорачиғи ёш пардаси билан ювилган умидвор кўзларга тикилиб турарди.

Бир куни сут келтирган ҳамшира Меҳри опани чақалоқни кўкрагига босиб, оғзига эмчак солаётгани устидан чиқиб қолди. Фойдаси борми бунинг, демоқчи бўлди-ю, ўзини босди. Меҳри опа «Зора...» деб оғиз жуфтлаганида, ҳамшира унга далда берди: «Майли, она кўксининг ҳароратини сезар-ку».

Меҳри опа шу куни чақалоқни кўксидан ажратмади. Сут ичириш пайтидагина шишанинг оғзидаги сўргични тутгани бўлмаса, Маҳкам ака ишдан келгунча шу зайлда ўтирди. Эри буни дарров пайқади-ю, унга ҳеч гап айтмай, овқатга ўзи уннай бошлади.

Меҳри опа шу кеча ухламай ўтириб чиқди. Унинг қуруқ кўкси чақалоққа дармон бўлаётганини эртаси кечаси, кўзи энди илинай деганда, гўдак тамшаниб алланарсага интилаётганида аниқ сизди. Уйқу талаб кўзлари тарақлаб кетди, болани авайлаб бағрига қаттиқроқ босди. Тонг ёришаётганида, ҳа, худди кумуш тонг билан бирга Меҳри опанинг кўзидан тирқираб ёш, кўксидан сут келди. Уни мана шу тонг бошлаб келдимикин? Йўқ, тонгдай шаффоф, пок онанинг қалби бошлаб келди. Меҳри опанинг аъзойи баданида аллақандай титроқ турди, ҳаяжон босди, юзлари чўғдай қизиди. Пишиллаб эмаётган чақалоқнинг юзларига қон юришдими, ё унга шундай кўриндими, билолмади. Сўргичдан эмганида бунчалик пишилламаслиги эсига

тушди. «Меҳр сути бу. Шуни кутиб турганингни билардим», — деди ўзича пичирлаб.

— Ҳой, дадаси, турсангиз-чи?! — деб юборди тўсатдан. У бу сўзни шундай оҳангда айтдики, ҳозирги севинчининг ҳаммаси шу сўзда ифодалангандай бўлди.

Маҳкам ака шошиб бошини кўтарди. Ҳеч нарсага тушуна олмади. Хотинини, ўн саккиз йиллик хотинини, мана шундай ҳаяжон ичида биринчи марта кўриши эди. Дам унга, дам болага тикилди. Сўролмади, барибир жавоб ҳам ололмасди. Меҳри опа: «Шакарнинг ози ширин» дегандек, болани кўкрагидан оҳиста ажратди. Унинг қовжираган лабидаги сут юқини доканинг учи билан артар экан, Маҳкам аканинг кўзлари чақнаб кетди, «Меҳри!» деганича, чақалоққа қўл узатди. Чақалоқ уйқуга кетган эди.

— Мана, дада, мени ойим эмиздилар, — деди бола гилидан Меҳри опа.

Бу воқеа, ким айтибди экан, бир зумда ҳамма ёққа тарқалди. Қўни-қўшни хотинлар худди Меҳрихоннинг кўзи ёригану, уни қутлаш лозимдек, кетма-кет келиб туришди. Чошгоҳга яқин бир эмас, уч врач ва бир ҳамшира кириб келди. Врачлар болани ҳам, Меҳри опани ҳам қайта-қайта кўришди. Улардан бири, кўзойнакли кекса хотин ҳаммадан кейин қолиб, узоқ суҳбатлашди. Нуқул, қандай бўлди, йиглармидингиз, неча кун ухламадингиз, ҳатто, илгарилари эрингиз тугмадинг, деб дакки берармиди, деганга ўхшаш жуда кўп саволлар берди. Охиргиси Меҳри опага оғирроқ ботди. Ахир, Маҳкам ака бирон марта бундай гапни хаёлига ҳам келтирмаган-ку. Врач уни юпатди, саволларининг ҳаммаси зарурлигини, бу воқеа медицина учун катта аҳамиятга эга эканлигини айтди. Кейин анча маслаҳатлар бериб, «келиб хабар олиб тураман» деб чиқиб кетди.

Чақалоқ уч кунгача нари бориб, бери келди. Врачлар шундай бўлиши мумкин, дейишди. Кейин бола кун сайин эмас, соат сайин тўлишиб борди. Бир яшар бўлганида шундай етилдики, кўрганлар танимайдиган бўлиб қолди. Маҳкам ака ҳар куни эрталаб қўлига олмасдан туролмасди. Меҳри опа Валижоннинг оғзидан биринчи дафъа «ая» деган сўзни эшитган куни назарида ҳамма азоблари ювилгандай бўлди.

Улуғ Ватан урушининг оғир йиллари эди. Ўзбекис-

тонга фронтда ҳалок бўлганларнинг болалари келтирилиб турилди. Эр-хотин маслаҳатлашиб шу болалардан яна бир-иккитасини ўз тарбияларига олмоқчи бўлишди. «Фронтга шу билан ёрдам берайлик, хотин», деди Маҳкам ака. Бир неча ой мобайнида улар — жўжабирдек жон — кўп болалик ота-она бўлишди. Ун икки ўғил-қизли ота-онанинг донги бутун мамлакат бўйлаб таралди. Сал ўтмай бу ҳовлига фронтдаги жангчилардан хат, нотаниш кишилардан совғалар кела бошлади.

Бир куни Назира ўрта ёшлардаги бир жувон билан уйга кириб келди. Жувон Ксения деб ўзини танитди-ю, бесаранжом бўлиб атроф-теваракка қарай бошлади. Кейин Меҳри опани қучоқлаб йиғлаб юборди. Бу — Валижоннинг опаси эди... Ксения бир ойча меҳмон бўлди. Бироқ бирон марта ҳам укамни олиб кетаман, деб оғиз очмади. Буни айтиш қанчалик зарур бўлса, Меҳри опага шунчалик оғир бўлишини биларди. Эр-хотин ҳам буни тушунишарди. Ксениянинг эри фронтда ҳалок бўлгани, бир қизи билан ёлғиз қолгани Меҳри опада унга нисбатан туғишгандай ҳис уйғотди. Охири улар кўнгишди.

Мана, тўрт йилдирки, Валижон опаси билан бирга, Днепр ёқасидаги шаҳарда яшайди, ҳар йили ёзги каникулда опаси билан Тошкентга келиб, шу ерда дам олиб кетади...

Меҳри опа қўлидаги расмни кўкрагига босиб шуларни хаёлидан ўтказаркан, ўрикнинг йўғон шохидаги арқон изига кўзи тушди. Ҳа, беланчак арқонининг изи бу. «Эсингдами, Валижон, унда сен мана шу новдадай нозик, нимжон эдинг, энди-чи... энди?..» У, яна расмга тикилди. Бунисида алланарса камдай. «Ҳа, вой соддалим қурсин, галстуги йўқ-ку, бунинг. Вой, мана. Кўкрагидаги... комсомол значогими. Менинг Валижоним комсомол?!»

Меҳри опа хатни ўқий бошлади. «...Ойижон, қишда мен мактабимиз йўлидаги музлаган қўлда яхмалак отаётган қизни кўриб қолдим. Кўрдиму ўтиб кетавердим. Бирдан қиз чинқириб қолди. Угирилиб қарасам, муз ёрилиб, чўкиб кетаётибди. Дарров орқамга қайтиб, қорним билан муз устига эмаклаб бориб, қизнинг қўлидан тортдим. Роса қийналдим. Узим ҳам сувга тушиб кетишимга сал қолди. Яхшики, уни қутқариб қолдим.

Рост-да. Ердэм бермасам чўкиб кетарди-да, ўзингиз шундай дер эдингиз-ку, буни мен сизга ёзмаган эдим. Яқинда ўша қизнинг дадаси менга, устига отим ёзилган соат мукофот берди. Мукофотни сбор йиғилишида топширишди. Бўлмасам олмасдим-а. Каникулга борганимда шу соатни сизга олиб бораман, хўпми, ойимон, оласиз-а?»

— Ҳа, оламан, болам, оламан,— деб юборди Меҳри опа.

— Нимани оласан?

Меҳри опа ялт этиб ёнига қаради, эрини кўрди.

— Валингиздан хат келди, мана,— деди-да, суратни узатди. Маҳкам ака суратдан кўзини олмай ўзича гапирарди.

— Оббо азамат-эй, оббо азамат-эй...

Меҳри опа кечликка барвақтроқ унади. Овқатни сузаётганида ўғилчасини етаклаб Назира кириб келди. Меҳри опа дастурхонга шунча таклиф қилса ҳам унамади.

Меҳри опа кийиниб бўлгунча, Назира ўғлининг қўзичоқ билан ўйнашганини томоша қилиб турди.

Улар йўлда кетишар экан, Назира сўраб қолди:

— Тайёрландингизми, опа?

— Нимага? — ҳайрон бўлди Меҳри опа.

— Сўзлар экансиз-ку?

— Йўқ, ким айтди?

— Клуб мудир айтди-ку.

— Тавба, бир оғиз айтиб қўйишмайдиём-а.

— Ҳа, сиз ўринлатасиз, опа. Москвада сўзлаган одам...

— Шундай дейсан-да, кўпчиликнинг салобати бо-сади.

Меҳри опа гапни хатдан бошлади. Ўғилчасидан биринчи марта «ая» деган сўзни эшитгандан тортиб, сўнги хатигача ҳаммасини айтиб берди. Одам билан лиқ тўла катта зал пашша учса сезилгудай бўлиб унинг нутқини — онанинг юрак сўзларини тингларди.

...Мен Валижонни ўз кўкрак сутим билан тарбияладим. Йўқ, мен уни юрак-бағримнинг ҳарорати билан вояга етказдим. Бу юрак, мана шу қалбимизнинг кучли ҳарорати олдида атом бомбалари ҳам музга айланади. Тинчлик бўлсин деб, қўйилаётган имзолар миллионлаб, юз миллионлаб пок қалбли кишиларнинг имзосидир.

Бу шундай зўр кучки, ҳар қандай атом бомбаси ҳам унга бас келолмайди...

Ўтирганларнинг кўз олдида, худди шу сахнада қизил галстугини ҳилпиратиб, бир неча марта декламация айтган, ҳамманинг ҳавасини келтирган Валижон намоён бўлди. У ҳозир ҳам сахнада қўнғироқдай овозини жаранглатиб шундай деб тургандай:

— Тўғри айтдингиз, она!

Май, 1955 йил

Улар трамвай остановкасида учрашишди.

— Салом, уста, бардаммисиз, қани, арчани менга бера қолинг, юкингиз кўп экан, янги йилда жиянларни хурсанд қилай дебсизда-а?..

— Ҳа... Ўзинг тинчмисан, Хайри саломатми?— рўй-жуш бермагандай хомушлик билан сўради уста арчани узата туриб.

Ҳақимжон дарров пайқади. Устанинг авзойи ўзгачароқ, бир нарсадан қаттиқ хафа бўлганга ўхшайди. Бўлмаса, ҳар гал кўришганида босқоннинг дастасини икки қўллаб маҳкам ушлагандай қўл сиқиб сўрашарди, иложини топса қулочини кенг ёзиб қучоқлар, ҳар гапининг бирида «ўғлим» деб қайта-қайта такрорларди. Ҳозир бўлса дурустроқ гапиргиси ҳам келмайди. Ҳақимжон шунчаки бир кўз таниши билан учрашиб қолганида-ку, бунга ортиқча эътибор бермасди-я. Ҳар каллада ҳар хаёл, бировдан ўтганини биров қаёқдан билади-ю, кўнглини қандай кўтара олади, дейсиз. Аммо Ҳақимжон устаси Маҳмуд аканинг кўнглидагини билиши керак. Ахир озмунча меҳнати синганми Ҳақимжонга. Отаси фронтга кетиб, катта оила онасининг топганига қараб қолганда, кекса темирчи катта бошини кичик қилиб Ҳақимжоннинг олдида борди, онаси билан гаплашди. «Эпласанг ўқишни ҳам олиб борарсан, эплотмасанг бир-икки йил кечикса ҳечқиси йўқ. Артелга бор, ўзимга шогирд бўл, йигитча бўлиб қолдинг, оилага қарашмасанг бўлмайди, ўғлим. Тағин бу ёғини ўйлаб кўринглар» деди.

Етти ёт бегона, аммо шу маҳаллалик Маҳмуд тақа-

чининг бу гаплари ёш Ҳакимжонни ўйлантириб қўйди. Назарида Маҳмуд ака у билан гўдак билан эмас, катта киши билан гаплашгандай, насихат эмас, маслаҳат қилгандай бўлди. Эртасигаёқ артелга борди. Қараса, Маҳмуд аканинг ёнида бирамас, учта шогирди бор экан... Босқон қўлидан тушиб кетгани, омбирнинг дастаси шимининг тиззасини йиртиб юборгани ҳали-ҳали ёдида. Орадан бир йил ҳам ўтмай мустақил ишлашга кўчди. Фронт аҳтиёжлари учун зарур бўлган буюртмаларни бемалол бажара бошлади. Шу зайлда уч йилдан мўлроқ ишлаб, армияга кетди. Ҳарбий хизматни тамомлагач, яна ўз ишига қайтди. Бу сафар артелда эмас, заводда ишлай бошлади. Кечқурунлари ўқиб, техникумни ҳам тамомлади. Мана бир йилдирки, Чирчиқдаги машина-созлик заводида мастер бўлиб ишлаб турибди. Шундай бўлгач, ота қатори азиз, ҳунар ўргатган устасига ҳамдард бўлмай кимга бўлади?

Трамвайга бирга чиқишди. Ҳакимжон арчани авайлаб вагоннинг бир чеккасига қўйди-да, Маҳмуд аканинг ёнига ўтирди. Назарида, кейинги кунларда устанинг соч-соқолидаги оқлар кўпайган, ранги синиққанроқ...

— Уста, болалар ўйнаб-кулиб юришибдими, опам саломатмилар?

— Шукур, ҳаммаси саломат,— Маҳмуд ака соқолини силаб, яна сукут қилди,— ҳовлига келай ҳам демайсан, байрамда кутдик, дарагинг бўлмади.

— Ўша кунни заводда навбатчи бўлиб қолдим, эртасига ҳеч иложини қилолмадим. Ўзим ҳам ўшандан бери Тошкентга энди тушганим.

— Ҳа, омон бўлинглар...

— Уста, сал тобингиз қочиб турибдими, дейман?

Маҳмуд ака «йўқ, дурустман» деди-ю, охири дардини яшира олмади, тобора кўнглини ғаш қилаётган воқеани гапириб берди:

— Тобим қочгани йўқ, ўғлим, бир бегамиз таъбимни хира қилди.— У ўрнашиброқ ўтириб олди,— магазинда мана шу арчани оламан деб анча овора бўлдим, дурустроғи қолмаган экан, танлаб олгунимча хийла фурсат ўтди. Шу пайтда орқа томондан биров «тақачига арчани ким қўйибди, тагин танлашини чи» дейди. Ялт этиб орқамга қарасам, оқердининг охирроғида анави қуйигузарлик Соли жаллоб бор-ку, ўша безрайиб турибди.

Баданим титраб кетди, оғзимга бир гап келди-ю, кўпчиликни ўйладим, сотувчи ҳам ҳушёр йигит экан. «Маҳмуд ака, ўзингизни босинг» деб мени тўхтатди. Билмадим, қаёқдан таниркан, шу йигитнинг раъйини қайтаролмадим. Танлаган арчамга чек ёздириб, пул тўлагани кетдим. Арчани олгани келсам, Соли жаллоб кўринмади. Сотувчи йигит тагин менга тасалли берди:

— Маҳмуд ака, у одам билан тенг келиб бўладими, обрўни тўкади, холос. Кўнглингизга олманг,— деди ба-рака топкур.

Ҳақимжон бесўнақай гавдали, эрта-ю кеч маҳалла чойхонасида ўтириб олиб, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган Соли жаллобни дарров кўз олдига келтирди. У Маҳмуд аканинг шаънига энди бундай гапларни айтаётгани йўқ. Маҳмуд ака катта ўғли Алиқни болалар уйидан ўз тарбиясига олганида ҳам «аввал ўзини эпласин бу тақачи, етим асраб нима қилади» деган эди. Бу гап ўшанда Маҳмуд аканинг қулоғига етдими, йўқми-ю, Ҳақимжонга жуда оғир ботган эди. Мана тагин... Унинг ғазаби қўзғади-ю, ўзини босди.

— Қўйинг, уста,— юпата бошлади у,— диққат бўлганингизга арзимайди.

— Гап ҳаммаси шунда-ю, ўғлим. Арзийдиган одам гапирганда алам қилмасди. Хаёлида тақачи десам орият келади деб ўйлар. Билмайдик, хурсанд бўламан. Ахир ўз севган касбимдан нега ор қилай! Ундай бўлса касбимни хор қилган бўламан-ку. Темирчилик — яхшими, ёмонми, ҳарқалай касб. Шундай эмасми-а, ҳам-касб?— кулиб қўйди уста.— Аввало, жаллоблик-даллоллик у дунё-ю, бу дунё касб бўлолмайди. Ахир биз озми-кўпми эл-юртга хизмат қилиб, нафимиз тегиб турибди-ку. У-чи? Одамларни алдашдан бўлакни билмайди... Мен бунисига хафа бўлганим йўқ. Арчага тил тегизгани менга кор қиляпти. Бу билан у болаларимга тил тегизди-я... Ота-боболаримиз арча байрамини билармиди? Ўзимиз-чи? Мана шу болалар кирди-ю, хонадонимизга арча кирди, бахт кирди. Арча байрамини ўша дўндиқчалар бошлаб берди...

— Уста, болалар ҳалиям Раянинг арчаси дейишадими?— бирдан эсига тушиб сўради Ҳақимжон.

— Ҳа,— Маҳмуд аканинг чеҳраси очилиб кетди,— эсингда экану, ўғлим, янги йил яқинлашдими, ҳаммаси

Раянинг арчасини олиб келинг деб хархаша қилишади.

— Эсимда, уста, мен артелга кириб ишлай бошлаган пайтим эди-да, Раяни ўзим кўтариб келганман-ку.

— Ҳа-я, кечагина эди-я...

...Қиш. Кўз очиб юмгунча қош қорайиб қоладиган кунларнинг бири. Булутдан учган ёмғир симлари борган сайин зўр куч билан ерга қадалмоқда. Маҳмуд ака ишни барвақтроқ тугаллаб, ташқарига чиқди Алланарсанинг устига ташлаб қўйилган қопни олиб, икки буклади да, бошига ташлаб, йўлга тушди. У ҳозир бир гуруҳ болалар ёнига боради, баъзилари билан гаплашади, хоҳиш-истакларини билади, кейин тарбиячилар билан маслаҳат қилади. Ундан кейин-чи?.. Кеча район Советининг сессиясида мана шу детдомда ҳар хил устахоналар ташкил этиш масаласи кўрилди. Темирчилик устахонаси депутат Маҳмуд акага топширилди. Болалар бу ҳунарни эплай олармикан? Қиш-қиров кунда улар қийналиб қолмаслиги учун дурустроқ хона керак. Айтишларича, бинолар етишмасмиш... Ҳозир Маҳмуд аканинг миясига ёмғирдай шиддат билан келаётган фикр-ўйлар ечилмай, бир зумдаёқ ариқдаги сувдай оқиб кетар, ўрнига бошқаси келарди. Шу зайлда детдом дарвозасига етиб қолганини ҳам сезмади. Бошидаги қопни буклаб, этигидаги лойни қоқди, анча туриб қолди. Бироқ биров кимсан деб сўрамади, болалар бўлса қайрилиб қарамади ҳам.

— Директорларинг қаерда, ўғлим?— сўради Маҳмуд ака эшик ёнида турган навбатчи боладан.

— Мана бу кабинетдалар,— тез жавоб қилди бола ва ажабланиб қўшиб қўйди,— ийе, амаки, мен сизни ёмғирдан қочиб турибсиз деб ўйлабман, кира қолинг.

Маҳмуд ака ичкари кирар экан, «ҳамма болалар шунақа одобли бўлса иш ҳам тез юришиб кетади» деб кўнглидан ўтказди. Йўқ, бундай бўлиб чиқмади. Сурункасига бир ҳафта қатнаб, устахонани очган Маҳмуд ака болалар тарбияси нима эканлигини шундагина тушунди. Балли-е, ўша тарбиячиларга. Болаларнинг-ку ёмони йўғ-а, аммо бири бирига сира ўхшамайди, бири биридан шўх, тўполончи, эпчил... Қўйингки, ҳар бири бир олам. Бунинг устига бу ерда детдом ёшидан ўтиб қолганлари ҳам бор эди. Устахоналар ҳам кўпроқ шу-

ларни мўлжалланган. Ишни бошлаб юборган дастлабки кешларди ўт оловдек ёпишиб кетган баъзи болалар сал ишламай тагин сўнди-қолди. Маҳмуд ака энди ҳунар ўргатишдан ҳам шунақанги болаларнинг ичига кириб, уларни ўрганишга кўпроқ вақт сарф қила бошлади. Шу зайлда кунлар, ҳафталар ўтди. Маҳмуд ака детдомдагиларнинг ҳурматли отахони бўлиб қолганини сезмай қолди. Бу унга шундай завқ берарди-ки, назарида ҳар бир бола билан қилган суҳбати уни яшартириб юбораётгандай.

Бир куни, шогирдларга иш топшириб қўйиб бир чеккага чиқиб ўтирди, дарз кетган кўзойнагини тақиб, газета ўқимоқчи бўлди. Нима учундир ўқиёлмади, хаёл уни бошқа томонга олиб қочди... «Зап болаларми, рус ҳам, қозоқ ҳам, украин ҳам, яҳудий ҳам, бири биридан яхши... Булар катта бўлганда-чи, ўхў, таниб бўлармиди. Бири инженер, бири учувчи, бири ўқитувчи... Менчи? Бир темирчимаан. Бирортаси ўшанда «Маҳмуд акадан шундай ҳунарни ўрганган эдик-а» деб эслармикан? Ҳа, эслайди. Муз устида ҳам, осмонда бўлса ҳам эслайди. Ахир ёшликни унутиб бўлармиди. Ишқилиб, саломат бўлишсин...»

Уч томони ҳозиргина оловдан олинган ясси бир темирни омбирда қисиб, Маҳмуд аканинг ёнига келган бола унинг хаёлини бўлди:

— Уста, — деди бола шошилиб, — мана шу яссилиги бўладими?

Маҳмуд ака бамайлихотир кўзойнагини оларкан, бола типирчилади, буни у ҳам сизди.

— Қаёққа шошиляпсан, ўғлим, барибир бошқатдан оловга қўймасанг бўлмайди.

Бола ҳафсаласи пир бўлиб, енги билан пешана терларини артди. Устанинг гапига қулоқ бериб турди.

— Мана бундоқ ўтир, ўғлим, чарчабсан-а.

— Йў-ўқ, уста, чарчаганим йўқ.

— Тўғри айтдинг, ҳеч вақт киши севган ишидан чарчамайди... Отинг Алимиди, ўғлим?

— Алик... бу ердаги ўзбек ўртоқларим Али деб чақиришади.

— Ҳа, ўзи жуда мос экан-да, ўғлим. Хўш, Алик, қани айт-чи, сен ўзинг ким бўлмоқчисан?

Алик ҳадеганда жавоб бермади. Қўлидаги омбирга тикилганича бошини қуйи солди. Маҳмуд ака устахо-

нани янги очган кезларда беш-олти марта келиб, кейин ташлаб кетган болалардан бири Алиқ эди. У доим ўйчан юрар, болаларга кам аралашар, ўнта гапирганда зўрға оғзидан бир сўз чиқарди. Шунда ҳам тўрс жавоб қиларди-ю, қовоғини солиб, одамни менсимагандай тескари ўгирилиб кетаверарди. Маҳмуд ака аста-секин ишга қизиқиб кетган бу болани авваллари ўз ҳолига ташлаб қўйди. Лекин шунча пайт пойлаб суҳбатлашишнинг иложини топмаган эди. Мана ҳозир гаплашишга майли бордай. Бўлмаса дик этиб ўрнидан туриб кетарди. Ўйга толдим, бўлди.

— Сен Павликни биласанми? — гапни бошқа томонга бурди Маҳмуд ака.

Бола ялт этиб устасига қаради.

— Қайси Павликни? — ҳайрон бўлиб сўради.

— Ана холос Морозовни билмайсанми?

— Биламан, нега билмай, — Алиқнинг кўзлари катта очилиб кетди. — Сиз қаёқдан биласиз, уста!

— Ййе, ҳали межи саводсиз деб ўйладингми? — жўрттага суҳбатни чўзиш учун деди Маҳмуд ака, — биласанми қандай саводимни чиқарганман? Саводсизликни битириш деган курс бўларди. Ўша курсда, «О... от. Отга тақа қосоқ! дегандан бошлаганман.

Алиқ беихтиёр кулиб юборди. Омбирда қисилган темир тушиб кетди. У ўзини кулгидан тўхтатолмас, Маҳмуд акага бир қараб олиб, яна куларди.

— Ўшанда «Отга тақа қоқ...» деган жойи келганда ҳамма менга қараб куларди.

— Павлик Морозовни ўшанда ўқиганмисиз?

— Йўқ, саводим чиқиб бемалол ўқийдиган бўлганимда.

— Ўзи зап бола бўлган-а, уста, — Алиқнинг кўзларида ўт чақнагандай бўлди.

— Островскийни ҳам ўқигандирсан-а, ўғлим?

— Ҳа, бўлмасам-чи... Уста, сиз кўп китоб ўқийсизми?

— Йўқ, ўғлим, Островскийни газетада ўқидим. Қани энди сендақа ўғлим бўлса-ю, кечқурунлари шунақанги қизиқ китоблардан ўқиб берса...

— Бўпти, уста, ўқиб бераман, — деди шошилиб Алиқ, — хўп десангиз ҳар кунни ўқиб бераман.

Алиқ гапга тушиб кетганидан, кечқурун қўйиладиган кинони ҳам унутиб юборди.

— Вулмаси, сен менга ўғил бўла қол, Алик, хўп де-
ванг, шу бугуноқ уйимга олиб кетаман.

А? — Алик шундай деганча Маҳмуд акага тики-
либ қолди. — Майли, уста, бораман. Ҳар куни китоб
ўқиб бераман...

Шу кундан бошлаб, бефарзанд Маҳмуд аканинг уйи-
да учинчи киши — ўғил пайдо бўлди. Бола оилага тез
кўникди. Кўникди-ю, анчагача эр-хотиннинг юрак-бағ-
рини ҳам эзди. Куни бўйи бинойидек юрган бола кеча-
си бўлдимиз, уйқусида туш кўриб ўзидан-ўзи гапирар,
онасининг отини айтиб чақирар, ҳаммасидан ҳам Рая-
ни тилидан туширмасди. Авваллар эр-хотин қўрқиб
юришди. Кейин билишса, улар ҳаммаси уруш даҳшат-
ларининг болада қолдирган таъсири экан. Аликнинг
онаси ўлгани, беш яшар синглиси Рая ярадор бўлиб
госпиталга юборилгани эр-хотинга маълум бўлса ҳамки,
улар бу ҳақда болага ҳеч гапиришмасди. Охири бир
куни Маҳмуд ака Аликни ёнига ўтқазиб, ётиғи билан
деди:

— Ўғлим, эртадан отпускага чиқяпман, биргалашиб
шаҳар детдомларини айлансак, зора Рая ҳам Тошкент-
да бўлса?

Алик Маҳмуд акани қучоқлаб олди.

— Дадажон, борамиз, жон дада, борамиз.

— Хўп, ўғлим. Рая саломат бўлса албатта топамиз.

Ота-ўғил тўққиз кун ичида бормаган жойлари қол-
мади. Ниҳоят, шаҳар ёқасига жойлашган гўдаклар
уйидан Раяни топишди. Беш ёшли қизчанинг акасига
отилганини кўрган Маҳмуд аканинг кўзидан ёш чиқиб
кетди. Қизча Аликни шундай қучоқлаб олган эдики,
Маҳмуд ака ҳали-ҳали шу ҳолатни эсласа, ўпкаси тў-
либ кетади. Улар билан бирга борган Ҳакимжон Рая-
нинг қўлига ширинлик бериб, уни кўтариб олди.

— Бола деганнинг бунчалик тез ўзгаришини умрим-
да биринчи кўришим, — деди Маҳмуд ака ўша пайтни
эслаб, — бир ҳафта деганда шундай етилиб кетдики, та-
ниб бўлмай қолди. Ҳаммасидан ҳам акасининг тинчи-
ганини айтмайсизми? Туш кўриш ҳам йўқ, гапириб чи-
қиш ҳам.

Янги йил арафаси эди. Бир куни Маҳмуд ака ишдан
келса, Раянинг кўзлари ёш, қовоқлари бўртган. Хотин-
нидан сўраса, у: «Ҳайронман, эрталабдан бери йиғлай-
ди, кундуз овқат ҳам емади, ҳадеб суриштираверганим-

дан кейин, дадам келсалар айтаман, деди. Сўранг-чи, нима деркин», деди. Маҳмуд ака кийимларини ҳам ечмай, қизчани қўлига олди, эркалади.

— Соппоқ қизим, нима гап ўзи, кап-катта бола шунақа йиғлар экан-да.

— Дадажон, арча байрами қиламизми? — деди жажжи лабларини чўччайтириб Рая.

— Ҳа, қизим, албатта қиламиз, сен ашула айтиб берасан.

— Яшасин дадажоним, — Рая Маҳмуд аканинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб, юзларидан ўпа кетди.

— Шуни ойингга айта қолсанг бўлмасмиди, қизим, йиғлаб қўрқитиб юборибсан-ку.

— Ҳо, дадаси бозордан арча олиб келади-да, ойисимики?

Эр-хотин кулиб юборишди.

Дам олиш куни Маҳмуд ака ўғил-қизини етаклаб, арча, ўйинчоқлар олгани бозорга жўнашди...

Ҳа-я, кечагина эди-я.

Орадан сал кам ўн беш йил ўтибди. Маҳмуд ака ўша йиллари Алиқ, Раядан кейин яна етти ўғил-қизни ўз тарбиясига олди. Раяга биринчи марта қилиб берилган арчадан буён Маҳмуд акалар уйида арча байрами одат тусига кирди. Болалар ҳозиргача ҳам арчани Раянинг номи билан аташади. Ҳар йили арча атрофига тўпланиб, Раяни ўртага олишади, ўнинчини битираётган кап-катта қизни ашула айтиб беришга мажбур қилишади. Қани айтмай кўрсин-чи. Булар, арча атрофидагилар энди Маҳмуд аканинг ўғил-қизларигина эмас, кўплари неваралари...

Уста билан шогирд сўнгги остановкада тушишди. Ҳақимжон эртага янги йилни Маҳмуд акалар уйида кутишга ваъда бериб, хайрлашди.

Ҳақимжон устасининг уйига қоронғи тушгунча бо-рай деб шунча уринди, бўлмади. Йўлда, чойхонага кириб кетаётган ганиши учраб қолди. Бир пиёла чойсиз қутулиб бўлмади. Киргани ҳам яхши бўлибди. Маҳмуд акага янги гап топиб борадиган бўлди.

Эшикдан кирди-ю, гап бошламай кулиб юборди. Маҳмуд ака ҳеч нарсага тушуна олмади.

— Тинчликми, ўзингни бос, ўғлим.

— Тинчлик, уста. Йўлда чойхонага кирувдим. Соли жаллоб улфатлари билан ичкилик ичиб ўтирган экан.

Шу пайт бирдан радиодан «Хурматли Маҳмуд ака, сизга, оилангизга бағишлаб концерт эшиттирамиз!» деб қолди-ю, жаллоб бир сакраб тушса бўладими, қўлидаги ароқ пийёласи билан тушиб, чил-чил бўлди. Чойхонада гурр кулги кўтарилса бўладими?..

— Ҳа, бўлади, ўғлим. Қани, ичкарига кир.

Январь, 1956 йил

Уйингга меҳмон чақириб қўйсангу, меҳмондан ҳам зарур ишинг чиқиб қолса, бундан ҳам оғир хижолатлик борми? Тагин келиб-келиб янги йил кечасида-я. Сидиқжон шундайлигини билганда икки кун овора бўлиб, ҳозирлик кўрмасди, ўртоқларини чақирмай қўя қоларди. Маҳбубахон-чи? Икки кундан бери овсини билан сингисини ёнига олиб, пиширмаган нарсаси қолмади. Баъзи аёлларнинг ўринсиз андишаси мана шунақанги пайтда ишнинг белига тепади-да. Бўлмаса ўз эридан андиша қиладими? Утган куни ёки кеча айта қолса бўлмасмиди? Унинг дардини Сидиқжон қаердан билсин? Мана энди нима бўлди. Меҳмонлар авжи биринсирин кириб келиб, уйни тўлдирадиган пайтда мезбонлар ҳув этиб қочиб қолса. Билмаганлар нима деб ўйлаши мумкин, ахир.

Янги йил киришига сал кам икки соат қолганида безатиглик хона, ясатиғлик стол, ҳатто пробкалари очилган шишалар Сидиқжоннинг янгаси Мастура опага қолдирилди-ю, эр-хотин машинага ўтириб жўнашди, кетди. Мастура опа, келадиган меҳмонлар билан таниш бўлганда ҳам бир нави эди. Ҳали замон келиб қолишади. Уларга нима жавоб қилади? «Ўтира турунглар, ҳозир келишади», дейдими? Ҳеч бўлмаса Сидиқжон вақтлироқ келса майлидди-я. Меҳмонларнинг кўнглига бошқа нарса келиб, «кетамиз» деб туриб олишса-я, «Овсиним тушмагур-эй, менга айтса бўлмасмиди. Ёш-да, ёшлик қилди, Маҳбубахон...» Ҳа, энди эсига тушди. Абдукаримнинг хотини Раҳбархонга секин шипшитиб қўяди,

Ўзи овқатга қараса, Раҳбархон меҳмонларни эплаб туради. Шунга бояроқ ўйлаганда-ку, Раҳбархонни айттириб юборарди... Нима қилсин, унинг ҳам боши гангиб қолди-да...

Мастура опа ана шу хаёллар билан уйга кириб, коридорга чиқар, яна қайтиб кирар, нима излаб кирганини билмас, ҳар галгисида ё тарелканинг ўрнини алмаштирар, ё стулни тузатиб қўярди. Қийматахта ёнида турган мурчдонни қидириб неча марта уйга кириб чиқди. Шундагина хаёли паришонлигини сизди, ўзига-ўзи тасалли берди: «Вой, эсимни еб қўйдимми, нима, ташвишли ишмиди, бу...»

Ҳовлидан ғовур-ғувур товуш эшитилди. Мастура опа коридорга чиқмаган ҳам эдики, совға-салом кўтариб меҳмонлар кириб келишди. Боядан бери ҳувиллаб қолган, фақат самовардаги сувнинг бақиллаши-ю, радионинг паст овозигина сукунатни бузиб турган хонада меҳмонларнинг суҳбати, кулгилари янграб кетди. Меҳмонлар ҳозирча ҳеч нарса билишмайди. Улар Мастура опа билан кўришаётганда, «Маҳбубахон қанилар?», «Сидиқжон қани?» деб сўрашганича туришибди. Мастура опа ҳаммаларига ҳам, «шу ерда, ҳозир киришадидан бошқа гап айтмади. У энди ўзини босиб олган, юзларидаги бояги қўрқувга ўхшаган хомушлик қолмаган эди.

Ташқарида эри билан Раҳбархон кўринди. Мастура шошиб коридорга чиқди-да, улар билан кўришди. Раҳбархонни имлаб олиб қолди, коридорнинг чеккароғига етаклаб, қулоғига алланарсани пичирлади. Раҳбархоннинг кўзлари катта очилиб, ранги ўчиб кетди, анчадан кейин ўзига келди.

— Қўрқманг, Мастурахон, сиз бу ёғини эплаштиравинг, меҳмонларга ўзим қарайман,— деди-да, ичкарига кирди.

Вақт ўтган сари меҳмонлар безовталана бошлашди. Ўртага хафалик бўлиб хафаликка, хурсандчилик бўлиб хурсандчиликка ўхшамайдиган ғалати бир жимлик чўкди... Баъзилар кетиш тараддудига ҳам тушиб қолишди. Хотинлар бўлса эркаклардан яширинча ўзаро пичирлашар, алланарсани маслаҳат қилишарди. Бу ноқулайликни Раҳбархон бузди.

— Ҳай, нега чекка-чеккага чиқиб олдинглар, стол атрофига ўтиринглар, чорак соат қолди-я.

— Тўғриси айтинг, Раҳбархон, Сидиқжонлар қаёққа кетишган?— сўради меҳмонлардан бири.

— Ростини айтайми,— деди кулиб Раҳбархон,— қани, дастурхонга яқинроқ ўтиринглар, ўзларингизга маълумки, ўтган йили янги йилни кутиб олганимизда Сидиқжон билан Маҳбубахон ҳали турмуш қурмаган ошиқ-маъшуқлар эди. Ўша ўтиришда, бу сафар янги йил кечасини бизникида ўтказамиз, деб таклиф қилувди. Бундан хабарларинг бор. Шундан кейин менга ажойиб бир сир айтган эди. Кечани шундай ўтказамизки, ҳамманинг эсида қолсин, совгани худди ўн иккига занг урганда эшикдан кўтариб кираман, девди. Ҳали замон келиб қолади, жуда антиқа совға ўзи... Энди қутулдимми, кўнгилларинг тинчидими?

Раҳбархоннинг шундай гап тўқиб, меҳмонларни ишонтирганига Мастура опа ҳайрон қолди. Бундан хабардор баъзи аёллар кулиб юборай дейишди.

Беш миноти кам ўн икки, Раҳбархон қадаҳларга вино, шампанское қуйиб чиқди. Қани, ўзингиз бошланг, дегандай эрига қараганди, у қадаҳни қўлига олди.

— Икки минут... қани, дўстлар, марҳамат,— деди Абдукарим.

— Шошманглар,— деди яна йигитлардан бири,— мен тушунолмаёйман, ҳазил бўлиб ҳазилга ўхшамаяпти, чин бўлиб чинга... Бир минут қолди-ю, Сидиқжондан ҳам, Маҳбубадан ҳам дарак йўқ. Раҳбархоннинг гапларига ишонгим келмай қолди.

— Ҳазил бўлганда ҳам унақа-бунақа ҳазил эмас, хурсанд қиладиган ҳазил, мана қараб туринглар, ҳозир кириб келади,— Раҳбархоннинг юзидан кулги аримасди.

— Янги йилингиз қутлуғ бўлсин, ўртоқлар!

Радионинг овозига қаҳқаҳа кулги билан қадаҳларнинг жаранги қўшилиб кетди.

— Маҳбубахон билан Сидиқжоннинг бахтли ҳаёти учун!

Худди шу минутда Сидиқжон сув солинган стакани графинга уриштирди.

— Янги йил, янги меҳмон учун!— деб сувни ичиб юборди.

— Сал ўзингизни босинг, йигит,— диванда пинагини бузмай газета ўқиб ўтирган кўзойнакли кишининг бу луқмаси Сидиқжонга оғирроқ тегди. Иссиқ, озода

хонада кийимларини, лойли калишини ҳам ечмай шляпада ўтирган бу одамнинг кўринишиёқ Сидиқжоннинг гашини келтирган эди. Энди бўлса... У ҳам бўш келмади.

— Кечирасиз,— деди мулойимгина,— бу ер азахона эмас, мулла ака.

— Бўлмаса, ашула айтиб, ўйинга тушадиган жойми?

— Ҳа, энди топдингиз, ака, худди шунақа қилса арзийдиган жой. Болали уй бозор, деб эшитмаганмисиз? Ана, қулоқ солинг-а,— у қўли билан чақалоқларнинг йиғиси эшитилиб турган томонни кўрсатди.

Кўзойнакли киши тескари бурилиб олди. Унинг бу қиёфасига ғижиниб ўтирган йигит ҳам Сидиқжонга «бопладингиз» дегандек жилмайиб қўйди.

Шу орада коридор томондан кекса ҳамшира кўринди. Сидиқжон келганидан бери неча марта учрашган бу кампирни яна ўз ҳолига қўймади.

— Янги йилингиз билан табриклайман,— деди шошиб,— нима гап, қачон, айтсангиз-чи?

Кампир кулиб юборди. Бу йигит боядан бери на врачни қўяди, на ҳамширани. Қаттиқ гапирмайди-ю, ширин сўзлар билан ялингани-ялинган. Ҳамширани ҳам, акушерни ҳам доктор деб чақиради. «Олов-а, олов» деб кўнглидан ўтказди кампир.

— Яхши йигит, аввало мен доктор эмас, иккиламчиси, ҳар кириб чиққанимда айтяпманки, аҳволи жуда яхши, дарди енгил, кўз ёриши осон бўлади... Сабр қилинг,— деди-да, яқиндаги хоналардан бирига кириб кетди.

— Уф,— Сидиқжон бояги йигитнинг ёнига бориб ўтирди,— бюрократ дейдими шуларни?

Йигит беихтиёр кулиб юборди. Гапирган гапи ўзига нашъа қилдими, Сидиқжон ҳам қўшилишиб кулди. Кўзойнакли киши буларга қараб бир хўмрайиб қўйди.

— Кечирасиз,— деди йигитга ёндашиброқ Сидиқжон,— сизники... кўзи ёриганми?

— Йўқ,— оғир уф тортди у,— операция қилишяпти.

— А?— Сидиқжон чўчиб тушди. Ҳеч гап айтолмади. Шу топда тўғридан оғзини дока билан ўраган врач кўринди. Йигит ирғиб ўрнидан турди.

— Табриклайман, ўртоқ Салимов, операциядан жуда яхши чиқди, хотинингиз ҳам, ўғлингиз ҳам тетик.

Салимовнинг кўзлари чақнаб кетди, врачнинг қўлини маҳкам сиқиб, миннатдорчилик билдирди. Сидиқжонни қучоқлаб олганини ҳам сезмай қолди.

— Ўғил муборак энди, оғайни?

— Раҳмат.

Салимов чиқиб кетди. Уртага думалоқ стол, атрофига стул, диванлар қўйилган хонада кўзойнакли киши-ю, Сидиқжон қолди. У безовта бўлар, дам-бадам соатига қараб, ўзини қўйгани жой тополмасди. Уйдаги меҳмонлар эсига тушиб, бир оз ўйланиб турарди-да, яна хаёл ичкарига, Маҳбубахон ётган томонга олиб қочарди. Қани энди иложини топса-ю, секин коридордан бориб, эшик тирқишидан бўлса ҳам кўриниб, ҳол сўраса. Мана, янги йилнинг ҳам йигирма минути ўтди. Ўтган йилнинг худди шу вақтида қаерда эди? Раҳбар опаларникида ўзбекча вальсга танца тушаётган эди. Ҳозирчи? Ўз саволидан чўчиб тушди. Сидиқжон. «Йўқ, ҳозир ҳам биргаман. Ҳамма вақт бирга бўламан». Бир зумда хаёли оламни кезиб чиқди. Институтни бирга тамомлаганлари, ёздаги практикалар, Маҳбубахонни институтга ишлашга қолдириб, уни тўқимачилик фабрикасига юборишганда, «ё бирга институтда қоламиз, ё бирга фабрикага борамиз» деб туриб олгани, кейин бу гапни ҳазилкаш ўртоқлари «бир-биридан бир қарич ажралмасликка аҳд қилишган» деб, аския қилишиб юборгани — ҳаммаси кўз олдидан бирма-бир ўтди.

— Ўртоқ Иноятов! — овозни эшитиб, сакраб ўрнидан туриб кетди Сидиқжон, — ўғил билан табриклаймиз!

— А? Ўғил? Раҳмат, доктор. Ўзи қалай?

— Раҳматни хотинингизга айтасиз. Соғлиғи жуда яхши.

Сидиқжон шошганидан кўкрак чўнтагидан ручкасини икки топқир қўлига олиб, яна ўрнига қўйди. У бир парча қоғоз ахтарарди.

Маҳбубахондан чиққан жавобни такрор ўқиб чиқди-да, ўқдек ташқарига отилди, мудраб қолган шофёрни уйғотиб, юзларидан ўпиб олди.

— Ҳайда, оғайни, учир!

Уйга келганида Абдукарим «Роҳат»га ўйнаётган эди. Сидиқжон эшикдан кирди-ю, қулоч ёзиб ўйинга тушиб кетди. Аммо меҳмонлар ўйнатгани қўйишмади.

— Сал кечиксанг, бошлаб хат ёзардигу жўнаб қолардик,— деди ўртоқларидан бири.

Сидиқжон билдики, меҳмонлар воқеадан беҳабар. У, ётиғи билан сўз бошлаган эди, барибир, гапиргани ҳам қўйишмади. Гинахонликлар бирпасда унутилди, янги меҳмон шарафига қадаҳлар жаранглаб кетди.

— Ҳаммаси ҳам майли-я,— деди Сидиқжон, ғовур босилгач,— мен борганимда диванда жуда олифта кийинган, қирқ ёшлар чамасидаги бир одам ўтирувди. Менга ўхшаганлардандир-да, деб эътибор бермадим. Мен ҳам, ёнимдаги йигит ҳам оқ халатли ким кўринса, худди оғзидан хотинингиз туғди, деган гап эшитаётгандай дик этиб ўриндан турамиз. Қўйингки, ғалати бўларкан-да, гоҳ севиниб кетасан, гоҳ хаёл хунук ҳодисаларни кўз олдинга келтириб қўяркан. Ҳалиги одам-чи? Парвойи палак, биров билан иши ҳам йўқ, газетадан кўз узмайди. Шу пайт соат ўн икки бўлиб қолди. Ёнимдаги йигит менга қараб, қатордан қолмайлик, дегандай, стаканга сув қуйди, мен ҳам қуйдим. Янги меҳмон учун деб ичдик-да, кулиб юбордик. Шунда ҳалиги одам: «Ўзингизни босинг, йигит» дейди. Бу гап ёнимдаги йигитга ҳам ёқмади. Мен-ку бошлаб жавоб бердим. Бир ордан кейин гап орасида бу ким деб ҳамширадан сўрасам, «Эй, бу одам бизнинг тез-тез келиб турадиган мижозимиз» деб қўл силтади. Тушунолмайд елкамни қисган эдим, ҳамшира секин қулоғимга шивирлади:

— Бола кўрса хотинларининг қомати бузилармиш, ўзларининг ишларига халақит берармиш,— деди кулиб. Шу гапдан кейин бу одам кўзимга баттар ёмон кўриниб кетди. Қаранг, одамлар у ерга фарзанд деб борса, у киши... Эй, садқаи...

...Меҳмонлар янги йилнинг биринчи тонгини шу ерда қарши олишди. Улар Сидиқжондан яшириқча бўлган маслаҳатга кўра, ўринларидан туриб, вазалардаги гулларни қоғозга ўрашди.

— Қани, юр, Маҳбубахонни табриклаб келамиз.

— Эй, кўрсатмайди, барибир.

— Бугун кўрсатса ҳам кўрсатади, кўрсатмаса ҳам,— деди Абдукарим,— қани, юр!

Меҳмонлар навбатчи врачни ўз ҳолига қўйишмади. Бундай пайтларда Абдукаримдан эпчили йўқ. Гулдас-танинг биттасини врачга тутқазиб, уни янги йил билан табриклади. Кейин мақсадини айтди. Врач ҳадеганда

кўна қолмади. Ичкарига кириб кетди. Салдан кейин қайтиб чиқди.

— Сира иложи йўқ эди-ю, толеларингга жуда тетик экан, — ҳув анави деразадан кўрасизлар.

Маҳбубахоннинг каравоти деразанинг таккинасида экан. У шундай бошини кўтарди-ю, ҳаво ранг шоҳи дарпардани тортди. Ҳозиргина киритилган гулни қўлида силкиб, саломлашди. Меҳмонлар имо-ишоралар қилиб, уни янги йил, янги меҳмон билан қутлашди.

Улар хайрлашар экан, янги йилнинг биринчи қуёши заррин зиёларини шоҳи дарпардага тўкди, Маҳбубахоннинг юзларига сочди. Энди Сидиқжон ҳув бўйдоқлик вақтидаги сингари, дераза тагига келади-да, секин ойнани чертади, шунда шоҳи дарпарда тортилиб, ўғилчасини бағрига босиб турган Маҳбубахон кулиб боқади:

— Келинг, дадаси.

Январь, 1956 йил

ТОШОЙНА

Унинг кўзлари чарақлаб очилиб кетди-ю, деразага тутилган тўрпарданинг нақшдор гулларига тушди.

Ҳовлидаги симёғочда ёниб турган чироқ тонг тумани билан нурсизланиб, гулларнинг хирагина аксини уй деворига кўчирган эди. Ташқарида энгил тонг шабадаси эсаётганга ўхшайди, гуллар титраб турибди.

Қордек тиниқ тўрпарданинг тутилганига бугун роса бир ҳафта бўлди. Роҳатой қанча вақтдан буён қидириб юриб, худди шу нусхасини ўтган якшанба куни топди. Кела солиб, тутишга уринди, деразанинг эни-бўйига тўғрилагунча анча овора бўлди, гоҳ узоқдан, гоҳ яқиндан қайта-қайта кўздан кечирди, ҳовли томондан ҳам чиқиб қаради. Шу пайт худди пойлаб тургандек булут ортидан чиққан қуёш ўз нуруни дераза ойналарига тўкди, биринчи дафъа парданинг жимжимадор гулларини оралаб ичкарига кирди. Уйнинг оқланган деворига рассом гул чизиб кетгандек бўлди. Қуёш Роҳатойнинг қалбини ҳам шундай ёритиб, қитиқладики, буни фақат тўй кечасида чалинган, Роҳатой юрагида аллақандай сирли, умр бўйи эсда қоладиган ҳиссиётларни уйғотган музыка садосига ўхшатиш мумкин. Назарида, мана шу парда ҳам уйга ҳусн, бахтига бахт, қувончига қувонч қўшгандек бўлди. Зангори абажур-чи? Ўтган шу бугун у ҳам магазиннинг шифтига осиглиқ эди-да. Роҳатой узоқ танлади, ипак шокилаларини силкитиб кўрди, абажурнинг саккиз қаржли қуббаси уйнинг ҳажмига мос тушишини кўз олдига келтирди. Охири шунисини ёздириб олди. Шу кезларда уй учун, янги турмуш учун

нимаики харид қилаётган бўлса ҳаммаси ҳаётига мазмун қўшаётгандек бўлар, буюм бўлгани учун эмас, ўзига, севикли ўртоғига хизмат қиладиган бўлгани учун қувонарди. «Буюмлар ҳам инсонга вафо қилиши лозим, шу туфайли улар дилга ёқиши, ҳаётни бойитиши керак, — ўйлади у, — бироқ Асқаржон-чи? Ҳа, унга ҳам ёқади. Ёқадики, индамайди-да, севинганидан ҳар гал кулиб қўяди. Шу бас-да. Бўлмаса, «яхши абажур олиб-сиз» деб икки билагимдан ушлаб, юзларимга кулиб боқсину, кўксига босиб эркалатсинми? Бачканалик бўлмайдими, бу?»

Илгари Роҳатой ётоқхонада эканлигида буюмларга ҳозиргидек ҳавас билан қарармиди? Зарурат учунгина оларди, холос. Мана, чойнак, ётоқхонадагиси бундан чиройли эмасмиди? Тўғри. Буниси-чи? Буниси бошқача. Жўмрак ва бандларига ҳал юритилмаган бўлса ҳамки, олтин юритилгандан аъло. Негаки, бу чойнак янги турмуш қурган кезларида олинган, эр-хотин ширин суҳбат қуриб, чақчақлашиб ўтиришганида, Роҳатой шу чойнакка чой дамлайди, гардиши ҳалли кўк пиёлага қуйиб эрига узатади... Фақат бир нарсани тополмай юрибди, чойнак жўмрагига шама тутиб қоладиган элакча олиши керак. Асқаржон пиёлага шама тушса, чой ичгандек бўлмайман, дейди.

Роҳатой пардага шунчалик қаттиқ тикилдими, кўзининг нури ёруғлик берганида нақшнинг акси ҳовли деворига ҳам тушган бўлар эди. Тушарди-ю, уйдагидек, титрамасди. У қимир этмай ётибди. Қизлик вақтидагидек, уйғониб, кўзи очилиши билан ирғиб ўрнидан туриб кетадиган пайтлар ўтиб кетди. Энди ундай қилолмайди. Асқаржон ёнида-ку. У безовта бўлмайдими? Бир сафар шундай қилиб уйғотиб юборди. «Қўполлик ҳам эви билан-да», деди ўшанда Асқаржон, Роҳатой неча кунгача ўз қилигидан ўзи ранжиб юрди. «Рост. Ширин уйқуда ётган кишини безовта қилишдан ҳам ёмони борми?» Шундай бўлса ҳам сира-сира ўрганолмас, турмуш қурганларига ярим йил бўлай деяпти-ю, ўрганиш қийин бўляпти. Одат деган нарса ҳам қизиқ бўлар экан. Ёшлигида онасининг: «Қизим, барвақт туришга одат қил. Кўзинг очилдими, ирғиб тур, эриниб ётаверса, киши ланж бўлади», дегани қулоғига шундоққина қуйилиб қолган экан. Шу-шу эсини танибдики, уйғониши билан ўрнидан туриб кетарди, бир минут

ҳам ётолмасди. Кўзлари ҳозиргидай чарақлаб очиларди-да, ухлаган-ухламаганини ҳам, ётгани ёки ўтирганини ҳам билолмасди. Уйқуга тиниққандан шунақа бўлармикан? Аҳён-аҳёнда, кеч ётиб қолгандагина кўзлари сал ачишганини сезарди, холос. Институтда-ку, бу одат яна авжига минди. Тонг билан баб-баравар уйғонар, зарядка қилар, ўз ҳаракатларини юзидан бошқа жойини кўрсатолмайдиган кичик ойнага солиб кўрарди. Энди-чи? Энди уйғонганидан кейин бир ўзини эмас, Асқаржонни ҳам ўйлайди. У, албатта, бундай пайтда уйқуда бўлади. Жуда эҳтиётлик билан, ўнг қўлини каравотнинг ёнига тираб, уни гижирлатмай турмаса бўлмайди, уйғониб кетади. Роҳатой ётар экан, ўзини қушдек енгил ва тетик ҳис қилар, юзларидан табассум аримасди. У ўнг қўли билан пешонасига тўзғиган сочларини тўғрилаб туриб, жимжилоғини сиқиб турган олтин узукка кўзи тушди. Ёқут кўзининг зиҳи билинар-билинемас кир бўлибди. Чап қўлини қимирлатолса тозалар эди. Бу узукни тўй кечаси Асқаржоннинг ўзи тақиб қўйди. «Ушанда Ҳалима деганларнинг ҳоли нима кечдийкин, ўзим ҳам роса ақлли иш қилдим-да. Асқаржон акам, қани энди, қўлимда бўлса-ю, мен сизга кўнглимдаги совғани қилсам, деб хомуш бўлганида кассада йиғиб юрган пулимни олдим, ювелиторга бориб, шу узукни ёқтирдим. Асқаржон акам дарров тушунди, уялиб кетди. Мени қарздор қилдингиз-да, деди. Кулишдик. Эр-хотин ўртасида қарз деган гап бўлармиди? Ҳалиманинг олдида юзим ёруғ бўлгани қолди. Мана, турмушимиз ёмон эмас. Асқаржон акам дарс ҳам олдилар. Икки йил ҳадемай ўтиб кетади. Кандидат бўладилар. Ўзим эрта-индин институтни битириб, ишлай бошлайман. Ушанда кўрсин Ҳалимаҳон турмушимизни...»

Роҳатойни ширин хаёллар чулғади. У бугун Асқаржон билан бирга бориб, анчадан бери орзу қилиб юрган тошойнани олади. Кеча онаси ваъда қилган пул ҳам келди. Асқаржондагисини қўшса етиб ортади. Уйнинг тўрини энди бўй баробар тошойна безайди.

«Шу бугун кечқуруноқ ўртоқларимни чақираман,— кўнглидан ўтказди у,— Ҳалимаҳон бир кўрсин».

...Ҳалимаҳон Роҳатойнинг гўдакликдан бирга ўсган дугонаси эди. Улар бошланғич мактабни ҳам, ўн йилликни ҳам бирга битиришди. Ҳалимаҳон олтин ме-

даль, Роҳатой кумуш медаль олди. Улар бир-бирлари билан шу қадар иноқ эдиларки, мактабда ҳам, маҳаллада ҳам Фотма-Зухра деб чақиритарди. Бу ном қандай қилиб Тошкентга етиб келибди экан? Институтда ўқиш бошланган биринчи йилиёқ ҳаммага тарқалдикетди. Унинг ёнига янгиси қўшилди. «Андижонлик қизлар» деб чақиритиша бошлашди. Бу қизлар бир хил кийинишар, ёнма-ён ўтиришар, томошаларга ҳам бирга боришар, ҳатто комсомол комитети ё институт маъмуриятидан бирон жойга таклифнома беришадиган бўлса, буни ҳисобга олишарди. Ҳалимаҳон факультет деворий газетаси редколлегиясининг аъзоси эди. Газета чиқариладиган пайтда Роҳатой унинг ёнидан кетмас, редколлегия лозим топган ишга кўмаклашарди. Баъзи шўхроқ студентлар «Фотма-Зухраларга Ҳасан-Ҳусан топилмас, турмушга ҳам чиқишмасмиш» деб ҳазил қилишарди. Бунга дугоналар хафа бўлишмас, эътибор билдиришса, дўстликка путур етаётгандек бўларди.

Қизларнинг ички сирини ошкор қилиш яхши эмаску, барибир, яшириб ҳам бўлмайди. Очиқроқ айтиб қўя қолайлик, дарс тайёрлаб чарчаган кезларида каравотларига чалқанча ётишарди-да, хонадаги аллақандай нуқтага тикилганларча орзу дарёсида сузишарди.

«Рост, ўртоқжон, севганимиз иккимиздек иноқ, чиройли, ақлли йигитлар бўлса...» — дерди бири, «уйимиз ҳам бир жойда бўлса...» деб кулиб юборарди иккинчиси. Шундай пайтларда Роҳатой сакраб турарди-да, тумбочка тортмасидан қоғозга ўроғлиқ расми олиб, узоқ тикилиб қоларди. Денгиз флоти формасидаги забардаст йигит ўткир кўзларини Роҳатойнинг кўзлари билан уриштираётгандек бўларди. Бу — Роҳатойнинг ҳамшаҳари, мактабни бирга томонлаган Усмонжон эди.

Усмонжон Роҳатойлар Тошкентга жўнашаётганда вокзалга кузатгани чиқди-ю, ҳеч нарса айтолмади. Орадан бир ҳафта ўтмасданоқ, Роҳатойга хат келди. Уйдагилардан ҳам олдин Усмонжон ёзибди. «Мен шу вақтгача айтишга ботинолмовдим. Кўнглингизни билмайман-ку!.. Лекин... хат ёзиб турсам майлими?...» Бу сатрларни ўқиган Роҳатой беҳосдан «майли» деб юборганини сезмай қолди. Шундан кейин неча-неча хатлар келди, жавоблар ёзилди. Унингчини тамомлаб, токаръ

бўлиб ишлай бошлаган Усмонжон орадан бир йил ўтиб, армия хизматиغا жўнайдиган бўлди. Шунда Усмонжон атайин Тошкентга келиб икки кун турди, дугоналар билан кинога тушди, бирга расм олдирди. Буни Ҳалима-хонгина эмас, Роҳатойнинг онаси Шаҳодат хола ҳам биларди. Роҳатой ҳар гал Усмонжондан хат келишини орзиқиб кутар, ўз тили билан айтганда, хат келган кун — дам олиш куни ҳисобланарди. Хатни қайта-қайта ўқиб чиқар, ёқиб қолган жойларини Ҳалимахонга кўрсатар, ўзидан-ўзи ашула айтиб, дарс тайёрлагани қўймас, кейин ўтириб, ўзи институтни, Усмонжон хизматни тугатгандан кейинги режаларини гапириб берар, «Ё мен Қора денгиз флотига бориб тарихдан дарс бераман, ё Усмонжон мени пароходда олиб юради» деб, кулиб юборарди.

Тўртинчи курс охирлаб каникуль яқинлашганида нима бўлди-ю, Усмонжондан хат келмай қолди. Роҳатой буни сездирмай юрди. Ҳалимахон пайқаган бўлса ҳам ўзини билмасликка олди. Охири у тоқат қилолмади. Бир куни кечқурун тўсатдан сўраб қолди:

— Усмонжондан хат келмаяптими?— «Нега ёзмай қўйдинг» дейиш ўрнига шундай саволни берди у.

— Ҳайронман, ёзмай қўйди,— зўрға жавоб берди Роҳатой. У дугонаси шу ҳақда гап очиб қолишини билиб юрарди-ю, қандай жавоб қилиш уни ташвишга соларди.

— Сабаби бордир, ахир?

— Қаёқдан билай!

— Бўлмаса мен хат ёзиб билиб берай?

— Ёзсангиз ёзаверинг. Мени...

— Ҳа, сизни қўшмайми? Қачондан бери?

— Мунча сўроқ қилиб қолдингиз, ўртоқжон?

— Ана шу «ўртоқжон» деганинг учун сўроқ қил-
япман.

— Усмонжон керак бўлса, ўзингиз ёзаверинг.

Ҳалимахон гапнинг бундай тус олишини кутмаган, дугонасини ётиғи билан юпатмоқчи, унга қўлидан келганча насихат қилмоқчи эди, бўлмади.

— Роҳатой!— деди у шиддат билан,— мен сизни бунчалик енгил табиат деб ўйламаган эдим. Уялмай-сизми?

Роҳатой чўчиб тушди.

— Нималар деяпсиз ўзингиз? Ҳали сиздан эшитга-

ним шу бўлдим. Тавба. Уяладиган иш қилиб қўйибманми?

— Кўнглингизда йўқ экан, Усмоғжоннинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлғазиб нима қилардингиз?

— Мен шундай қиламан деяпманми? Ўзи-ку!..

— Оҳ-воҳлар, суратларини ёстиғингиз тагига қўйиб ётганингиз бекор экан-да?

— Барибир, у менинг тенгиммас.

— Ҳа, кечагина танишган Асқаржон тенгингизми? Ҳали кимлигини ҳам билмайсиз-ку!

— Нега билмас эканман, институтни тамомлаяпти, инженер бўлади. Аспирантурада қолмоқчи.

— Ҳа, бу ёғига учдим денг, Усмоғжон саводсиз бўлиб қайтади деб ким айтди сизга?

— ...

— Майли, Роҳатой, таъбингиз. «Бу менинг ишим, аралашманг» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаяпсизу, айтишга андиша қиялмасиз, сезиб турибман. Тўғри, бу сизнинг шахсий ишингиз, бир нарса деёлмайман. Фақат дўстлигимиз ҳурмати, юрагим ачигандан гапиряпман.— Ҳалимаҳон шундай деди-да, тескари бурилиб, қўлига китоб олди.

Роҳатой жим эди. Унинг ташвиши бошқа томонда. Ишқилиб, Ҳалимаҳон Усмоғжон билан муносабатини Асқарга айтиб қўймасин-да. Ҳозирги гапларни уйдагиларга ёзиб юборгудай бўлса, тагин иш пачава. Роҳатой секин ўрнидан туриб, Ҳалимаҳоннинг каравотига ўтирди. Оҳиста унинг белидан қўлини ўтказди.

— Ўртоқжон, қўйинг, сизни ранжитганимга ўзим ҳам хафа бўлиб кетдим.

— Нега ранжийман. Сиз хурсанд бўлсангиз, мен ранжирмидим?

— Биласизми, Ҳалимаҳон, ростини айтсам, ҳақиқий севги нималигини энди сезяпман. Ахир нега тушунмайсиз?— У кўзига ёш олиб, бошини Ҳалимаҳоннинг елкасига қўйди.

«Бўлса бордир», деб кўнглидан ўтказди Ҳалимаҳон дугонасига раҳми келиб ва унинг бошини силай бошлади.

— Ахир кўрмасам туролмайдиган бўлиб қолдим.— Йиғи аралаш деди Роҳатой,— нима қилай, ўртоқжон, айтинг?

— Нима дейишга ҳам ҳайрон бўлиб қолдим. Бир ой

деганда одамнинг юрагини, кимлигини билиб бўлармикин?

— Тагин нимасини билиш керак, қизиқсиз-а! У-ку, мени бир йилдан бери биларкан.

— Роҳатой, шу гапга ишондингизми?

— Қачон, қаерда, неча марта кўрганларигача айти-ди-ю, нега ишонмай. Кўргани атайлаб институтингизга борардим, гапиришга ботинолмасдим, дейди.

Ҳалимаҳоннинг кўз олдига бундан бир ой илгари шаҳардаги бадий ҳаваскорларнинг терма концерти қўйилган зал келди. Томошабинларнинг кўпчилиги студент — йигит-қизлар эди. Танаффус вақтида уларнинг ёнига қорачадан келган, қуюқ қора қошли, яхши кийинган бир йигит келди. У Роҳатойдан тарих ўқитувчисининг келган-келмаганлигини сўради-да, ортиқча гап айтмай узр сўраб, залга кириб кетди. Концерт бошланганда бўлса ёнларига келиб ўтирди. Шундан бери Ҳалимаҳон бу йигитни икки марта институт эшиги ёнида учратди. Саломлашиб ўтиб кетаверди. Унинг Асқаржон ҳақида билган-кўргани шу.

— Агар чиндан ҳам севиб қолган бўлсангиз, ўзингизни оғир тутинг, кимлигини суриштиринг, феъл-атворини билинг. Бошқа нима ҳам дея олардим, — жавоб қилди совуққина Ҳалима.

Имтиҳонларга тайёргарлик кўрилаётган қизгин кунлар эди. Асқаржон эса, диплом ишини тугатяпти. Шундай бўлишига қарамай, у тез-тез қизлар ёнига келиб турар, улар билан кино, театрларга борар, кечқурунлари ётоқхонада анча вақтгача суҳбатлашиб ўтирган дугоналарнинг дарсига кўмаклашган вақтлари ҳам кўп бўларди. Келишган, гаплари бурро-бурро, ҳаммасидан ҳам хушмуомалалиги Ҳалимаҳонга ҳам ёқа бошлади. У турмуш ҳақида, маданият, севги тўғрисида шундай гапларни айтардики, ҳар қандай қизни ҳам ўзига мафтун қиларди. У энгилтак йигит ва қизларнинг бир-бирларини яхши билмай турмуш қуришлари оқибатидан мисоллар айтиб берарди. Бирон марта ҳам Роҳатойнинг якка ўзини кино ёки бирон ерга таклиф этмагани, Ҳалимаҳонда унга нисбатан ишончни яна орттирди.

Ҳалимаҳон баъзан якка қолиб хаёл суриб ўтирганида, «ўртоғимни чакки хафа қилган эканман, бинойидек йигит, бунинг устига қаттиқ севиб қолибди», деб кўнглидан ўтказарди. Бу орада Роҳатой онасига хат

ёзди. Асқаржонни ғойибона танитди, ёзда Андижонга олиб бориб таништиришини айтди.

Уларнинг тўйи Андижонда, Роҳатойларнинг уйида бўлди. Ёзни ўша ерда ўтказишди. Каникул тугагач, Роҳатой бешинчи курсда, Асқаржон аспирантурада ўқишни бошлашди. Мана, беш ой бўлдики, Асқаржон айтганидек, икки ёшнинг янги, маданий бахтли ҳаёти бошланди...

Роҳатой овқат тайёрлаб, плитада чой қайнатаётган пайтда Асқаржон уйғонди. Улар нонуштани қилиб, кўчага чиқишганида соат тўққиз ҳам бўлмаган эди. Магазиннинг ўнда очилиши икковларининг ҳам эсига келмабди.

— Билганимизда, мен бир оз ишлаган бўлардим,— деди Асқаржон соатига қараб,— роса бир соат кутиш керак-а.

Улар магазиннинг яхлит ойнали деразаси ёнида туришарди. Ичкарида ёнма-ён қилиб, қатор тошойналар, шкафлар қўйилган, ҳаммаси қўриниб турибди.

— Сиз кетаверинг бўлмаса,— деди эрига ачиниб Роҳатой,— ўзим олиб бораман.

— Қийналасиз дейман-да.

— Вой, ўзим кўтарармидим,— у кулиб юборди.— Худди елкангизда кўтариб олиб борадиган кишидай тапирасиз-а.

Асқаржоннинг кўзи энг чеккада турган тошойнада эди. У, қўли билан ўшани кўрсатди.

— Мана шуниси дурустга ўхшайди, майли, мен кетдим.

Роҳатой кўзи тўрт бўлиб, машина ахтарар, ҳар ўтганига қўлини кўтариб турар экан, бир-икки яшик ортган машина унинг ёнида тўхтади.

— Қаерга, нима ишингиз бор эди?— деб сўради ўрта ёшлардаги шофер.

— Жон амаки, яқинга, битта тошойна...

Тошойна ортилиб бўлгач шофер Роҳатойни каби-нага таклиф қилди.

— Барака топинг-ей,— деди пешанасидан терини артиб Роҳатой.— Ярим соатдан бери машина ахтарман-а.

— Мен ҳам хуноб бўлиб турганингизни сезиб қолдим. Бўлмаса ишим зарур эди.— Шофернинг гапларини пулга зарурмасман, дегандай тушунди Роҳатой.

Роҳатой машинада силкиниб бораркан, хурсанд эди, тезроқ ета қолса-ю, тошойнани ўрнатиб, кўнгли тинчиса. У ҳозир ўзини шофернинг кичкина ойнасида эмас, янги тиктирган кўйлақда, бўйи баробар тошойна олдида кўрарди. Унинг хаёлчан кўзлари кабинанинг бурчагида илга осиб қўйилган жажжи қўғирчоққа тушди.

— Вой амаки, бунча чиройли-а? Қизингизга олдингизми?

Шофер мийиғида кулиб қўйди. Унинг бу кулгисидан: «Ҳали ёш, фарзанд кўрмаган экан-да», деган маънони уқиш мумкин эди.

— Қизимнинг қизига, неварамга. Ҳар борганимда бирон совга олмасам, кўнглим жойига тушмайди. Бизнинг раймагда бундай қўғирчоқлар камроқ.

Роҳатой шу ондаёқ ўз уйини, онаси билан бирга яшган, тўйдан кейинги кунларини эслади.

— Куёвингиз сиз билан бирга турадимиз?

Шофер нима учундир «уф» тортиб қўйди.

— Бирга турарди.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир дейсизми?— У Роҳатойга бир қараб қўйди,— ҳозир эмас, бир йил бўлди, дом-дараксиз.

Роҳатойнинг кўзлари катта очилиб кетди.

— Вой, қаерда?

— Уқиб юрибди деб эшитаман. Аммо дому дараксиз. Бунақа куёвнинг боридан йўғи яхши. Башараси қурсин. Ҳеч нимаси йўқ, етимча эди. Уйлантирдим. Уқитдим, уй-жой қилиб бердим. Охири келиб ўқитувчилик қилаётган қизимни маданиятсизликда айблади.

— Сира келмайдими? Қизини соғинмасмикан?

— Маданиятли йигит қизни ёқтирмас эмишлар... Охири марта қизимни уриб тургани устига келиб қолдим. Ҳазабим кўзгади-ю, ёнимдагилар ушлаб қолди. Уша-ўша қорасини кўрсатмайди...

Роҳатой шу топда яқин бир кишисининг ночор ҳолига ачингандай ҳаяжонга тушди. Машинадан тушиб, уй эшигидаги қўнғироқни босганидагина, ҳаяжони ҳам сал босилгандай бўлди. Шофер машина устидаги киши билан тошойнани кўтаришиб, уйга олиб киришди. Пижамада ўтирган Асқаржон ёрдамлашаман деб ўрнидан турди-ю, «дада» деб қичқириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шофер тошойнанинг бир томонини ташлаб

юборди, ғазабли кўзлари билан Асқаржонга бир қаради-ю, орқасига ўгирилиб, жадал чиқиб кетди. Тошойна ёнида қотиб қолган Роҳатой дағ-дағ титрар, икки қўлини бир мушт қилиб тишлаганича турарди. Унинг кўзи беихтиёр ойнага тушди, дарз кетибди, унда ўзини эмас, Ҳалимахонни кўрди.

Март, 1956 йил

Санаторийга келганимга бир ҳафта бўлди-ю, ҳалигача уйдан хат йўқ. Хавотир қиладиган ҳеч нарса бўлмаса ҳамки, кўнгилнинг бир чеккаси ғаш, шаҳарга ҳам чиққим келмайди. Бир гуруҳ дам олувчилар келар якшанбада Курскка боришмоқчи. Менга бу ҳам татимай турибди. Шу орада икки марта ўрмонга борганим бўлди-ю, кечқурунлари дарё лабида ўтириб, балиқ оғини томоша қилганим. Хонадаги ҳамроҳларим — москвалик кекса большевик Александр Павлович, ураллик шўх йигит Алексей, украин Василийлардан бошқа ҳали ҳеч кимни танимайман. Ҳамшира билан врачнинг исм-фамилиясини ҳам яхшироқ ёдда сақлаб қолганимча йўқ. Александр Павлович келганидан бери бирмас тўртта хат олди. Унга юборилган хат эртасигаёқ қўлига тегишини яхши билсам ҳам, барибир, ўқиётганида биров еяётган ширинликни кўриб, оғзининг суви келган гўдакдай ҳавас билан тикилиб қоламан. «Ахир, Москва бу ердан ўн соатлик йўл, Тошкент қаёқда?» деб ўзимга-ўзим тасалли бераману, яна бўлмайди. Кеча Алексей ҳам иккинчи топқир хат олди. Хат тагида қизи чизиб юборган хўрозча суратини ҳаммамизга бир-бир кўрсатиб чиққанида, бир хил бўлиб кетдим. Бунинг устига Алексей:

— Сиз хат олмадингиз-а, ҳамшаҳар? — деб қолди. У армия хизматини Фарғонада ўтаган экан, келди. Унинг саволига: «Йўл олис, келиб қолар» деб қўя қолувдим, каравотида ёнбошлаб газета ўқиётган

Александр Павлович кўзойнагини олиб, менга қаради:

— Ана холос, ҳали шунга хомушман денг. Йў-ўқ, бунақаси кетмайди, биродар. Дам олгани келган деб, ким айтади сизни... Бир кун хат кечикса шунча диққат бўлсангиз... Қани юринг, чўмиламиз...— Александр Павлович пижамасини елкага ташлаб, қўярда-қўймай мени дарёга бошлаб кетди.

Мана ҳозир палатада бир ўзимман. Қўлимда китобу, барибир, ўқиганларим миямга кирмаяпти. Бир-икки абзац ўқийман-да, хаёл дайди шамолдай ҳар қаёққа олиб кетади. Коридордан эшитилган ҳар бир оёқ товушини ҳамшираникига ўхшатаман. Гўё у ҳозир почтаълон келтирган хатларни бир даста қилиб ушлаганича, хонама-хона тарқатиб юрибди-ю, ҳали замон кириб келадигандай, кулиб туриб: «Мана сизга хат» деб қўлимга конверт узатаётгандай. Кўзим тўрт бўлиб анчагача кутдим. Охири коридорга чиқиб, билмоқчи бўлдим, тўғри ҳамшира ўтирадиган кабинетга бордим. Ҳеч ким йўқ. Стол устида уч-тўртта хат ётибди. Демак, менга бугун ҳам хат келмаган. Таъбим жуда тирриқ бўлиб кетди. Почтага боришимни ҳам, Виктория Семёновнага учрашишни ҳам билмайман. Улар нима қила оларди? Қайтанга кулги бўлганим қолади. Яхшиси, ўзимни босганим маъқул. Бир парча қоғоздаги икки оғиз сўз кишини шунчалар интизор қилиб, ўзига асир этганини қаранг-а. Кишининг дарди-дунёсини қоронги қилиб юборди-я.

Ҳафсалам пир бўлиб хонага кирдим. Шошилич телеграмма юбормоқчи бўлиб энди орқамга қайтган эдим, эшик очилиб, Александр Павлович кириб келди. Кирди-ю, пижамасининг чўнтагига қўл сола туриб, кулиб гапирди:

— Сизга хат бор. Қани, бир ҳунарингизни кўрсатиб юборинг-чи.

Севинчдан ўзимни йўқотиб қўяй дедим, кошки қулоч ёйишни билсам. Александр Павлович зериккунча ўйқаб берардим-а. У бўлса, хатни чўнтагидан чиқармай, ҳамон ялинтирарди. Бу орада, «Сирингизни билиб олдим. Энди мендан қутула олмайсиз» деб қўшиб ҳам қўйди. Бу нима дегани бўлди экан? Ҳеч тушуниб бўлмайди.

Конвертни ола солиб, устидаги ёзувга ҳам қарамай,

очдим. Бир варақ қоғоз тепасида уч сатргина хат:

«Якшанба куни меҳмонимиз бўлишингизни илтимос қиламиз. Александр Павловични албатта олиб боринг. Ҳурмат билан Виктория».

Қизиқ! Виктория мени меҳмонга чақирибди. Тагин хат орқали-я. Мен у билан таниш бўлмасам, келганимдан бери қуруқ саломлашишдан нарига ўтмаган бўлсам. Йўқ! Бундай бўлиши мумкинмас. Бу — Александр Павловичнинг ҳазили. Ўзи кекса бўлса ҳам жуда ҳазилкаш кўринади. Аммо ҳозир юрагимга ҳазил сифармиди. «Шу ҳам иш бўлдимк...» деб юборай дедиму, ўзимни босдим.

— Қойилман, Александр Павлович, боплабсиз... Шошманг, сиз ҳам қўлга тушиб қоларсиз, — деб хатни тумбочка устига қўйдим.

— Ие, ҳали ҳазил деб ўйлаяпсизми? — Александр Павлович шундай деди-да, уйга ёзиб қўйган хатини олиб, менга узатди, — мана, солиштириб кўринг, ўхшармикин?

— Бировга ёздиргандирсиз-да.

— Йўқ, йўқ, ҳазиллашишни яхши кўраману, аммо бунақа йўлига ўтмайман, — деди у жиддий вазиятда.

— Бўлмаса ким ёзган бунди?

— Ўзи деяпман-ку, нега ишонмайсиз!

— Нега ўзимга айта қолмайди?

— Ҳамма гап шунда-да, — деб кулиб юборди Александр Павлович, — сал, ҳалигидай, юракдан уриб қолибди-ю, гапиришга ботинолмасмиш. — Хахолаб кула бошлади у, — уяламан, тик қаролмайман, дейди.

— Ҳазилни ҳам роса ошириб юбордингиз, Александр Павлович, эшитиб қолса хафа бўлад-я.

— Хафа бўлади? Шошманг бўлмаса, ҳозир ўзини бошлаб кираман-да, олдида шу гапни такрорлайман. Бу киши ишонмаяпти, дейман, — Александр Павлович эшик томонга юрган эди, мен уни тўхтатдим.

— Александр Павлович, ҳазилни қўйинг, нима гап ўзи?

Александр Павлович шунчалик завқ билан кулар дики, охири кўзлари ёшланди, менга тескари ўгирилиб чап кўзи — шиша кўзини олиб, рўмолчаси билан арти бошлади. Кейин девордаги ойнага қараб олди-да, гапни ретди:

— Бу-ку ҳазилмас, ишонаверинг. Аммо мен бошқа ҳазил қилдим. Бунисини кечиринг. Аввал сизга бу хатни эмас, мана бунисини беришим керак эди,— деди-да, чап чўнтагидан бирамас иккита хат чиқарди,— манг, буларни ўқиб, кўнгилни тинчитинг, кейин батафсил айтиб бераман,— у хатни узатиб, халақит бермай дегандай, бориб каравотига ёнбошлади.

Хатнинг иккови ҳам уйдан эди. Аввал юборилгани почтада уч қун қолиб кетибди. Кишининг кўнгилни гаш қилишга сабаб бўлгани ҳам шундан. Ўқиб чиқдимۇ кечаги, айниқса, бугунги диққинафасликдан асар ҳам қолмади. Яхшики, телеграмма юбормаганим. Бўлмаса уйдагиларни ҳам ташвишга қўярдим.

— Тинчликми?— деб сўради Александр Павлович конвертларни тумбочкага қўяётганимни кўриб.

— Ҳа, тинчлик.

— Айтмовдимми, гоҳо почтада қолиб кетади деб,— у ўрнидан туриб ўртадаги стулга ўтирди,— энди бу ёғини эшитинг: Виктория Семёновнанинг қизи индинга беш ёшга тўларкан. Шунга таклиф қиляпти. Ўзингизга айтишга уялибди. Менга тайинлади. Энди ишонгандир-сиз.

— Ишониш мумкин-ку, лекин танимаган кишининг уйига... Унинг таклифи ҳам қизиқ-а.

— Айтдим-ку, сал юракдан урибди деб, нега тушунмайсиз,— деб яна кулди Александр Павлович.

— Йўқ, Александр Павлович, унақанги енгил табиат аёлларга ўхшамайди.

— Гапингиз тўғри. Уртоғим билан танишасизлар, у ҳам москвалик деяпти. Ростимни айтсам, чақиришининг сабабига ўзим ҳам тушунмай турибман. Бормасак хафа бўлиши турган гап.

Шу куни ўйлаб ўйимга етолмадим. Санаторийга келган куним мени қабул қилиб олган бу жувон кўз олдидан кетмасди. Тик қоматига ёпишиб турган узун кўйлагини уни тагин ҳам салобатли кўрсатарди. Қоп-қора қошлари пайваста, бурнининг икки ёнидаги сийрак сепкиллари юзига ҳусн қўшиб турарди. Боқишларида иллақандай майинлик, меҳр барқ урарди. Ушанда менга бир тикилиб қаради-ю, шу заҳотиёқ ўксингандай бошини қуйи солди, қайтиб қарамади. Ҳужжатларни расмийлаштириш учун бериладиган саволларни ҳам

кўзини дафтардан узмай сўради. Палатага ўзи бошлаб келди-да, жойимни кўрсатиб, каравотдан кўзини олмаган ҳолда «Ёқадими?» деб сўради. Миннатдорчилик билдирганимдан кейингина чиқиб кетди. Уша куни мен буларга эътибор бермаган эдим. Ҳозир ҳаммаси эсимга тушяпти. Ҳар куни эрталаб врач билан бирга кириб келарди-да, хонадагилар билан сўрашиб бўлгач, врачнинг панасида жим тураверарди. Назаримда ўзини менга кўрсатгиси келмасди. Бир-икки марта тикилиб қараганини кўриб қолдим. Бундай кезларда кўзини дарров бошқа томонга оларди. Ҳаммасидан ҳам ҳар кирганида тумбочка устидаги дўппимга тикилгани тикилган эди, иложини топса қўлга олиб кўришни истарди-ю, афтидан, уяларди. Нима бўлиши мумкин? Тагин, Александр Павлович ҳазил қилганидай... Йўқ, бундай бўлишига сира ишонгим келмайди.

Санаторийдан кўриниб турадиган қуюқ ўрмондан ўтилгач, кенг пичанзорга чиқилади. Унинг нариги томони қаторасига тушган, бир хилдалигидан яқин йилларда қурилганлиги биллиниб турган уйларга бориб тақалади. Биз сўқмоқдан борар эканмиз, панжара деворли ҳовлидан Виктория Семёновна югуриб чиқиб, йўлимизни тўсди.

— Адашиб қоласизлар деб хавотирда эдим, — деди биз билан сўрашар экан, кейин бизни ичкарига бошлади.

Ровон ёнида анча ёшларга бориб қолган, ушоққина бир кампир бизни қарши олди. Александр Павлович билан қўл олишиб сўрашгач, мен қўл узатувдим, қўлимни сиқиб юзимга тикилди-да:

— Ўзбекча кўришсам майлими? — деб қучоғини очди, — илтимосимизни ерда қолдирмабсиз, раҳмат, — деди кампир мени қучоғидан бўшатаркан, — сизни мен йўқлатувдим, қизимга айтсам, уяламан, деди. Охири хат орқали айтибди, жуда яхши қилибсизлар, бошим кўкка етди, қани, қани марҳамат...

Шу пайт ичкаридан икки қўлига иккита қўғирчоқ ушлаган жажжи қизча чиқиб, ёнимизга келди. Қўлимиздаги совғани олмасданоқ қайта-қайта «раҳмат» деярган, ҳаммамиз кулиб юбордик.

Ясатиғлиқ стол атрофида ҳеч ким йўқ эди. Бир оз ийманиб турганимизни пайқаган Серафима Семёновна:

— Вой, ўтираверинглар, сизлардан азиз меҳмонларимиз йўқ,— деб ўтиришга таклиф қилди.

Мен нимадан гап бошлашимни билмай диққатману, Александр Павлович, ҳамма ҳаракат сен учун экан-ку, деб пичирлашини қўймайди. Чой ҳўплаб туриб, катта рамкадаги расмлар орасида чувст дўпили йигитга кўзим тушиб қолди. Тикилиб турдим, ўзимча, ҳа, ўзбеклардан яқин таниши ёки қариндоши бор экан, деб кўнглимдан ўтказдим. Серафима Семёновна буни сезиб:

— Дўппи кўзингизга иссиқ кўринди шекилли-а?— деб қолди. Кейин ўрнидан туриб рамкани олиб кўрсатди.— Ўғлим бўларди,— деди-да, оғир уҳ тортиб қўйди.— Ҳа, ўғлим,— мулойим овози бирдан жиддий оҳангга кўчди,— азамат йигит эди!

Суратнинг ёнида кулча юз, тўладан келган шу йигитнинг ҳарбий кийимда тушган расми ҳам турарди.

— Ўзи ҳам сизга ўхшаб кетарди,— кампир шошиб қўшиб қўйди,— йўқ-йўқ, умриз ўхшамасин. Мана ҳозир ўзини кўргандай бўлдим. Шу томонларга ўзбеклардан келганини эшитсам, бир кўргим, суҳбатлашгим келади. Камолиддинни кўргандай бўламан.

Виктория Семёновна чой қуйиб узатар экан, кампир эса оҳиста сўзлар, унга савол бериш ҳозир ортиқча эди. Етмишларга бориб қолган, ҳаётнинг аччиқ-чучуғини тортавериш, кумушдай оқарган сийрак сочлари гоҳ ўпкаси тўлиб, гоҳ ёшлардек тетик гапираётган ҳар бир сўзини тасдиқлаб тургандай кўринарди.

— Фашистлар шаҳарни босиб олган куннинг эртасигаёқ, Виктория партизанларга қўшилиб кетди. Мен ата-йини шу ерда қолдим. Раисимиз орқага жўнатамиз деб шунча айтди, кўнмадим. Партизанларга қўшиламан десам, бунга ҳам рухсат беришмади. Қўйингки, бир одам қатори қўлимдан келганини қилдим. Вазифам, нима десам экан, босқинчилар ҳақида нимаики билсам, партизанларга етказиб туриш эди. Тунда, ўрмондан жулдуз кийимга ўралиб Виктория келарди, маълумотини олиб изига қайтарди. Бу аҳвол тўрт ойча давом этди. Унда хатамиз ҳув дарё бурилган жойда, ўрмон бўқасида эди. Бир галгисида қарасам, қизим бир эркак билан кириб келяпти. «Ойи, отряд бошлиғимиз менга шу кишини сизга таништиришни топширди. Иш оғирлашяпти, сиз энди онангиз билан учрашмай турасиз»

деб айтди». Мен дарров тушундим. Йигитни ертўлага олиб тушиб, гугурт чақиб, афт-башарасини яхшилаб кўриб олдим. Энди алоқа Камолиддин билан бўлаган бўлди.

Тун ярмидан оғиб, атроф жимиши билан икки қулогим деразада бўлади. Дераза тағшага нўхатдек кесак тулса сезаман — демак, Камолиддин шу ерда. Вазиятга қараймиз. Иложи бўлса уйга киради, бир нафас гаплашамиз, Бўлмаса, қисқа сўзлашиб, уни жўнатаман. Бора-бора шундай ўрганиб қолдимки, то кўргунимча жорагим така-пука бўлиб юрарди.

Бир сафар ёмғир қўйиб турганда келди. Уйга ҳам кирмади, ҳамма вақт: «Онажон, сизгил кийинибсиз, шамоллаб қоласиз», дейдиган йигит, бу гал ёмғирда қолдирди, иккимиз уй деворига ёпишиб олиб гаплашдик:

— «Бўлинг, шошиб турибман, нима гап?»

— «Эрталабдан бери шаҳарда биноларни шошилини равишда бўшатишяпти. Янги солдатлар келармиш».

— «Бу маълум. Яна?..»

— «Балиқчи Прохорни ўласи қилиб уришибди».

— «Нега?!»

— «Тунда балиқ овлагани учун. Соқолларини юлиб олишган дейишади».

— «Эртагача шуни аниқлаб қўйинг. Бу муҳим. Чолви балиқ овлагани учунми, ё бошқа сабабдан уришганми?»

Шу гапдан сўнг қоронғилик қўйнига балиқдай шўнғиди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Орадан ярим соат ўтдимиз, йўқми, билолмадим. Темир йўл томонда шундай портлаш бўлдими... кейин ҳамма ёқни одамларнинг чуввоси, ўқларнинг отилгани қоплади. Эрталаб эшитсам, фашистларнинг саккизта вағони асфаласофилинга кетибди. Бундан хурсанд бўлдим, Камолиддин эсимга тушиб ўпкама тўлиб кетди. Уч кунгача дарак бўлмади. Жуда ганғиб қолдим. Тўртинчи кун кечаси Виктория келди. Атроф нотинч бўлгани учун дарров ертўлага туширдим. Шу ерда бир нафас дардлашдик. Бирдан кўзим кўкрагига тушиб қолди. Елкасидан ўқ еган экан. Соддалигимни қарангки, шу вақтгача урушдаги ҳамширалар укол қилиш, дока боғлашдан бошқасини билмайди деб юрарканман. Уша кечаси Виктория бошқалар билан бирга темир йўл яқинида биқиниб

ётган экан. Юрагини қаранг! Ундан Камолиддин қани деб сўрасам, йиқилиб тушувди, тузалиб кетади, дейди қизи тушмагур. Мен ёш боламидим. Гапига ишонмадим. Ҳа, саломат бўлса — шунинг ўзи кифоя деб қўя қолдим.

Викторияни кузатдим, уйқум қочди. Қизим билан Камолиддинларнинг қилган иши менга шундай қувват бағишладики... назаримда ҳозир кучимга, ҳа, бир аёлнинг кучига бутун бир фашист армияси дош беролмайдигандек бўлди. Бундай пайтларда оналар тоғдай қудратли бўлади.

Бора-бора мана шу кичкинагина хата партизанларнинг кўз-қулоғи бўлиб қолди. Кейинчалик алоҳида отрядга бош бўлган Камолиддин душманга сира кун бермади. Уни бир эмас, уч марта орден билан мукофотлашди. Виктория унинг отрядида эди.

Қаҳратон қиш кечасида деразам қаттиқ тақиллади, кўрқиб кетдим. Эшик тирқишидан қарасам, икки партизан аллакимни кўтариб турибди. Жон ҳолатда эшикни очдим. Қоронғида таниёлмадим. Ичкарига киргач, гугурт чақиб қарасам, боши, кўкраги қонга беланган Камолиддинни кўрдим. Додлаб юборишимга сал қолди. Йигитлар уни печка ёнига келтириб қўйишди. Кўкрагидан қон оқиши тўхтамасди. Тугмаларини ечиб, ярасини боғлаб қўйганимиздан кейингина кўзини очдию, «сув» деб имо қилди. Йигитлардан бирини дарров ўрмонга, отрядга юбордик. Тонг палласида Камолиддин сал ўзинга келди. Бирмоқчи бўлиб уринардию, мадори етмасди.

— Онажон, раҳмат сизга, — дея олди зўрға.

Оҳиста тугмаларини ечиб, ҳужжатларини чўнтагидан олдим. Муқовалари қонга беланган ҳужжатлар орасидан оқ гулга ўхшаш бир нарса сирғалиб тушди. Олиб қарасам, бир чаноқ пахта тахтакачада босилгандай текис бўлиб турибди. Пахта аралаш чаноққа бирикки томчи қон тегибди. Сездирмай яширмоқчи бўлувдим, кўриб, кўзлари катта очилиб кетди. Бирдан юзига табассум югуриб, тетикланди.

— Бир кўрсатинг, онажон, — деди жавдираб.

Чаноқни кўзи олдига яқинроқ олиб бордим. У, худди соғ пайтидагидек жилмайди.

— Виласизми, бу — чўлда ўзим етиштирган биринчи ҳосилнинг нишонаси эди. Фронтга жўнаётганимда

Ёшимга солиб олган эдим... Ўзи иккита эди... биттаси-ни... биттасини Викторияга берганман... Ўзи қани?... Койимасангиз, бир гапим... уни севардим...

Унинг кўзлари, тим қора ўткир кўзлари чўғдек ёнарди. Мен бор кучимни йиғиб, кўз ёшимни ютардим. Бир нафас жим қолди. Бир оздан кейин яна қўлимдаги чаноққа тикилди.

— Дадам қишлоғимизда тузилган биринчи колхозга раис қилиб сайланган эди. Биринчи ҳосилни йиғиб олаётганида қулоқлар уни пичоқлаб ариққа ташлаб кетишган экан. Барибир, улар мақсадига эришолмаган. Дадам ўн икки йил раис бўлди...

У гапираркан, шундай азоб чекардики, «қўй, болам» дегим келарди-ю, тилим бормасди, ҳаётини узиб қўяётгандай бўлардим. У нафасини ростлаб, гапини давом эттирди.

— ...Ёшлигимда дадам айтган гаплар ҳали эсимда: «Болагинам, колхоз осонгина тузилмаган... қон тўкканмиз...» Мен қон тўкмадим. Урушдан аввал онам билан Мирзачўлга келиб янги ер очдим. Мана пахтаси... мен... мен бу оппоқ пахтага гард юқтирмаслик учун жанг қилдим... Ростми? Қаранг, унда юрак қоним ялтираб турибди, аммо ғубор йўқ... Пахтакорнинг қалби ҳам, иши ҳам пахтадай пок... ҳеч қандай куч унга гард юқтиролмайди... Тузалиб уйга хат ёзсам, шуларнинг ҳаммасини айтаман... чаноқни яшириб қўйинг...

Шу кун ичун чошгоҳгача гапириб ётди. Йўқ, аввал гапириб, кейин алаҳлаб ётди. Ташқарида гупиллаб қор ёғиб турарди. То қоронғи тушгунча отряддан ёрдам келмаслигига ақлимиз етарди. Йўқ, кечга бормади. Кун яримдан оққанда, ўнг қўлини менга қараб бир чўзди-ю, кўз юмди...

Кампир қовжираган бармоқлари билан кўз ёшини артаркан, Виктория ўпкасини туюлмай ташқарига чиқиб кетди. Кампир ўрнидан туриб бурчакдаги сандиқни очди. Анча титкилаб, кичик бир қутигани олди. Ичидан тахтакачлангандай бўлиб кетган чаноқдаги пахтани олиб авайлаб узатди. Томган қон ҳали ҳам қизариб турарди.

— Яшириб нима қиламан. Куёв бўлғуси эди. Уғлим дейишимнинг боиси шу. Ўзи айтгандай қалби пахтадай пок, кўнгли юмшоқ йигит эди. Яхши кўрар-

дим, не қилайки, насиб этмади... Онаси билан ҳозир-гача қудамиз.

— Қудамиз?..

— Ҳа, уруш тугагач, онаси Жамолхон ҳам келди. Қабри устида ҳушидан кетиб қолди. Кейин ҳаммасини айтиб бердим.

— Кўнглидаки сизга куёв бўлиш орзуси бўлган экан, мингдан-минг рози эдим,— деб мени қучоқлаб йиглаб юборди Жамолхон. Биз ҳам она-бола ўзимизни тутолмадик. Бир неча кундан кейин Жамолхонни кузатдик. Мени қуда, қизимни келиним деб кетди. Шу-шу эгачи-сингил — қудалармиз. Хат ёзишиб тура-миз.

— Мирзачўлда денг?

— Ҳа, ўша ерда. Сиздан катта бир илтимос қилмоқчи эдим. Агар ўша томонга йўлингиз тушса, бир кириб, Жамолхонни ўз кўзингиз билан кўриб, менга хат ёзиб юборсангиз. Уям анча кексайиб қолган...

— Салом!— деган йўғон овоз эшитиб эшик томонга қарадик. Уйга кириб келган новча, сап-сарик сочли йигитни Серафима Семёновна куёвим деб таништирди ва шу ондаёқ, ўнғайсизланиб турганимизни сезиб, қўшиб қўйди:

— Тушундим. Бу гаплардан хабардорми демоқчисизлар-да! Хотиржам бўлинглар. Унақа йигитлардан эмас. Ҳаммасини билади. Жамолхонга ўзиям «Онам» деб хат ёзиб туради.

Йигит уялинқираб кулиб қўйди.

Бу оила билан мен ҳам таниш бўлиб қолдим. Тез-тез хат ёзишиб турамиз. Хат вақтидан кечиккудай бўлса, санаторийдалигимда уйдан хат кутганимдек хавотир олиб қўяман.

Льгов — Тошкент.

Август, 1956 йил

ТУҒОНВОЙНИНГ ҚИЗИ

Тонг талаш пайт. Туни бўйи кўк юзининг ҳоқими бўлган ой «ётоғи»га отланаётган, қуёш пар ёстиқдан ноз билан бош кўтариб, заррин кокилларини тараётган ана шу палладаги салқин, мусаффо шабада бутун бор-яқни яшнатиб, роҳат бахш этарди. Кундузлари саратон қуёши тиккадан тиг уриб, еру кўкни қиздирганда энтикиб, кўв юмолмаган гўдак тонг шабадасига тўйиб-тўйиб пишиллаб ухлаб ётибди. Жазирамага бардош беролмай шалпайиб қолган ўт-ўланлар, қаддини ростлолмаган яшил япроқлар диркиллаб турибди. Кундузги қуёш ҳарорати меваларга шарбат бўлиб қуйила ётибди. Бепоен чўлда чанг-ғубор ерга чўкиб, тиниқлик кўкка кўчган.

Пахтакорнинг шойи белбоғидек чўлни беллаган, унинг кўрки бўлиб турган канал кундузидек ланж эмас, савлат тўкиб мағрур оқади. Худди ҳозир тонг отиши кумушдек ялтираб турган каналдан бошланадигандай. Ҳа, чиндан ҳам шундай эмасми? Мирзачўлнинг тонги, ҳаёти ана шу каналдан бошланган эмасми? Сувсиз саронинг тонги қаёқдаю баҳори қаёқда эди бўлмаса. Уша тўлин ой ҳам тонг отаргача бийдек даланинг янтоғу, қурт-қумурсқаларини томоша қилар, қуёш нури сув бе-тида жилоланмас, шўрхок юзида синарди-ку.

Станциядан оҳиста қўзғалган паровознинг кучли овози тонг пардасини йиртиб, чўл бағрига сингиб кетди. Бир нафас ўтмай той-той пахта ортган катта эшелон канал тепасидаги кўприкдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳавода қолган узун қорамтир тутун эрий бошлади.

Қия қиргоқ тепасида, сув тақсимловчи тўғоннинг темир дарвозаси ёнида турган жувон паровоз овози чиққан томонга қараганича, то поезд кўприкдан ўтиб кетгунча кўзини олмади. Унинг тиниқ, кундузги қуёш бўсасининг ҳарорати аримаган юзларида ғурур аралаш табассум балқиди. Чўгдек порлаган кўзлари ҳаводаги тутун изларини кузатар экан, хаёлини бояғи поезд узоқ-узоқларга олиб кетди: «Мамлакатнинг қайси шаҳарига олиб бораркан, Ивановатами? Ё Москванинг ўзигами? Қайси бир чевар қиз биринчи бўлиб газмол тўқишга киришаркин? Шу тола Мирзачўл ерида етиштирилган ҳосилнинг тўнғич чаноқларидан олинганини билармикин?» Унинг қалби қувончга тўлди, назарида, ҳозир шу эшелонни ўзи жўнатгандай, қабул қилиб олувчилар ҳам буну биладигандай.

Каналдан өсаётган ёқимли шабада кенг, кўкрак бурма оқ батис кўйлагини баданига ёпиштириб, ўрта бўй, келишган қоматини бутун борлигича намоён қилди, дуррачадан чиқиб қолган соч толаларини сийпай бошлади. У ҳамон ширин хаёлларга ғарқ экан, алламаҳалгача уйқу бермаган кечаги воқеа ёсига тушиб, кўнглини ғаш қила бошлади.

...Колхоз раисининг ёнига эртанги сув учун талабни билмоқчи бўлиб кирди-ю, бригадирларга наряд берилётгани устидан чиқиб қолди.

— Ий-я, ана Нодирахоннинг ўзлари келиб қолдилар,— деди кимдир.

Нодира гап нима тўғрида бораётганини дарров пайқади.

— Эртага қанча сув олишимиз мумкин?— деди тўсатдан ҳосилот советининг раиси, Нодира стулга ўтирмасданоқ.

— Уч юз...

— Етмайди,— деди ҳосилот советининг раиси,— ўша нариги, кечиккан участкани охирги марта суғорамиз, тушуняпсизми?

— Тушуняпман,— деди Нодира,— шу уч юзни ҳам эплаб олсаларинг яхши. Вундан кўпи барибир исроф бўлади.

— Исроф қилсак, жавобини биз берамиз, ташвиш қилманг,— ҳосилот советининг раиси ривож кечиккан ғўзанинг аламини Нодирадан олмоқчидай, қаттиқ-қаттиқ гапирарди. Нодира дастлаб бунга парво қилмади...

— Йўқ, мен ҳам жавоб бераман. Билишимча, ўша участка кечикиб суғорилаётганга ўхшайди.

— Қачондан бери пахтага ақлингиз етадиган бўлиб қолди? Сув ўлчашни билсангиз-чи, Тўғонбойнинг қизлари,— деди ҳосилот қўлини пахса қилиб,— ёзиб қўйинг, тўрт юздан кам бўлмасин.

Нодиранинг этлари жимирлашиб, ранги оқарди, томоғига данакдек бир нарса тиқилгандай бўлди, гапиролмади. Ҳосилотнинг «Тўғонбойнинг қизлари» деган сўзни камситиш, менсимаслик оҳангида айтиши шундай хўрлигини келтирдикки, онаси ўлиб ҳали эғнидан кўки тушмаган кезлари, «етим» деган сўзни эшитганда ўпкасини тутолмай йиғлаб юборгандай бўлди. Бошини қуйи солиб, қўлидаги дафтарга тикилиб қолди. Йўқ, узоқ ўтиролмади, дафтарини карнай қилиб ўради-ю, секин чиқиб кетди. Олдинги хонада ўтирган секретарь қизнинг: «Нодира опа, сизга телефон қилишувди», деганига ҳам қулоқ солмади. Идора эшиги олдида ёниб турган электр чирогининг нури ой ёруғи билан қўшилиб кетган, кенг кўча юзини дарахтлар сояси қоплаб ётарди. Бинонинг нарироғида магазин қоровули—кекса чол аллақандай куйни хиргойи қилиб ўтирибди. Ундан нарида мактаб, касалхона... Нодира кўчанинг ўртасида бораркан, номус кучлилиқ қилиб, ўзини босди. Қаттиқроқ уф тортиб юборса биров сезиб қоладигандай одимини тезлатди. Ялангликка чиқди-ю, косадаги сув қалқигандай ҳўнграб йиғлаб юборди... «Қачонгача хўрлайди у мени... Нима ёмонлик қилдим, ахир?..» Узи-ча шу сўзларни такрорлар, кўз ёшини тўхтатолмасди.

Чиндан ҳам Нодиранинг гуноҳи нима? Нега энди ҳосилот советининг раиси Шоғулом ака, қизи тенги келадиган Нодирани кўпчилиқ орасида беобрў қилади? Ахир Шоғулом ака бир колхознинг битта участкасига ҳосилот бўлса, Нодира бирамас икки колхозга қарайди-ку. Бунинг устига колхоз ҳисобида туриш тугул, қўшни колхоз территориясида яшайди-ку.

Гап бунда эмас, бошқа томонда. Шоғулом аканинг битта-ю битта ўғли Шомаъруф еттинчи синфни битирганича ўқимай қўйди. Эрка ўсган ўғил ҳеч қаерда ишламади ҳам. Ялтироқ велосипеднинг қизил духоба тutilган ўтирғичига ипак шокила осилтириб, қишлоқма-қишлоқ санқиб юришдан бошқани билмади. Унинг бу юришлари отани завқлантирса завқлантирардики, сира таш-

вишга солмасди. Эркатоё кўнглига келганини кўксига урар, аста-секин ўзидан катталарга қўшилиб, район марказига борадиган, бинойидек маст қайтадиган бўлиб қолди. Шоғулом ака шунда ҳам индамас, бу тўғрида гап очиб қолганларга «бола бўлса шўх бўлсин, шўх бўлмагандан кейин...» деб жавоб қайтарарди. Бир неча бор мактабга чақиришди, ота-оналар мажлисига қўйишди. Фойдаси бўлмади. Охири мактаб директорига шундай жавоб қилди: «Келинг, домла, ўзининг хоҳиши бўлмагандан кейин... Ўқиб нима қилиб берарди. Ақли бўлсин. Ўзимиз ҳам камсавод эдик-ку, сал-пал ёзадиган бўлдик... Мана, кам бўлаётганимиз йўқ. Ўғлимиз ҳам бир кун эсини йиғиб олар...»

Эсини йиғиб олиши керак бўлган Шомаъруф тўсатдан Нодирани яхши кўриб қолибди. Бир куни колхоз клубига маст ҳолича келиб қизларга тегажаклик қила бошлади. Дугоналари орасида турган Нодиранинг ёнига келиб чапанича гап ташлаган эди, Нодира «қадамнингни билиб ташла» деди. Яна бир сафар дала ёқасида унга дуч келиб, «қани юр, районга олиб бориб, ўйнатаман, таксида қайтамиз», деганида Нодира қаттиқроқ жавоб қилди: «Йўлингдан қолма, билдингми, иккинчи марта менинг номимни атама!» Шомаъруфга Нодиранинг бу гаплари кор қилмади. У «майли, сўкканингиз сўк оши, урганингиз ун оши» деб илжайиб йўлга тушди. Нодира беихтиёр кулиб юборди. Шу-шу Шомаъруф Нодирани қаттиқ «севиб» қолди ва бу севгисини ҳаммага, ошна-оғайниларига керилиб гапириб юрди. Гапиргани етмагандай, ичиб маст бўлган кезларида, қишлоқ кўчаларида дўриллаган бесўнақай овозини баралла қўйиб, ашулага унинг номини қўшиб айтадиган бўлди. Аввалига парво қилмаган Нодира, кейинчалик гап-сўзлардан уяладиган бўлиб қолди. Аммо начора, кимга бориб айтади. Онаси бўлса ўз қулоғи билан эшитмагани учунми, ҳар қалай, қизини юпатишдан бошқани билмасди.

Орадан сал ўтмай Нодираларникига совчи келиб қолди. Ушандан, «ошиқу беқарор»дан. Шоғулом аканинг ўзи юборганмиш. «Битта-ю битта ўғлим... Нодирани яхши кўриб қолибди. Бошқани олмайман, йўқ деса, ўзимни нобуд қиламан деяпти. Нодира ҳам ўзимизники, етимча бечоранинг бахтини ўйлайман. Фотиҳа қилиб келинглар, тўйни бошлаб юборайлик» деб тайинлаб юборибди.

Яхшики бу гап устида Нодиранинг ўзи бўлмади. Бўлганида совчиларнинг паттасини қўлига бериб қадам тўймайдиган қилиб юборарди-я. Онаси бундай қилолмади. Одоб доирасида жавоб қилди: «Қизим ҳали ёш... тавин ўзи билади».

Совчилар уч-төнқир келишди. Охири Нодира гап-сўзлардан қўсуларман деган умидда шартта шундай деди: «Агар ўшанга тегадиган бўлсам ўзимни сувга ташлайман». Бу гап Шоғулом аканинг қулоғига етиб, гавабини қўзғатди. Қишлоқда юви шувит бўлган Шоғулом ака энди: «Ўзи менинг тенгиммас... дадаси ким эди-ю, боласи нима бўларди. Эси паст чиқибди. Отасига тортибди, ўзини сувга ташлар эмиш» деган гап тарқатди.

Шу кезларда техникумга кириш тараддудиди юрган Нодира шаҳарга ўқишга кетди-ю, қулоғи тинди. Биринчи йили каникулда бир ҳафтагина онаси ёнида бўлди. Қолган вақтини техникумда қийналган фанларини такрорлаш билан ўтказди. Ўқиш тугаб, Нодира ирригатор дипломи билан қишлоғига қайтди. Район сув хўжалиги уни шу участкага ишга тайинлади. Бу орада Шомаъруф уйланиб, бир боласи билан хотинини қўйиб юборибди. Иккинчи хотинидан ҳам бир бола бор экан. Саёқ юриб, маст ҳолича аллаким билан мушталашган экан. Судга тушибди. Ҳозир қамоқда эмиш. Нодира келган кунийёк нақ тонг отаргача онаси шуларни гапириб берди. «Ақлингдан ўргилай, қизим,— деб Нодиранинг пешанасидан ўпди она,— агар ўшанда Шоғуломга қуда бўлганимда сенинг ҳам, менинг ҳам пешанамиз шўр бўлар экан-да, донолик қилдингу, бу фалокатдан қутулиб қолдик. Ана энди, ўша, яхши кўрганинг билан қўша қаригин, мен рози, болам, тўйингни қилавер».

Кузакка бориб Нодиранинг тўйи бўлди. Тракторчи Сотволди билан ирригатор Нодирахоннинг ҳоли қудрат ўтказмоқчи бўлган тўйлари шундай данғиллама бўлдики, қишлоқдагилар ҳали-ҳали гапиришади. Шунда Сотволди Нодирага маслаҳат ташлади:

— Нодирахон, биз ёшмиз. Гина-гудур қилишимиз ярашмайди. Бир вақт бўлган гапларни унутайлик. Ҳарна қилса ҳам қишлоқнинг кексаси ҳосилотни тўйга айттайлик,— деди.

Нодира кўнмасди-ю, Сотволди кўндирди. Ўзи бориб Шоғулом акани тўйга айтиб келди.

— Бизнинг кимимиз бор. Узингиз бош бўлиб турасиз-да, ота,— деди Сотволди қўлини қовуштириб.

Шоғулом ака тўйга келди дейсизми? Йўқ, ўзи ҳам келмади, хотини, келинини ҳам юбормади...

Нодира икки ёни пахтазор кенг кўчадан борар экан, шуларни бирма-бир хаёлидан ўтказди.

— Садқан одам кетсин-ей, тўйга айтишга арзирми-ди? Сотволди акам қўймади-да... бўлмасам... — худди бировга гапираётгандек шундай деб юборди Нодира. — «Қилмиш — қидирмиш дейишади... Уғлининг аламини олмоқчимиз мендан. Нега захрини сочади. Қачон қараса ўдағайлаб гапиради, оёғининг остидан чиқибманми, мен...»

Нодира кўчанинг ўнг томонига ўтиб, ариқ ёқалаб кетди. Шу зайлда юз қадамча юрдими-йўқми, дарахтлар орасидан, олатароқ ой нури тушиб турган ердан ўтаркан, оёғи балчиққа ботиб кетди. Жон ҳолатда ён-верига қаради. Ўзидан ўн қадамча нарида сувнинг шилдираб оқаётганини эшитди. Ҳозиргина тўшиғидан ботгани, бир оёғини лойдан суғуриб олганини ҳам унутди. Ариқдан сакраб ўтиб бўлмайди, сув босган ернинг этагидан айланиб ўтгунча анча вақт кетади. Ўйлаб турмай ҳалқоб сувни кечиб олдинга интилди. Қараса, тўрт кетмонча жойдан сув уриб, далага шариллаб оқиб ётибди. Нодира шошиб қолди. Яқин-атрофда хонадонлар ҳам, шийпон ҳам йўқ. У қўлини карнай қилиб, кучи борича далага овоз берди. «Ооуу...» Кейин қўлига дуч келган ҳамма нарса билан сувни тўшишга уринди. Ариқ лабидаги ўтларни илдизи билан суғурди, лойдан лўмбоз қилди. Охири бўлмагач, дарахт шохларидан синдириб, ўчоққа қалагандек буклаб боса бошлади. У шундай илдам ҳаракат қилардики, қора терга тушиб кетгани, кўйлагининг этаклари шалаббо бўлиб, юзигача лой сачрагани, шохларни бостираман деб оёғи тилиниб кетгани, — ҳеч қайсисини сезмасди. Оёғи билан шохни босиб турар, энгашиб қўллари билан лой-тупроқ қиртишларди. Нодира ярим соатча уннаб зўрға сувни тўхтатолди. Барибир, шунда ҳам, тагидан жилдираб турар, агар оёғи билан дамбадам шиббалаб турмаса, бир оздан кейин ўпириб кетиши турган гап эди. Шу топда битта кетмоннинг қадри шундай ўтдики... бўлганда ўн-ўн беш кетмон тупроқ билан мустаҳкамлаб, хотиржам бўлиши мум-

кин эди. Энди нима қилиш керак? Тонг отгунча шу ерда ўтириб чиқадими? Кетаверса-чи? Эрталабгача озмунча сув нобуд бўладими. Экинлар-чи? Бу оқишда ҳар қандай ғўзанинг ҳам илдизини ўпириб юбормайдими?

Нодира қаттиқ чарчаб ҳолдан тойганини энди пайқади. Терларини артган дуррачаси шалаббо бўлди. Туфлисини қаёққа ирғитганини эслолмади. Гўё буларнинг аҳамияти йўқдек, оёқлари билан шиббалаб турган жойга ўтириб олди. Унинг ҳозирги ҳолатини, бундан бир соат илгариги, болалардек хўрлиги келиб кўзига ёш олгандаги ҳолатига сира ўхшатиб бўлмасди. Вояги Нодира бошқа-ю, ҳозиргиси бошқа. У ҳозир мана шу иши билан, сувни тўса олгани билан катта қаҳрамонлик кўрсатгандай ўзидан мамнун, ич-ичидан хурсанд эди. Шу топда ўнг оёғининг бош бармоғи ачиша бошлади. Пийпаслаб қоронғида кўролмади-ю, ҳар қалай бир нарса тилиб кетиб, қон оқаётганини сизди, ёнғоқдек лойни бармоғи устига босди.

Кўкда сизиб бораётган ой дарахт панасидан ўтиб, Нодира ўтирган жойни, ариқ лабини ёритди. Қаергача сув босганлиги энди яққол кўринди. Нодира ойга тикилиб туриб, кучи борича қичқириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Умрида ёмон кўргани аёл кишининг узоқдан туриб биров билан гаплашиши эди. Даладами ёки ўз ҳовлисидами овози борича қичқирган аёлни кўрса-ку, «мунча ҳам оламини бошингга кўтарасан?» деб бўғгуси келарди. Энди бўлса... «Ишқилиб, биров эшитмаган бўлсин-да,— ўзига тасалли бера бошлади,— мана, қўлимда ҳеч нарса бўлмаса ҳам бир ўзиг сувни тўсдим-ку».

Шу пайт узоқдан чироқ шуъласи кўринди, кейин мотоциклнинг патиллаши эшитилди. Мотоцикл яқинлашганда Нодира ўрnidан туриб, қўл кўтарди. Кўчани қоплаган чанг-тупроқ орасида мотоциклдан тушган одамни кўриб бўлмади. Аллаким ариқдан сакраб ўтди.

— Нодира?

Нодира ўтирилиб, ёнида МТС директори Стрельцовни кўрди. Стрельцовнинг ранги оқариб, аъзойи бадани титраб кетди. У, ўзини босиб, Нодиранинг бошидан оёғигача қараб чиқди.

— Нима гап, тинчликми?

Нодира жавоб ўрнига кулди, кейин Стрельцовни йўлдан қолдирганига узр сўраб, воқеани айтиб берди.

— Мана, туфлингизни кийинг,— деди Стрельцов.— Кетдик. Бу ишингиз учун сизни жазолаш керак, ҳа, ҳа, кулманг, ўртоқ ирригатор, жазолаш керак.

Нодира ҳамон куларди. Стрельцовнинг оталардек меҳрибон ҳазили ҳам, дўқи ҳам Нодирага билдирилаётган миннатдорчиликдек туюларди.

— Сергей Васильевич, ахир биз кетсак, яна ўпириб кетади.

— Бўлмаса шу ерда тунамоқчимисиз? Кетдик. Мен ўзим ҳозир хабар қиламан. Мустаҳкамлаб қўйишади.— Стрельцов шундай деди-да, сув ўпирган жойни этиги билан қаттиқроқ бостириб қўйди...

Нодира эшикка чиқиб кетиши билан полда чордана қуриб ўтирган Нурмат ота ирғиб ўрнидан турди.

— Ҳой, ука,— деди у ҳосилот советининг раисига тик қараб,— қўполлик ҳам эви билан-да. Ўтган сафар бостириб суғориб, қанча сувни пастга оқизиб қўйганингни унутдингми? Энди нега Нодирага ёпишасан? «Исроф қилсак жавобини берамиз-а», жавобини бермагину, орқа-ўнгингга қараб иш тутгин. Давлат шу ишга атайин одам ажратиб қўйса, талабингга қараб тегирмон-тегирмон сув бериб турса-ю, сен хоҳлаганимча оламан, билганимни қиламан деб туриб олсанг. Ўзинг қаерликсан? Эсингдан чиқдимми? Ота-боболарингку кафтдек ерини суғоролмай ўтганидан қишлоғининг номини «чала» деб аташган экан. Сен бўлсанг... Кўпам нон тепкилик қилаверма. Иннакейин Нодирага тил тегизма. У пахтани сендан кам билмайди. Ўқишга кетишидан олдин звенога бошчилик қилганини унутдингми? Шу келди-ю, сув олишимиз ҳам тартибга тушиб қолди. Ёш бўлсаям барака топсин.— Нурмат ота яна нимадир демоқчи бўлди-ю, йўталиб секин жойига ўтирди.

Нурмат отанинг даккиси раисга ҳам маъқул тушди шекилли, унинг сўзларига эътироз билдирмоқчи бўлиб, икки марта ўрнидан қўзғалган Шоғулом акани имо билан тўхтатди. Наряд охирлаб қолганида телефон жиринглаб қолди. Раис трубкани олиб эшитаркан, ранги ўзгарди, ўқрайиб Шоғулом акага қараб қўйди, кейин трубканинг оғзини кафти билан бекитиб, Шоғулом акага деди:— Нариги хонага чиқиб трубкани

олинг, машинага ўтириб, ҳозироқ ўзингиз ўша ерга етиб боринг.

Раис яхши қилди. Стрельцов телефон қилганини ҳозир ўтирганлар эшитса шов-шув бўлиши аниқ эди.

...Колхоз боғи ёнидаги кўчадан айланиб чиққан машина каналга етиб, Нодиранинг хаёлини бўлди. Шофер йигит кабинадан қўл силкиб, Нодира билан саломлашди-да, канал ёқасидаги йўлдан станция томонга юриб кетди. Буруқсаб кўтарилган чанг анчадан кейин босилди.

Нодира соатига қараб, сув тақсимловчи темир дарвозанинг мурватини энди бурамоқчи бўлиб турганда, орқасидан «ҳорма, қизим» деган овоз эшитилди. Угирилиб, елкасига кетмон ташлаган Нурмат отани кўрди.

— Келинг, ота, жуда вақтли чиқибсиз-а?

— Одатим шу, она қизим, ғира-шира тонгдаёқ уйқум қочади.

Нурмат ота шундай деди-да, кетмонини тол тагига қўйиб, канал қирғоғига чўккалади, худди сув юзидан бир нарса қидираётгандек тикилиб қолди. Канал шу қадар тинч оқардики, унда сув эмас, яхлит ойна тургандай.

— Ота,— деди кулиб Нодира,— сувдан бир нарса топдингизми, тикилиб қолдингиз?

— Ҳа, қизим, сувнинг нимасини айтасан. Ундан бутун ҳаётимизни топганмиз. Оби ҳаёт бу. Бир қатра сув бўлса-ю, унда қуёш жилва қилиб турса, ўша ерда ҳаёт бор деявер. Оқишини қара, тикилиб тураверсам кўзимга нур қўшилавергандай...

Нодира Нурмат отани эсини танигандан буён биларди. Мирзачўлга ҳам бирга келишган. Нодира гўдаклигида ўлиб кетган ўз отаси Тўғонбой ҳақида Нурмат отадан жуда кўп нарсаларни эшитарди. Ота шундай гапириб берардики, Нодира худди ҳозир дадасини тирик кўргандай бўларди. Нурмат отанинг айтишича, улар жуда қалин дўст бўлишган экан, қишлоқдагиларнинг кўпи оға-ини деб чақиришар экан. Нурмат ота ҳар гал ҳикоя қилганида ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш келар, «нексалик-да», деб артиб оларди-да, яна кетидан «даданг сенинг шундай бўлганингни кўрса борми, юраги ёрилиб кетарди» деб қўшиб қўярди.

Нодира турмушга чиққан йили онаси вафот этди. Орадан бир йил ўтиб, фарзанд кўрди. Шундан буён у

айниқса, Нурмат отага суяниб қолди. Мана ҳозир уч болалик бўлибдики, отасини кўргандай бўлади у борса. Қизини қўмсагандай ота келиб туради.

Нодира соатига бир қараб олди-да, дарвоза мурватини яна бураб қўйди, қўлидаги карнай қилиб ўралган газетани ёзиб, отанинг ёнига ўтирди. Унинг фикри-хаёли кечаги воқеада.

— Ота, мунча ўдагайламаса, тўнини тескари кийиб олганини қаранг!

— Эй қизим, битта ақмоқ гапирди, қўйди-да. Аламини кимдан олишни билмай юрибди. Бериги участкада эрта-индин теримга тушилади-ю, унинг участкиси ҳалигача сугорилади... Парво қилма... Бунинг устига-устак, кечаги сув тошиб кетганини айтмайсанми! Ҳой, Нодира, тагин гап билан бўлиб, сувни кўп очиб юборма, қизим.

— Йўқ, хавотир қилманг.

— Сувни қара-я... Бай-бай-бай... Узинг кимсан? Биласанми, қизим?

— Бу нима деганингиз, ота?

— Оҳо, илгари вақтларда бунақанги сувга беш-олтита бой ҳам хўжайин бўлолмасди. Ҳар сафар сени канал ёқасида кўрсам шу эсимга тушади. Мана энди қара, сув кимники деб биров сўрамайди ҳам, кимники деганинг ўзиники... Ерга уруғ тушди дегандан бошлаб, кузаккача деҳқоннинг ташвиши сув бўларди, сув бошидагилар билан этакдагилар ўртасида доим тўполон, уриш-жанжал эди. Войнинг ерига ўтган ариқдан бир ҳўплам олиб кўр-чи, авлодинг билан ё кўчириб юборади, ё ундан қаттиқроқ жазонинчи беради.

— Ота, ўсмасини юваётган қизни урган ким эли?

— Ҳе, қаёқдан эшитувдинг буни, қизим?

— Ойим айтардилару, кимлигини эслолмас эдилар.

Нурмат ота оғир хўрсиниб олди.

— Мирзакарим деган бой эди. Ўз қўлида чоракор бўлиб ишлайдиган Абдухалил тонг отарда ҳовлисидаги райҳон, кашничларини сугораман деб сув боғлаб келибди. Бой эрталаб шу кўчадан ўта туриб қараса, Абдухалилнинг эшиги олдидаги ариқчада сув оқяпти, етти яшар қизи ариқ лабида ўтириб, ўсмасини юваётган экан, бой кела солиб бола бечоранинг белига қамчи билан туширибди-да. Қизча шўрлик қўрққанидан

йиғини ҳам унутиб, дағ-дағ титрармиш. Устига дод солиб онаси чиқса, ноинсоф бой «сувни ким бойлади» деб уни қаттиқ ҳақорат қилибди. Эй, нимасини айта-сан...

Ота яна хўрсиниб олди.

— Қизим, сендан яширган бир гапим бор эди. Бир мен эмас, раҳматлик онанг ҳам қизимга айтмай қўя қолиқ, деб тайинларди. Энди ёш бола эмассан, айтишим керак.

— Нимани?!— қўрқиб сўради Нодира.

— Э қизим, не иложим бор, оғир бўлса ҳам гапираман. Кеча, ҳосилотнинг авзойини кўриб, жаҳл устида айтиб, кўнглингни ранжитадими, деб хавотир қилувдим. Унинг шунақа ярамас одатлари ҳам бор. Қаердандир эшитиб қолган, билмайман, тунови куни гап очганда койиб берган эдим...

— Нима ўзи, ота?

— Отанг сувга чўкиб ўлган эмас, қизим. Ҳалиги бераҳм бой уни тўғонга бостириб юборган.

— А?!— Нодира беихтиёр қичқириб юборди, кейин икки қўли билан юзини беркитиб ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Йиғлама, қизим. Айтсам яранг янгиланади, билардим, начора... Ҳосилотга ўхшаш бирортасидан эшитиб қолсанг, бундан ҳам ёмон бўларди, деган хаёлга бордим.

Нодира анчагача шу алфозда ўтирди. Кейин кўзидаги ёшни артиб, зўрға сўради:

— Тириклайин-а?

Нурмат ота индамади.

Нодира сакраб ўрнидан турди-да, тўғон дарвозаси мурватини шиддат билан буради.

Ноябрь, 1956 йил

Яқинда бир хат олдим. Блокнотдан йиртилган оқ қоғоз бетидаги ниҳоятда ҳафсала билан ёзилган сатрларга узоқ тикилиб қолдим. Худди меҳрибон ота ўғлининг елкасига қўлини ташлаб: «Мана шу ишни қўлингдан келганча бажар, назаримда, бу бир оила манфаати учун эмас, умум манфаати учун зарур, ахир у замонлар ўтиб кетган-ку» деяётгандай бўлди. Хатни ёзган киши — Абдуқаҳҳор ака менга энг қадрдон, уни беҳад ҳурмат қилардим. Ўз ўқитувчисини унута олармиди, киши! Ёшлик чоғларимда, унинг қўлида таълим олганман. Биринчи дафъа лекциясини эшитган куним ширин орзу-хаёллар билан алламаҳалгача ухлаёлмай чиққан эдим. Абдуқаҳҳор аканинг энг яхши фазилатларидан бири шу эдики, лекция ўқиганда шундоққина қулоққа қуйиб, мияга жойлаб қўя қоларди. Фикри бирам чиройли, «теша тегмаган» иборалар билан содда қилиб тушунтирардики, кишининг сира эсидан чиқмасди. Икки соатлик лекциясидан, атайин пойлаб ўтирган одам ҳам бир оғиз ортиқча ё ўринсиз сўз тополмасди. Бир мен эмас, группамиздаги ҳамма болалар уни ҳурмат қилишар, қўққисдан тўқнаш келиб қолганимизда салом бериб ўтиб кетгунча, қизариб-бўзариб кетарди. Салобати босар эди.

Орадан йиллар ўтиб, Абдуқаҳҳор ака докторлик илмий даражасини олди. Шунда ҳам ўзини катта тутмас, жуда камтар эди. Энг муҳими, инсон деган номга гард юқтирадиган бирон ҳаракатни кўрса қаттиқ ранжирди. Турмушимиздаги эскилик сарқитлари билан сира

ям чиқишолмас, «бундай сарқитлардан қанчалик тез халос бўлсак, турмушимиз, маданиятимиз шунчалик тез ривож топади» дер эди. Илмий ишлари бошидан ортиб ётганига қарамай, қимматли вақтини сарф қилиб алоҳида хат ёзиб юборганининг боиси ҳам шунда. Хатда ўзи сингари болалар уйида тарбияланиб чиққан бир инженернинг оиласида рўй бераётган воқеани ёзибди: «Лозим топсангиз ҳикоями, фелъетонми ёзарсиз, йўқса бирон ерда ишлатарсиз. Менимча...»

Ҳикоя мана шу нуқталардан кейинги сатрлар мазмунини ўз ичига оладиган бўлгани учун мақсадга ўтайлик. Мен хатни ўқиб бўлдим, қадрдон ўқитувчимизнинг олдига бордим. У менга воқеани батафсил айтиб берди. Кейин Зухуржон билан учрашдим, боғчада бўлдим. Ҳамма нарса ойдинлашди...

I

Зухуржон оқ батис ғилофли атлас кўрпачага ихчамгина қилиб ўралган чақалоқни авайлаб бағрига босаркан, юраги шув этиб кетди. Назарида, врач унинг қўлига қуруқ кўрпачанинг ичини ҳавол қилиб ўраб бергандай на оғирлигини сезади-ю ва на кўрпачада икки қўллаб ушлашга арзийдиган нарсанинг салмоғини. Жон ҳолатда йўрғақдаги болага қаради. Кўрпача тагидан ўтказган ўнг қўлининг панжасини ёзиб ушлаганди, қулайроқ кўринди. Зинадан пастга тушиб сал юргандан кейингина ўзини босиб олди. Шу пайт чақалоқнинг пишиллаб ухлашига завқи келдими, ё ўз ҳолати ўзига нашъа қилдими, беихтиёр жилмайиб қўйди. Кетидан чиқиб келган хотини ҳам сездим буни. У секин эрининг қўлтиғидан қўлини ўтказди.

— Ҳа, нимага куляпсиз?

Зухуржон хотинининг юзига тикилди.

— Куляпсиз дейсизми, ҳа, йўқ, ўзим... — деди-ю, гапни чалғитди, — худди ўзингиз-а, Маъсумахон?

— Қаёқда, — деди хотини бўйнини чўзиб, чақалоқнинг юзини кўролмаसा ҳам, — юзининг кулчалари, бурни... тайёр ўзингиз-ку, — унинг лаблари гўдақларники сингари чўччайиб, қошлари чимирилди, эркаланди...

Нариоқда уларни кутиб турган шофер йигит, айтмоқчи бўлган гапини унутдими, дудуқланди, алланима деб Маъсумахонни қутлади-да, қил-қизариб кетди. Еш-

да, бундай ишлар ҳали бошига тушмаган. «Эсон-омон қутулдингизми?» дейишни эп кўрмади, қўполга ўхшадди. Бошқачароқ айтмоқчи эди. Уларнинг салобати босди. Эр-хотинни машинага ўтқазиб, эшикни оҳиста ёпиб қўйгунча алланечук бўлиб кетди. У ҳозир одатдагидан ташқари мулойим эди, юзидан кулги аримасди. Машина асфальтга чиқиб юришини тезлатганда ҳам, Зухуржон шофер тепасидаги кичкина ойнада унинг юзидаги кулгини кўрди.

Қўни-қўшнидан чиққан аёллар ҳовлининг ўртасидаёқ Маъсумахонни ўраб олишди. «Туф, туф, ёмон кўздан асрасин, Маъсумахон, ўзингизни сираям ол-дирмабсиз-а» деса бири, «Вой, қайтанга очилиб кетибдилар» дерди иккинчиси, Маъсумахон агар салгина ранги синиққанлигини айтмаганда, чиндан ҳам очилиб кетган, янги келин вақтидагидек кўзлари ёниб турар, икки юзидаги кулгичи шундоғам ярашиб тушган эдики, «кулгич тўла юзга келишади» дейдиганларнинг гапи бекор экан. Унинг чехраси эмас, бутун вужуди кулиб турарди.

Зухуржон кўпчилик бўлмаганида чақалоқни қўлидан бермасмиди, жекса қайнанасига узатди-да, орқасидан қараб қолди. Уй ичи бирпасда хотин-халаж билан тўлган эди. Зухуржон шошиб қолган, эшикдан кириб келиб «қани, тўнни ечинг» деб ҳазил қилганларга жавоб беролмай кулиб қўярди. Қутлаётганларнинг ҳаммаси ҳам «Ўйингизга янги меҳмон билан қўшилиб янги бахт келди, биялпсизми?» деяётгандай бўларди. Бу орада Маъсумахон кийимларини алмаштириб дераза пардасини тортар экан, ҳовлида тутангириқ тайёрлаётган эрига кўзи тушди, кулиб қўйди. Яхшики, Зухуржон пайқамади буни. Хотинининг атлас нусха крепдешин кўйлагини кийганда айтадиган ҳазилини такрорлармиди? У боядан бери ўзини қўйгани жой тополмас, тўй арафасида Маъсумахон билан уч кун кўришмагани уч йиллик туюлгани сингари типирчиларди. Қани энди, меҳмонлар тезроқ қўзгала қолса-ю, Маъсумахоннинг ёнига кириб тўйиб гаплашса, чақалоқни ўртага олиб, боягидек кимга ўхшашлигини баҳслашса... Маъсумахонга шунчалик суянган эканки, бир ҳафтадаёқ ҳеч қаерга сизмади қолди.

Эртасига ўрнидан туриб, енгил-елпи ишларга уннай бошлаган Маъсумахон тўртинчи куни деганда тўсат-

дан иситмалаб ётиб олди. Аксига юриб шу бугун заводдан кеч қайтган Зухуржон, каравот билан битта бўлиб, бўрсиллаб ётган хотинини кўрди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. «Телефон қилсангиз бўлмасмиди?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда, Маъсумахон, қовжираб пўрсилдоқ босган лабларини оҳиста қимирлатди:

— Сув. Муздек сув ичгим келяпти.

Зухуржон коржомасини ҳам ечмай сув қўйиб узатаркан, шу ёшга келиб, ёлғизликнинг нима эканини ҳозир сезгандай бўлди. Қайнанаси бир-икки кун тура қолса нима бўларди! Қўлидан бирон юмуш келмаса ҳам далда эди-ку. «Ўгайлигини қилди... Менинг ҳеч кимим бўлмаганига яраша, лоақал Маъсумахоннинг бирон жигари бўлса нима эди?» Зухуржон шу хаёллар билан кафтини хотинининг пешанасига қўйди. Қўйди-ю, узоқ турулмади. Пешанага эмас, чой дамланган чойнак қорнига қўйгандай бўлди. Маъсумахон кўзларини очолмас, устидаги кўрпани белигача туширган, оғир нафас олиб, ҳарсиллаб ётарди. Кўкракбурма қўйлагининг кўксига ёпишиб турган жойига алланима томибдими, қотиб қолган, оқариброқ турибди. Зухуржон узоқ тикилиб энди тушунди. Маъсумахон чақалоқни эмизолмабди ҳам. Секин кўз қири билан йўрғадаги болага қаради. Яхшики, ухлаб ётибди.

— Зухуржон ака, ҳеч нарса бўлгани йўқ, — қийналиб гапирарди-ю, кулишга ҳаракат қиларди Маъсумахон. — Фақат овқатга... ўзингиз уннай қоласизда, а?

Зухуржон яна пешанасини ушламоқчи бўлиб қўлини узатди, аммо ҳарорати зўрлигини ўзига сездириб қўйишдан қўрқиб, тўзғиган сочларини силай бошлади. «Мендан овқат ўтармиди?» демади-ю, «Кўнглингиз вима тусайди?» деб сўради.

— Ҳеч нарса. Сув.

Ҳайкалдай қотиб қолган Зухуржон, ўзини йўқотиб қўйди. Хийладан кейин ўрнидан туриб, нариги хонага чиқди. Кийимларини алмаштирар экан, кимга хабар қилиб, маслаҳат солишини ўйларди. Кейин телефон трубкасини олиб, қоронғида ҳам адашмай тополадиган номерни айлантира бошлади. Трубкани Рокия опанинг ўзи олди. Зухуржон овозини пасайтириб, воқеани тўшунтирди.

Ўйга қоронғилик туша бошлади. Йўқ, қоронғилик

аввал Зухуржоннинг қалбига, кейин уйга тушди. Уй ичини ҳам, ташқарини ҳам аллақандай ваҳима босгандай. Эшикдан Рокия опа кириб келганини ҳам пайқамасди Зухуржон. Рокия опа коридор чироғини ёққандагина хонадаги чироқни ёқиш эсига келди.

Рокия опа шошганидан, устидаги халати билан келган эди. У, Маъсумахондан ҳам, эридан ҳам сўраб ўтирмай, тўғри «тез ёрдам»га телефон қилди.

Маъсумахонни касалхонага ётқизишди. Иккинчи куни чақалоқни алоҳида бўлимга ўтқазилганини эшитди Зухуржон.

Кечаги шодлик, бахтиёрлик ўрнини шундай оғир қайғу босдики, Зухуржонни гангитиб қўйди. Дастлабки кунлари заводдагиларга сездирмай юрди. Эрталаб ишга борар, тўғри конторага кириб, янги ишланадиган деталларнинг чертёжларини кўздан кечирарди-ю, топшириқ бериб чиқиб кетарди. Барибир цехдагилар билмагани билан завод бошқармасидагилар билишарди. Бош инженер Зоҳидов ўша кунийёқ Зухуржоннинг ёрдамчисини чақириб, тайинлаб қўйганди. Бўлмаса у Зухуржон эрталаб келиши биланоқ:

— Сиз бораверинг, бу ёғини ўзим...— деб гапни ҳам яримта қилиб, тинчитгани турармиди. Зухуржон ўз ёрдамчисидаги бу ўзгаришни ҳам пайқамас, бировнинг гапи қулоғига кирмай, аламини папиросдан оладиган бўлиб қолди. Ишга сира қўли бормас, цехдаги шовқинни «бизнинг симфония» деб юрадиган йигит энди цехга кирса юраги сиқиларди.

Касалхонада кечгача қолиб кетар, уйга қайтгандагина қорни очганлигини, эрталабдан бери туз тотмаганини сезарди-ю, барибир тсмоғидан қуруқ чойдан бўлак нарса ўтмасди. Ҳаёт аллақандай даҳшатни кўз олдига келтириб қўяр, ўрнида ётолмай, папирос тутатиб ҳовлига чиқиб кетарди... Ҳовли-я... Ҳовли деган ҳам шунчалик совуқ бўладими? Шу кунларда кўзига шундай ёмон кўринадиган бўлиб қолдики... Дераза ёнидаги гул, райҳонларга сув қуйилмайди, томга чирмашиб чиққан печакнинг карнай гуллари тўкилиб ётибди, изирсиган ҳовли юзини папирос қолдиқлари тутган иккита ғишт устида турган сариқ самоварнинг устини бир энлик чанг босган... Илгарилари шундаймиди? Маъсумахоннинг туғруқхонадан келишини орзиқиб кутган Зухуржон ҳар куни ҳовли су-

пурарди, ҳамма нарсани саранжом қилиб ишга жўнардди, ҳозиргидек деразадан туриб папирос итқитмасди...

Маъсумахон кундан-кун оғирлаша борди. Охири бўлмади. Хизматдан бир неча кун руҳсат олишга тўғри келди. Энди унинг куни ҳам, баъзида туни ҳам касалхонада ўтадиган бўлиб қолди. Кечалари кўпинча навбатчи врач руҳсати билан қабулхонада, қуруқ диванда ётиб қоларди. Кундузлари врачлар хотини ёнида узоқ ўтиришга руҳсат беришмасди. Шунда у «хўп» деб чиқиб кетарди-да, ёш болалардек кўзни шамғалат қилиб, яна палатага кириб олаверарди. Тўғрироғи, унга гап ҳам таъсир қилмас, нима дейишса ҳаммасига кўнардди. Маслаҳат қилмаган врачу, профессори қолмади. Зоҳидов қайси бир илмий-текшириш институтининг профессорини ўзи билан бирга олиб келиб кўрсатди. Аллақандай, кам учрайдиган касалнинг номини айтишар, Зуҳуржон бўлса: «Менинг ҳеч кимим йўқ... Ундан бошқа ҳеч кимим йўқ...» деганга ўхшаш гапларни айтиб, ялинарди.

Шу зайлда ўн етти кун ўтди. Ун саккизинчи кечаси Маъсумахон эрининг қўлида жон берди. Зуҳуржон қўшни палаталарда ухлаб ётган беморлар борлигини ҳам унутиб, ҳўнграб юборди...

Зуҳуржоннинг босиқлиги, кучли иродаси бу мусибатни енгишга ожизлик қилди. У бир неча кунгача ўзига келолмай юрди. Ҳаммасидан ёмони шу эдики, ҳар гал эшикни очиб, ҳовлига кириши билан одатдагича «хоним» деб юборарди. Дерди-ю, юраги тортиб кетарди. Маъсумахондан жудо бўлганига сира-сира ишонгиси келмас эди.

II

Зуҳуржон қисқа муддатли отпускази тугаб, эртага ишга чиқаман деб турган куни завод бошқармасидан Зоҳидов телефон қилиб қолди. Узоқ гаплашмади. Ишдан қайтишида Зуҳуржонни уйга олиб кетажagini айтиб трубкани қўйди, «Уйга олиб кетаман,— ўзича такрорлади Зуҳуржон,— нима иши бор экан. Ё биронта меҳмон келмоқчи бўлса шунга таклиф қиляптими? Меҳмондорчилик татирмиди ҳозир менга... Очикроқ айтса бўлмасмиди...» У, трубкани олиб, Зоҳидовга телефон қилмоқчи бўлиб турганида эшикдан худди ўз уйи-

га кириб келаётгандек, Марфа Ильинична кирди. Зухуржон трубкани қўйди.

— Салом, келинг, Марфа Ильинична, хизмат?

— Бардаммисиз, болам, ҳа, кўп ўйлайверманг, фойдаси йўқ... Мен сизга катта бир хизмат билан келдим. Сиз бирпас кўчага чиқиб айланиб келинг, мен уйга бир қараб қўяй. Сизга қолса ўзингиз айтмайсиз ҳам.

Зухуржон дарров тушунди:

— Йўқ, овора бўлманг, ўзим эплаяпман, Марфа Ильинична.

— Бу сафар сўзимга кирмасангиз хафа бўламан, болам. Мен бегона эмасман.

— Шундай топшириқ беришдими сизга?

— Ҳа.

— Ким?

— Ўзимга ўзим.

Зухуржон гап қайтаролмади. Марфа Ильиничнанинг ажинлар оралаган юзига, кумушдек сийрак сочларига меҳр билан тикилди-да, дераза ёнига борди. Кўзи плитка устида турган, оғзи, жўмрагининг гардишлари чой қуйқумидан сарғайган чойнакка тушди. Марфа Ильиничнага тайёр чойни қуймаганидан хижолат бўлди. Чойнакни келтириб стол устига қўяркан, Марфа Ильинична унга қаради.

— Ҳожати йўқ. Керак бўлса ўзим қуйиб ичаман.

Завод бошқармасида хат ташувчи бўлиб ишлайдиган Марфа Ильиничнани коллективда танимаган одам йўқ эди. Ҳамма уни ҳурмат қиларди. Зухуржон институтдан заводга келиб, механика цехида ишлай бошлаганидан бери танийди. Эр-хотин унга жуда ўрганиб қолишган эди. Маъсумахон «она» деб чақирарди, уйга меҳмон келгудек бўлса Марфа Ильиничнани албатта топиб келарди. Ҳозир Марфа Ильинична Зухуржонга яна хотинини эслатди. У бўлганида топгантутганини, аллақандай тансиқ нарсаларни тўкиб ташлаб, қўярда-қўймай меҳмон қиларди. Зухуржон бошқа сўз айтмай, ҳовлига чиқди. Чиқди-ю, машина овозини эшитди. Зоҳидов кириб келди.

— Нима гап, ичкарига кирайлик, Тоҳир ака.

— Ҳеч гап йўқ. Ўзимиз гаплашиб ўтирамыз, — у деразадан Марфа Ильиничнага кўзи тушди. — Ийи, ҳорманг Ильинична, жуда бошлабсиз, яшанг-эй. Қани, кетдик. Зухуржон, Марфа Ильиничнага халақит берманг.

Зухуржон машинадан тушиб ичкарига кирди, шляпасини илаётганида қўшни хонадан чақалоқнинг йиғисини эшитиб, ранги қув ўчиб кетди. Макинтошини ечмай, диванга ташланди. Зоҳидов дарров пайқади.

— Ҳа, Зухуржон?

— Тоҳир ака... — у шундай деб хўрсинди, ирғиб ўрнидан туриб кетди, шляпасини қўлига олди.

— Нима гап, қаёққа?

— Тоҳир ака, мен виждонсизман. Эсимни еб қопман. — У титроқ овоз билан гапирарди, — ахир ўғлим бор эди-ку... Беш кун бўлса-ю, хабар олиш у ёқда турсин эсимга ҳам келмаса-я!.. Йўқ, кечиринг мени, мен ҳозир бориб билишим керак, — у шляпасини гижимлаганича коридорга отилди.

Зоҳидов бунчалик бўлишини кутмаган эди, кетидан чиқиб қўлидан ушлаб қолди. Чақалоқ овози эшитилган хонадан Зоҳидовнинг хотини Рокия опа чиқди! Зухуржон чопиб чарчаган кишидек ҳарсиллар, Рокия опа билан сўрашишни ҳам унутиб қўйган эди. Эрхотин уни зўрлаб уйга олиб киришди.

— Йўқ, Тоҳир ака, барибир татимайди. Ҳеч бўлмаса телефон қилиб билайлик.

— Хўп, биламиз. Ўзингизни босинг, гап бор.

— Буни қаранг-а... Наҳот эсимга келмаса! Ҳеч кимим йўқлиги-да. Маъсумахоннинг кими бор эди. Саксон беш яшар ўгай онаси... У шўрликнинг қўлидан нима иш келарди.

— Бу гаплар ўринсиз, Зухуржон, — деб гапга аралашди Рокия опа, бизлар бегонамизми?

«Шундай экан, мен аҳмоққа бир оғиз айтиб қўймайсизларми» деб юбормоқчи бўлди-ю, томоғига бир нарса тиқилгандек гапиролмай қолди. Бошини қуйи солиб, икки қўли орасига олди. Шу пайт Рокия опа эрига қараган эди, «айта бер» деган имони қилди у. Рокия опа оҳиста сўзлай бошлади:

— Зухуржон, менга қаранг, ука. Биз сиздан бемаслаҳат бир иш қилиб қўйганмиз...

Зухуржон ҳайрон бўлиб, бошини кўтарди. Рокия опа сўзида давом этди:

— Агар кечирсангиз айтаман.

— Нима? Айтинг, опа.

— Ўша куннинг эртасигаёқ Тоҳир акангиз билан бориб, чақалоқни олиб келганмиз.

— А?! Ростданми?— Зухуржоннинг кўзлари катта очилиб кетди. У гоҳ Рокияга, гоҳ Зоҳидовга қарарди,— шу ердами?

— Ҳа, шу ерда,— деди кулиб Рокия опа,— аввали беришмади, эмизикли болалар уйига ўтказамиз дейишди. Мен кўнмадим. Сизнинг номингиздан тилхат бериб олиб келдим. Узиям бизнинг Ҳамидга ўхшаб кетади. Ҳасан-Ҳусан бўлишди,— деб кулиб қўйди у.— Мана бугун исм қўйиб беришингиз керак, дадаси.

— Рокия опа, Тоҳир ака...— кўзларини катта очиб қараганича, бошқа сўз айтолмади Зухуржон.

Улар ўринларидан туришиб, нариги хонага чиқишди. Зухуржон ўғилчасини қўлига олди, чақалоқ тим қора мунчоқдай кўзларини дадасига тикди. Исм қўйишда Зухуржон ўйланиб қолди. Зоҳидовнинг ҳам, хотинининг ҳам таклифлари унга ёқмади.

— Маъсумахондан менга нима қолди?— деди у эр-хотинга қараб,— мана шу ўғилча. Уни ўзим катта қиламан, фақат эмизикли даврида...

— Бу ёғини ўйламанг, Зухуржон,— деб унинг гапини бўлди Рокия опа.

— Раҳмат сизга... Унинг номини Ёдгор қўямиз. Маъсумахондан менга ёдгор...

Бу ном эр-хотинга ҳам маъқул тушди.

Улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришди. Зухуржон овқат устида Зоҳидовга тикилар, унинг буғдой ранг юзи, ўйчан кўзлари, икки чаккасига оралаган оқ сочлари — унга меҳрибон, қадрдон бўлиб кўринди. Рокия опа-чи? У, биргина Зухуржонга эмас, Маъсумахонга ҳам шунчалик яқин, эгачисидек эди. Улар икковлари бир мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашарди... Зухуржон ҳозир ўзини туғишганлари ёнида ўтиргандай ҳис қилди.

III

Чақалоқ беш ойгача Рокия опанинг қўлида бўлди. Зухуржон энди бу уйга тез-тез келиб турар, Рокия опа «хафа бўламан» дейишига қарамай, турли ширинликлар, ўйинчоқлар олиб келарди. Барибир, ҳар келганида ийманар, назарида, шу оилага малол келтираётгандай бўларди. Олтинчи ойга қадам қўйганда, Ёдгорни завод ҳузуридаги кеча-кундуз ишлайдиган яс-

лига жойлаштирди. Шунда Рокия опа: «Ўрганиб қолади деб кўрқдингиз-а, Зуҳуржон» деб ҳазил қилди, Зуҳуржон хахолаб кулиб юборди, чиндан ҳам Рокия опа ҳазиллашди деб ўйлаган эди. Рокия опа шу гапни айтди-ю, аммо қалбининг аллақаери жиз этиб кетди, кўзига келган ёшни сездирмади. Яслига тез-тез кириб турадиган Зуҳуржон бир куни Рокия опа яслининг ровонида Ёдгорни бағрига босиб, кўз ёши қилиб тургани устидан чиқиб қолди. Ёдгорга ўрганиб қолганидан шундай қиляптими ёки Маъсумахонни эслабми, бунисига тушунолмади.

Орадан икки йил ўтиб, Ёдгор тилга кириб, чопқиллаб юриб кетганда, Рокия опа Зуҳуржонга жиддий маслаҳат берди:

— Уйланишингиз шунинг учун ҳам зарурки,— деди у меҳрибон кўзларини Зуҳуржонга тикиб,— бола ҳали ёш, ўз онасидек ўрганиб кетади.

Зуҳуржон шу вақтгача уйланиш тўғрисида кимки гап очса қисқагина: «Бу ҳақда ўйлаб кўрганим ҳам йўқ», деб жавоб қиларди. Зоҳидов ҳам бир неча бор гапириб кўрди, бўлмади. Ҳозир Ёдгорнинг тарбияси ҳақидаги гап уни ўйлантириб қўйди. Индаёлмай қолди. Рокия опанинг ўша ҳазили ҳам, яслига бориб Ёдгорни кўриб юргани ҳам кўз олдига келди, энди тушунди: «Ёдгорга яхшигина ўрганиб қолган экан, унинг тарбиясини ўйлаб, жон куйдираётгани ҳам шундан. Она!..» кўнглидан ўтказди у.

— Нега ўй суриб қолдингиз, Зуҳуржон?

— Ростимни айтсам, ҳеч кўнглим бўлмапти.

— Сизга шу маслаҳатни беришга менинг кўнглим ёради, дейсизми? Ахир Маъсумахонни мен ҳам...

— Тўғри айтасиз. Ҳали бола ёш... Кейинчалик...

Улар жим қолишди. Зуҳуржонга бу ҳақда гап очиш — ярасини янгилаш эканлигини Рокия опа яхши тушунарди. Шу туфайли ўзига ташлашга, ўзи бир нима демагунча ортиқча гап айтмасликка уринарди. Зуҳуржон папиросининг чўғи билан кулдондаги гургурт донасини саситишдан бўлак иши йўқдек, ўшанга тикилганча узоқ сукут сақлади. Рокия опа қадаган тугмасининг орқасидан тугун солиб қатимни узди-да, жимликни бузди.

— Ўзиям таниб қопти, кўрди, югуриб келади.

— Сизгами?

- Йў-ўқ.
- Кимга деяписиз?
- Зарофатга.
- Зарофат?!
- Ҳа. Ҳали хабарингиз йўқми?
- Нимадан?
- Зарофатнинг бориб юрганидан.
- Яслига-я?
- Ҳа.
- Хабарим йўқ... Нега боради у?
- Вой, ростдан билмайсизми? — Рокия опа шундай

деди-ю, Зуҳуржоннинг юзидаги ҳайронликни кўриб, гапни бошқа томонга бурди. Яхшики, «топишиб олиб-сизлар-ку» деб ҳазил қилмагани. Роса ранжир экан-да. Кўриниб турибдики, Зарофатнинг бориб юрганини эшитганга ҳам ўхшамайди.— Бир гал Ёдгорни қўлига олиб, эркалатиб тургани устига бориб қолдим. «Келинг, Зарофатхон, бор экансиз-ку» десам, «Вой, тез-тез келиб тураман, мана ўзидан сўранг» девди, Ёдгор ҳам, ҳа, дегандай дудуқланди. Шунини айтяпман-да. Кўргандир-сиз девдим.

— Йўқ, яслида кўрганим йўқ.

Унинг кўз олдига Зарофат келди. Йўқ, аввал, ёнида, каравотда ётган Маъсумахон намоён бўлди. Кейин, елкасига халатни қийшиқ ташлаган, ранги оқариб, чўчиган Зарофатнинг палатага кириб келиши, ўтирса стул синиб кетадигандай бир чеккасидан секин жой олгани кўз олдига келди. Маъсумахон касалхонада шунча кун ётди-ю, Зарофатнинг боргани шу бўлди. Азасига келдими, йўқми, буни эслолмайди. Зуҳуржон шундан кейин Зарофатни кўп учратди. Аммо, нима учундир, ҳар галгисида ҳам ўрталарида «эсон-омондан» бўлак гап бўлмас, Зарофат уялибми, ё дугонаси Маъсумахон эсига тушиб кўнгли бузилганиданми, ҳар қалай, Зуҳуржонга тик қаролмай, бош эгиб хайрлашарди. Илгарилари уйларига келганида Маъсумахон билан чақчақлашиб ўтирадиган, Зуҳуржон билан ҳам бемалол гаплашадиган Зарофатнинг ҳозирги кўйи уни ажаблантирмас, буни фақат Маъсумахонга бўлган дўстлик ҳурмати деб биларди. Ҳар кўрганида Зарофат қалбида ҳам ўзидаги сингари аламни сезарди, бу ҳақда гап очмасди. Ёшлиқдан бирга катта бўлган жонажон дугонасидан ажралиш осонми ахир.

Кечагина эди. Эшикдан кириб келарди-да, Маъсумахон билан худди ёш болалардек қаттиқ қучоқлашарди.

Кейин уччовлари гаплашиб ўтиришарди. Бироқ бу гап узоққа чўзилмасди, Зарофат Маъсумани имлаб, нариги хонага олиб кириб кетарди. Дугоналарнинг орқасидан кулиб қараб қолган Зуҳуржон «хотинларнинг хуфия гапи сира тугамас экан-да», деб ҳазил қиларди. Баъзида иккала ўртоқ ичкаридан хомуш чиқиб келишарди-да, Зарофат шу заҳотиёқ жўнаб қоларди. Баъзида икковлари хахолашиб чиқиб, доира стол ёнига ўтиришар, ўн йиллик, кейин институтни тамомлашгандаги суратлари борми, яна аллақандай расмларни кўриб ўтиришарди.

Зарофат Маъсумахондан икки йил аввал турмуш қурган эди. Бироқ нима бўлди-ю, эр-хотиннинг муросалари келишмади. Зарофат Маъсумахонга ҳасрат қиладиган, эрининг ичкилик ичиб келиб, уйда тўполок қилишларини йиғлаб гапирадиган бўлиб қолди. Бир гал эри калтаклаганида Маъсумахонни келиб ётгани Зуҳуржоннинг ҳали-ҳали эсидан чиқмайди. Ҳатто, бу сирни яшириб индинига айтгани учун Зуҳуржон Маъсумахондан хафа бўлган, «чакки қилибсиз, адабни бериб қўярдик», деб ачинган ҳам эди. Улар уч йилча яшаб, ажрашиб кетишди. Бу орада Зарофат кечки мактабда дарс беришга кўчди. Уларни келиб кам келадиган бўлиб қолди...

Зуҳуржон иккита папиросни чекиб, кулдонда эзгилагунча шуларни хаёлидан ўтказди-ю, бир хил бўлиб кетди. Назарида, Зарофатга розилик берса катта хиёнат қилган, гуноҳга ботиб, кўпчилик олдида юзи шувут бўлаётгандай. Рокия опа ҳам, Зоҳидов ҳам бундан аввал Зарофатни тилга олишганда эътибор бермаган эканми, ҳозиргидек бўлмаганди. У яна папирос тутатиб, Рокия опага қаради.

— Демак, Зарофатни демоқчимисиз?

— Зуҳуржон, демоқчилигим фақат Ёдгор туфайли. Бу ёғини тагин ўзингиз биласиз.

— Мен ҳам болани ўйлапман. Бўлмаса ҳали-вери ўйланиш хаёлимда йўқ эди. Шунда ҳам очиқчасига гаплашаман.

— Шарт қўяман денг? Аммо ётиги билан айтинг, хотин кишининг кўнгли нозик бўлади.

— Меники ундан ҳам нозик, Рокия опа. Бор гапни айтсам гуноҳ бўладими? Севардим, бутун вужудим билан севардим, ундан менга мана шу Ёдгор қолди дейман.

— Демасангиз ҳам билади, Зухуржон.

Рокия опа шу гапни айтиб, ўрнидан турар экан, «шунақанги эрнинг хотини ўлмаса нима қиларди» деб, кўнглидан ўтказди-да, уҳ тортиб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

IV

Тўйнинг эртасига эрталаб Зарофат: «Мен бирров Рокия опанинг олдига бориб келаман» деб уйдан чиқиб кетди. Очиғи, унинг бу қилиғи Зухуржонга ёқмади, энсаси қотганидан нима ишингиз бор эди, деб сўрамади ҳам. Почталъон келтирган газеталарни кўздан кечирай экан, ўзича ўй суриб кетди: «Бу қанақаси бўлди?.. Ҳар қандай зарур иши бўлганда ҳам бир оғиз айтиши керак эди-ку. Бугун дам олиш куни, бирон меҳмон келиб қолиши мумкин... тушунолмайд қолдим-ку». У, газеталарни йиғиб радионинг қулоғини буради. «Оққушлар рақси» музыкаси яна Маъсумахонни эслатди. Бу балетни эр-хотин бир эмас, уч марта кўришган эди. Маъсумахонга жуда ёқарди. Зухуржон музыка садосига халақит бермаслик учун оёқ учида юриб, стол ёнига борди, тортмадан кичик рамкага солинган портретни олиб, узоқ тикилиб қолди. Назарида, театрнинг ложасида ўтиргандай бўлди.

Эшикда оёқ товуши эшитилиши билан расмни тортмага солиб, диванга ёнбошлади. Журнални варақлаб, эшикка ён ўгириб олди. Зарофатнинг кириб келганини пайқаса ҳам қарамади. Кўз очиб юмгунчалик вақт ўтмаёқ «папа» деган жарангли овоз уйни янгротди. Зухуржон журнални ташлаб, ўрнидан туриб кетди. У кўзларини катта очиб кулиб турган Зарофатга қарар экан, Ёдгор югуриб келиб, дадасининг оёқларини қучоқлаб олди. Зухуржон уни кўтармоқчи бўлганида, Ёдгор икки оёғини айри қилиб дадасининг қорнига чиқди, қўллари билан бўйнидан маҳкам қучоқлади.

— Дадажон, энди аям телдила-а, энди тетмайдилами?

— Йўқ, кетмайди, ўғлим.

Зухуржон ўглини диванга қўйиб, худди шу ҳолатни Зарофат билан такрорламоқчи, миннатдорчилик, йўқ, анчайики миннатдорчилик билдириш камлик қиларди ҳозир, дилидагини алланима деб айтмоқчи бўлди-ю, қилолмади. Бояги, Зарофат кетиданоқ хаёлига келган, унинг «қилиғи»дан ранжигани эсига тушиб қаттиқ хижолатда қолди. Кулиб туриб, «Раҳмат, Зарофатхон!» деди. Деди-ю, назарида дилидагини айтолмагандай бўлди. Ўғилчаси билан диванга ўтирди. Ёдгорнинг эғнида бошдан-оёқ янги кийим эди. «Демак, Зарофатхон буларни илгаридан ўйлаб қўйган экан... Нега менга айтмаган-а?» Кўнглидан ўтказди Зухуржон. У, шундай бўлишини ўйламаган, Ёдгорни уйга олиб келишни бир-икки кун ўтгач, тайёрлик кўриб, кейин хотини билан маслаҳатлашмоқчи бўлган эди. Ўғли билан ўйнар экан, ҳамон бояги хижолат кўнглини тирнар, Зарофатга тик қарашга хижолат бўларди. У трубкани олиб, Зоҳидовга телефон қилди, воқеани айтиб берди. Улар ҳам бундай бўлишидан бежабар экан. Рокия опа фақат Зарофат Ёдгорга кийим тиктираётганини биларкан, холос. Зухуржон буни эшитгач, қувончини сира ичига сиғдиrolмади.

— Тоҳир ака, — деди у, Зарофат ҳовлига чиқиб кетган пайтни пойлаб, — ҳақиқий тўй мана бугун, келмасаларингиз хафа бўламан... кутаман...

Ёдгор трубкага ёпишди. Зухуржон унинг қулоғига тутиб турди.

— Аям телдила... — деди бола лабларини чўччайтириб.

Мевалар фарқ пишган, тўкин-сочин ёз кунларидан бири. Зухуржон отпускаи олиб, хотини, ўғли билан курортга бориш тараддудини кўриб юрган кезларда, уни завод бошқармасига чақириб, делегацияга бош қилиб тайинлашди. Харьковдаги машинасозлик заводи коллективи билан тузилган мусобақа шартларининг бажарилишини текшириш анчагина тайёрлик кўришни талаб этарди. Инженер-техник ходимлар йиғилишида ҳам бунга катта эътибор беришди.

«Энг муҳими — мусобақадошларнинг илғор иш методларини ўрганиб қайтиш керак» дейилди. Зухуржон бу топшириқни бажону дил қабул қилди. Зарофат

каникулда, Ёдгор бўлса уч ёшга тўлган, бурро-бурро гапирадиган бўлиб қолди. Бу жиҳатдан кўнгли тўқ эди. Бироқ Зарофат рўйхуш бермади унга.

— Ахир, отпусकाга чиқишим, дам олишим керак демадингизми? — деди Зарофат унинг юзига тик қараб, — курортга борамиз деб тил учида айтган экансиз-да.

— Зарофатхон, ўйласангиз-чи, ахир бутун коллективнинг иши-ку, — куйиб-пишиб тушунтира бошлади Зухуржон, — курортга сал кечикиброқ борсак ҳечқиси йўқ.

— Сизга шундай-да... Хотин эсингизга келармиди, — Зарофат шу гапни айтиб, эшикка чиқди, даҳлизда ҳовлидан алланима деб хархаша қилиб келган Ёдгорга дуч келди. Зухуржон бирдан ўғлининг чинқириб йиғлаганини эшитди-ю, зингиллаб ҳовлига чиққанини очиқ деразадан кўриб қолди.

— Ёдгор, — чақирди у, — нима қилди?

Бола ялт этиб дадасига қаради-да, мушти билан кўзини ишқаб кўчага чиқиб кетди. Зухуржон нималигини тушунолмаб қараб қолди.

— Ўғлингиз мен ҳам бораман деяпти, — деди Зарофат жилмайиб уйга кираркан, — ҳа, бир гап бўлдими, кўзларингиз бежо. Тавба, хотин бўлиб, шу гапни ҳам айтолмайман шекилли.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, Зарофатхон, — деди кулимсираб Зухуржон, — Ёдгорни бир нарса чақиб олдим дебман.

— Ҳали шунга шунча қовоқ-думоғми... қоқилиб тушди.

Зухуржон бунга эътибор бермади. Хотинининг эътирозини бўлса, ҳазил деб билди, топшириқнинг муҳимлигига яхши тушуниб турибди-ю, фақат ёлғиз қолаётганидан шундай деяпти деб ўйларди. Учинчи кун Зарофат Ёдгорни олиб аэродромга чиққани, очиқ чехра билан кузатиб қўйганида ўз фикрининг тўғрилигига сира шубҳа қилмади.

Зухуржон ўн бир кун деганда қайтиб келди. Бу гал делегацияни кутиб олгани аэродромга заводдан ҳам кўпчилик чиқди. Зухуржон улар билан, Зарофат билан сўрашар экан, ўғли кўринмади. Бўлганида қўлига тутқизиш учун чўнтагига солиб қўйган ўйинчоқни бериб, севинтирарди. Зарофатдан сўрамоқчи бўлиб тур-

ганида, ўзи бошчилик қилаётган цехнинг илгор ранда-ловчи-тоғари, бир йўла иккита станокда ишлаётган Саидов уни гапга тутиб қолди.

— Ростми, ўртоқ инженер, учта рандаловчи станок-ка кўчгани?

— Ҳа, бир киши эмас, тўққиз киши.

— Ана, айтмабмидим: энди рухсат берасизми?

— Рухсат бериш осон. Пухта ўйлаш керак.

— Расчётини қилиб чиқдим.

Саидов орқадан етиб келган Зоҳидовдан сал уялди шекилли, жимиб қолди. Ҳузига қолса, йўлда, машина-нинг ўзидаёқ ҳамма нарсани ҳал қилиб олармиди!

Зуҳуржон уйга келганидагина Ёдгорнинг касалхонада эканлигини эшитди. Йиқилиб қўлининг суяги лат ебди. Меҳмонлар, аҳволи яхши, деб шунча юпатишса ҳамки кўнгли тинчимади. Одамлар тарқагач, бирров бориб, кўриб келмоқчи бўлди.

— Маъсумахон...

— А?!

— Ий-е, хех, Зарофатхон, сиз дастурхонларни йиғиб бўлгунигизча бориб келаман,— деб ўрнидан турди.

— Қаяёққа?— ўзини билмасликка олиб сўради Зарофат.

— Ёдгорнинг олдига, соғинибман-а, Зарофатхон,— кулиб гапирди Зуҳуржон,— тез қайтаман.

— Бораверинг, мендан сўраб нима қиласиз?— зарда билан шундай деб тескари бурилиб олди Зарофат.— Мени соғинармидингиз, тирноқдек болангизни соғингансиз...

— Зарофатхон, ахир...

— Бораверинг, дедим-ку, вой тавба-ей...— чимирилди у.

Зуҳуржон макинтошининг бир енгини кийганича, остона ёнида қотиб турарди. У гап тополмай қолди. Ҳозир нимаики демасин, бир сўзнинг ўзи жанжалга сабаб бўлишини биларди. Йўқ деса ҳам шу, хўп деса ҳам. У кийимларини оҳиста ечиб, нариги хонага кирди, иш столи ёнига ўтириб, беихтиёр ўйланиб қолди. «Никоҳ кунининг эртасигаёқ ўзи бориб олиб келган Ёдгорни энди нега ёқтирмай қолди?...» Зарофат қўлида олиб кирган кулдонни стол устига қўя туриб гапирди:

— Борадиган одам тағин нима қилиб бу ёққа кирдингиз?

— Чарчаганга ўхшайман... Вақт ҳам кеч бўлиб қолди, Зарофатхон,— деди ётиғи билан Зухуржон. У хотинининг боягидан кўра сал ёришганини кўриб, бир оз тинчиди, стол устида тўпланиб қолган газеталарни титкилаш билан ўзини овута бошлади.

Зухуржон аллақандай хаёлларга олиб борган бу дили хираликни бутунлай кўнглидан чиқариб юбормаган ҳам эдики, ёнига иккинчиси қўшилди. Эртаси куни заводдан келиб иш столининг тортмасидан ниманидир ахтарар экан, рамкадаги расмни кўрмади. Қидирган нарсаси бу ёқда қолиб, расмни ахтара бошлади. Нима қилсинки, йўқ. Ҳайрон бўлди. Ҳамма нарса жойида-ку, фақат... Ёдгор-ку ололмайдди, ким олиши мумкин? Хотинидан сўрамоқчи бўлди-ю, тагин ўзини босди. «Мени синамоқ учун бошқа жойга яшириб қўйгандир, сабр қилай-чи...» деди-да, «Металл технологияси» китобининг қоғоз қистирилган саҳифасини очди. Узоқ ўтирди, барибир, хаёл минг ёққа олиб қочиб, похол ичидан игна қидиргандай алланималарни қидиришга мажбур этарди. Мана, қидирганидан биттасини топди. Қишда бўлган воқеа эсига тушди: Зарофат Маъсумaxonнинг янги бастон юбкасини буздириб Ёдгорга костюм тиктириб берди. Зухуржон буни эртасига билди. Ўғлининг эғнида бежирим костюмни кўриб севинди. «Жуда яхши қилибсиз» деб хотинидан миннатдор ҳам бўлди. Ушанда хаёлига ҳеч нарса келмаган эди. Энди бўлса, бу ҳам расм ёнига қўшилди, дили хиралик баттарлашди. Ўзи кийса бўлмасмиди?.. Наҳот ҳазар қилса?...» Дилидан ўтказди у...

Зарофат мактабга кетди. Зухуржон анчагача Ёдгорни ёнига олиб, расмни китобларни кўрсатиб ўтирди, Унинг қўли варақлар, оғзи гапирарди-ю, хаёли аллақайёқларда эди. Худди биров унга: «Хотининг ўзи ўқитувчи бўлса ҳам, боланга ўғайлигини қиляпти, бил-ипсанми?» деяпти-ю, Зухуржон бунга сира-сиранишонгиси келмасди. «Наҳотки... йўқ-йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас...»

V

Эртага байрам дейдиган кечаси Зарофатнинг кўзи ёриди. Алламаҳалгача туғуруқхонада қолиб кетган Зухуржон кўнгли тинчиб уйига қайтганда, Ёдгор пуфа-

ғни каравотга боғлаб, байроқчасини қучоқлаганича, нишиллаб ухлаб ётарди. «Вой, болам, ўзим чиқиб ўтираман, ишқилиб эсон-омон қутулсин, болангдан кўнглинг тўқ бўлсин» деб уйга чиқиб ўтирган қўшнилари Сойибхон хола мудроқ босиб, диванда ёнбошлаб ётарди. Зуҳуржон эшикдан кириши билан ўрнидан туриб, шошиб сўрай кетди:

— Келдингми, болам, қалай тинчликми, ҳаяллаб қолдинг?

— Эри ёнида бўлса, осон туғади дейишади-ку, мен ҳам ёнида далда бериб турдим-да.

— Вой, туғдими?

— Ҳа.

— Ўзим ҳам айтдим-а, пишиб турувди деб, нима туғди?

— Қиз.

— Жуда яхши, тўнғичи қиз бўлса давлат дейдилар, болам, жуда яхши, омон бўлсин... Менам чиқа қолай, уйинг ўзингга буюрсин, болам.

— Шу ерда ёта қолинг-да, хола.

— Йўқ, болам, чиқай, — кампир коридор томон юрган эди, Зуҳуржон унинг қўлига аллақандай қутича тутқизди.

— Бу нимаси, болам?

— Суюнчи, хола, янги меҳмон суюнчиси. — Зуҳуржон кампирни уйига олиб чиқиб қўйди. Тун ярмидан оққан бўлишига қарамай, Зуҳуржоннинг уйқуси келмади. Форточкадан кираётган баҳор шабадасидан ҳузур қилиб узоқ туриб қолди. Каравотда ётган ўғлининг кийимидан тортиб байроқчасигача ҳали бошланмаган байрамдан дарак бериб турарди. Ўғилчаси эрталаб шошиб қоламан деб, ботинкасини ҳам кийиб ухлаб қолибди. Зуҳуржон диванга ёнбошлаганича ширин хаёллар билан кўзи илинганини билмади.

Эрталаб, ўғлини етаклаб, бир даста гул билан туғуруқхонага борди. Қайтишида байрам шодиёнасига ғарқ кўчадан келар экан, боядан бери индамаётган Ёдгор кўзларини катта очиб дадасининг қўлидан торти.

— Дада, ойим ниндини урмайдиларми?

Зуҳуржон аввалига бепарво кулди, кейин ўйланиб қолди.

— Нега уради, ўғлим?

— Урсалар ўлиб қолади-а, дада, иннакейин қаттан оламиз-а?

— Урмайди, ўғлим, урмайди.

— Кичкина уйга қамаб қўймайдиларми?

Зухуржон нималарни эшитяпти-ю, кимдан эшитяпти? Тўрт яшар ўғли бу гапларни қаердан топяпти?

— Қайси уйни айтяпсан, Ёдгор? — зўрма-зўраки кулиб сўради у.

— Хув, ош пиширадиган уй-чи, ўшани-де.

— Кимни қамайди?

— Чақалоқниям қамасалар ўли-иб қолмайдимми?

Кўчанинг ўртасидан ҳам, йўлакдан ҳам юриб бўлмасди. Сурнайчаларини минг оҳангда чалиб, қулоқни гаранг қилаётган сурнайфурушнинг пайдо бўлиши гапнинг белига тепди. Ёдгор олиб берасан, деб хархаша қилди. Қўлига олди-ю, кучи борича чала кетди. Ундан энди гап олиб бўлармиди? Нарироққа боришганда тартаракнинг овози эшитилди. Ундан ҳам олиб берди. Мороженое еяётганида пуфаги учиб кетиб, бўлди ҳангама, бўлди ҳангама. Қани энди гапга кўндириб бўлса. Аксига юриб яқин орада пуфак сотаётганлар ҳам кўринмасди.

Бир амаллаб Ёдгорни овутди. Бироқ ўзини босолмади. «Урди, қамади...» — бу сўзлар сира тиним бермасди. Охири, ўзига ўзи тасалли бера бошлади. «Она бўлгандан кейин эркалайди ҳам, кези келса, уради ҳам. Эҳтимол, жаҳли чиққанида «қамаб қўяман» деб пўписа қилгандир. Эсли-ҳушли хотин, педагог бўлса...»

Зухуржон уйга келгандагина анча чарчаганини сезди. Ёдгор бўлса кийимларини ечмасданоқ диванда ухлаб қолди. Зухуржон унинг ботинкасини уйқусида ечиб олди. Каравотга ёнбошлаб, ўзи ҳам уйқуга кетди.

Зухуржоннинг цех бошлиғидан бошқарма аппарати-га ўтиши ўзига ҳам ёқмай юрди. У стол ёнида, турли чертёжларни титкилаб, нуқул сводкага ўхшаш ёзишмалар билан ўралашиб ўтиришни ёқтирмасди. Кўп марта илтимос қилди, бўлмади. Зоҳидовдан кўмак кутган эди, «дўстингдан топ» деганларидек, у дабдурустдан: «Ийе, шу бўлимга худди сиздақалар керак-да», деб цехга қайтаришга кўнмади. Шу-шу бўлди-ю, Зухуржоннинг боши командировкадан чиқмай қолди. Ҳар икки-уч ойда бир ҳафта, баъзида икки ҳафтага командировкага жўнарди.

Ёз кунларининг бирида, эртага сафарга жўнайдиган кунни Ёдгор боғчадан келди-ю, олазarak бўлиб ҳовлига қаради, уйларга бирма-бир кириб чиқди.

— Дада, ойм қанилар? — шошиб сўради у.

— Магазинга чиқиб кетди. Нима қиласан?

Ёдгор югуриб келиб, дадасини қучоқлаб олди.

— Дадажон, жо-он дада, ҳозир боғчамизга бориб келасизми?

— Нима қиламан, ўғлим?

— Опам билан гаплашиб беринг, жо-он дада.

— Нимани?

— Кечасиям ётишимни.

— Қаерда?

— Боғчамизда-да. Кўп ўртоқларим шундай қилишади-ку, келинг, жо-он дада.

— Ўғлим, мен командировкага жўнаяпман, оинг Ёлғиз қолса, майлими?

— Оинг, оинг дейдилар-а, ман... ма-ан... — Ёдгор дудуқланди, кейин хўнграб юборди.

— Нега йиғлаяпсан, ўғлим, менга қара, нима гап, қани, йиғламай гапир-чи?

Зуҳуржон уни бағрига босиб увалло уринди, овутолмади. Юрагига аллақандай ғашлик тушди. У илдам кийиниб, ўғлининг қўлидан етаклаб олди.

— Қани, юр-чи, боғчангга, — деганидагина бола кўз ёшларини артди.

Зуҳуржон ўғлини етаклаб бир оз юргач, уни алдаб гапга солди.

— Уйда ётганинг яхшимасми, ўғлим, оингни, укангни соғиниб қолмайсанми?

— Ойм ётқизадиларми, нуқул урадилар, нонам бермайдилару.

— Нима дединг?! — Зуҳуржон титраб кетди.

— Йўқ, айтмайман, жо-он дада, сизам гапирмай-сиз-а, хўпми? Бўлмаса ўлдириб қўядилар, ойм жа-а сўр, гапирмай-сизми, дада?

— Нимани гапирмай?

— Мени қамаб қўйишларини-де, Сойибхон бувим ҳеч кимга айтмайдилар, айтсалар, у кишиниям ўлдираман деган.

— Сойибхон бувим дейсанми?

— Ҳа, анави бир оёғини мана бунақа қилиб юради-ган Сойибхон буви бор-ку, — у оқсоқланиб кўрсатди, —

ўша-да, жа яхши буви-да ўзи. Ман жа яхши кўраман.

Зуҳуржон боғчага етгунча ҳеч нарса сўрамай, ўглини ўз ҳолига қўйиб берди. Ёдгор бора-боргунча шу тахлитда пойма-пой гапириб борди. |Зуҳуржоннинг мияси шундай гангиб қолдики, Ёдгорнинг тарбиячиси билан худди маст кишидек сўрашди. Гапирмоқчи бўлган сўзлари қовушмай, оғзидан тушиб кетаётганга ўхшарди.

— Опа-чи, опа, дадам хўп дедилар,— деди бидилаб Ёдгор.

Тарбиячи Ёдгорнинг бошини силади-да, «Бор, сен ўйнайвер» деб уни болалар ёнига юборди.

— Углингизга боғча жуда ёқиб қолган,— тарбиячи воқеадан хабардор бўлса керакки, шундай гап бошлади,— кечасиям қоламан деб жанжал қилгани-қилган. Бўлмаса дадангни олиб кел, деб мен юборувдим.

Зуҳуржон шу гапдан кейингина сал эс-ҳушини йиғиб олди.

— Раҳмат йўқлатганингиз учун,— деди у мамнунлик билан,— агар ўзи хоҳласа, қолдиришнинг иложи бўлса, мен розиман. Бунинг учун нима керак бўлади?

— Ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ, фақат қўшимча ҳақ тўланади, холос.

— Албатта, албатта,— деди шошиб Зуҳуржон,— сиздан мен бир нарсани сўрамоқчи эдим!..— у гапни нимадан бошлашни билмай турганида, тарбиячининг ўзи гапириб қолди:

— Кечирасиз. Сўрамоқчи бўлган нарсангизни мен айтиб беролмайман. Буни фақат бош тарбиячи билади. У киши ҳозир бетоб. Мен бир нарсани айтишим мумкинки, кеча-кундуз ишлайдиган бўлимда бўш жой бўлмаслигига қарамай, ўглингизни қабул қилияпмиз. Бош тарбиячи шундай деб тайинлаган.

— Раҳмат сизга. У киши ҳали-вери ишга чиқмас-а?

— Бир-икки кунда чиқиб қолар, тумов бўлган экан.

Зуҳуржон гапни чўзмай, у билан хайрлашди. Кейин Ёдгорни маҳкам бағрига босганича қўйиб юборолмади. Кўзидан чиққан бир-икки томчи ёшни тескарий қараб зўрға ўғлидан яширолди. Уйга келиб хотинига айтган гапи шу бўлди:

— Боғча жуда ёқиб қопти. Кеча-кундузгисига ўтказиб келдим.

Зарофатнинг ранги қув ўчиб кетди. Бошиқа пайтда бундай гапларга жудаям бефарқ қарамайдиган Зарофат мум тишлагандай, индамай қолди, полда эмаклаб юрган қизини кўтариб, коридорга чиқди.

Зухуржоннинг бу сафарги командировкаси командировка бўлмади. Уч кун олдин қайтиб келди. Одатдагидек Зарофатга телеграмма ҳам бермади. Уйга келиб қизи билан бирпас ўйнаб ўтирди-да, овқатни кутмай, тўғри боғчага борди. Егоч панжара орасидан дадасини кўрган Ёдгор югуриб келиб, Зухуржонга отилди, юзларидан чўпиллатиб ўпа кетди. Зухуржон ўғлини ерга қўяётганида қараса, шу тўққиз кунда шундай ўзгариб кетибдики, юзлари йилтиллайди.

— Дада-чи, дада, — деди шошиб битта шоколадни очаркан, — мана бу менинг ўртоғим. Унинг оти ҳам Ёдгор.

Бир чеккада ийманиб турган, бўйи Ёдгордан тикроқ олти яшар бола Зухуржонга қўл узатди. Зухуржон ўғлининг қўлидаги шоколаддан биттасини олиб унга берди.

— Ўғлим, ойингни соғинмадингми? — деб сўради Зухуржон.

— Укамниям соғиндим, энди сиз командировкага бормасангиз уйга борардим.

Шу пайт ровонлик айвондан бош тарбиячи Ҳалима опа кўринди. Зухуржон узоқдан бу аёлни таниганга ўхшади, яқинроқ келиб кўришгандагина эсига тушди.

— Мен сизни болалар клиникасида кўрувдим.

— Тўғри. Ёдгорингизнинг қўли лат еганда борган эдингиз. Қани, марҳамат, ичкарига кирайлик. Сизлар ўйнанглар, болалар.

Улар бош тарбиячининг кабинетига киришди. Ҳалима опа олдин ҳол-аҳвол сўрагач, кейин бутун гапни айтиб берди.

— Умримда ёмон кўрган ишим эр-хотин ўртасига ниво тушириш. Зинҳор бу мақсадда гаплашмоқчи эмасман. Мен ўзим бир эмас, учта етимни тарбиялаяпман. Виламан. Сиз босиқ йигитсиз, буни мен орқаворатдан яхши билиб олдим. Ишонаманки, бу гаплардан кейин баъзи эркакларга ўхшаб...

— Йўқ, йўқ, хотиржам бўлинг...

— Ёдгор йиқилибмас, биров қўлидан ушлаб тортган ёки отиб юборганидан қўл суяги лат еган эди...

— А? Отиб юборган?!

— ...Шундай. Ундан кейин нима бўлганини билмайман. Аммо мен шу ерга келганимга икки йил бўлган бўлса, шу даврда бир-икки ҳодисани сезиб қолдим. Сиз борингизда бола тинчроқ. Икки кун бўлмадингизми, бас, боланинг ҳаловати бузилади. Гоҳ қарасам ранги заъфарон бўлиб келади, гоҳ кўзлари ич-ичига тушиб кетган бўлади. Яна шуниси ҳайратда қоларлики, бола бир оғиз гапирмайди. Шу ёшдаги болаларда бунақангисини сира учратмаганман. Гапга солиб олгунча озмунча қийналганим йўқ. Аста-секин ҳаммасини билиб олдим. Бир сафар командировкага кетганингизда ошхонага қамаб, ўзи меҳмонга кетибди. Бола оч қолиб, йиглайвергач, қўшнингиз Сойибхон кампир девор ошиб ҳовлига тушиб, форточкадан нон, қанд узатибди. Хотинингиз ҳомиладорлик пайтида мен уни чақириб гаплашдим. Такрорланадиган бўлса судга берамиз дедим. Ҳеч кимга айтманг, деб ялиниб чиқиб кетди-ю, барибир калтакламаса ҳам ундан баттарроғини қилиб юрибди. Кўпинча оч қўйса керак, боланинг авзойидан шуларни сезаман. Шундай қиладики, ушлаб ҳам ололмайсан, суриштириб билолмайсан ҳам... Мен, яқинликларингиздан хабардор бўлганим учун Роқияхон билан гаплашиб кўрдим. Бечора эшитиб, жуда вазабланди. Илтимоси шу бўлдики, сизга ётиғи билан тушунтиришу, Зарофатнинг ўзини йўлга солиш... Кеча-кундузликка жойлаштириб яхши қилдингиз. Қани энди бу ёғи нима бўларкин. Фақат бу гаплар орамизда қолишини илтимос қиламан.

— Хотиржам бўлинг, Ҳалима опа. Тушунаман.

— Ҳайронман,— деди икки қўлини ёзиб Ҳалима опа,— бизда худди шунга ўхшаган отаси ўғай бир бола бор. Қарангки, унинг исми ҳам Ёдгор. Онасининг қорнидалигида отаси ўлган экан. Мана ҳозир ёши олтидан еттига қараб кетяпти. Икки ёшидан ўғай отанинг тарбиясида. Отаси оддий бир ишчи. Бола шу вақтгача ўғайлигини билмайди. Ўзимнинг дадам дейди. Ҳар куни ўзи олиб келиб, ўзи олиб кетади. Хотини ҳар замонда келади. У яслидагиси билан овора. Уйларида ҳам бўлдим, қизиқдим. Йўқ, йўқ, йўқ, на боланинг етимлигини сезасизу, на отанинг ўғайлигини. Қараб туриб ҳайрон қоламан. Икки Ёдгорнинг бир-биридан фарқини қаранг. Зарофат тушунмаган бўлганда ай-

тардингизки, ҳа, энди, ўқимаган-да, деб. Винойидек ўқитувчи бўлса. Ана, қаранг, ўша боланинг дадаси келди.

Ҳалима опа Зухуржонни дераза ёнига чақирди.

Эшикдан қўпол этикларини гурсиллатиб баланд бўйли киши кириб келди. Қўлида корзинка. Эгнида кўк сатиндан халат. Кирди-ю, скамейкага ўтирди. Боя Зухуржон шоколад берган Ёдгор югуриб келиб, дадасининг бўйнига осилди, соқол босиб кетган юзларидан ўпди. Ота-чи? Уғлининг шимидаги чангни қоқиб, кейин ботинкасининг ипини боғлаб қўйди. Улар етаклашиб дарвозадан чиқиб кетишаркан, Зухуржоннинг ўпкаси тўлиб кетди.

У дарди-дунёси қоронғи бўлиб, боқчадан чиқди. Уйга қайтаркан, «Нима қилсам экан?» деган савол миёсида ҳукмрон эди. «Ҳозироқ Зарофат билан орани очди қилсаммикин? Йўқ. Бунини мен қилолмайман. Иккинчисини етимча қилиш бундан ҳам оғир. Ялиниб кўрайми? Ялинишнинг ўзи нимаси? Эр-хотиннинг бир бирига самимийлиги, ҳурмати ҳар қандай ялинишдан юксак эмасми? Ёки... Йўқ. Аёл кишига қўл кўтариш эркакнинг иши эмас. Ҳақорат қилишга тил бормайди. Ҳовлингдаги гулзорни босиб ўтгинг келадими, ахир? Қанийди, Зарофат шуларни тушунса, Маъсумахондек демайман, лоақал унинг ярмисича тушунса». Бу савол шундай мушкул эдики, назарида, сира жавоб тополмайдигандай.

Магазин ёнидан ўта туриб, йўлакда, мороженое будкаси ёнида ўгай ота билан Ёдгорни кўриб қолди. Бола мороженое ушлаган қўлини чўзиб дадасига Зухуржонни кўрсатди.

— Дада, анави амаки-чи, ўртоғим Ёдгорнинг дадаси, инженер...

Зухуржон билмасликка олиб ўтиб кетди. Эшигига яқинлашганда папирос тутатиб, ўзини босишга ҳаракат қилди.

Зарофат ошхонада эди. Уйда қизи Латофат йиғларди. Зухуржон болани қўлига олди, дастрўмолчаси билан оғзи, бурнини артиб, ойнага қаратди.

— Ана, оппоқ қиз, яхши қиз бўлди.

— Кўнглингиз жойига тушдими, — деди Зарофат орқасидан келиб.

Зухуржон ўзини зўрға гапдан тўхтатиб қолди. Жавоб бермай қизчаси билан ўйнай берди.

— Эс-ҳушингизни ўша Ёдгор оларди, энди тилингизни ҳам олдимиз?

— Зарофат! Гапирма! — Зухуржон хотинини биринчи марта сансираши эди. У чўчиб тушган қизчасини бағрига босиб, нариги хонага кирди.

— Гапирма-я, — Зарофат шундай деди-да, хонанинг эшигини очди, — нега гапирмас эканман, ердан чиқибманми мен, қани, айтинг-чи?

— Бўлди деяпман... Қилғиликни қилиб қўйиб, тагин баланд келасиз-а!

— Нима, нима? Қанақа қилғилик? Ғарлик, ўғирлик қипманми, қани айтинг-чи? Ўша Ҳалима чақмачақар гапиргандир-да. Ўзим ҳам айтувдим-а, қовоғингиздан қор ёғяпти деб. Шум етимчани катта қилиб, кўрган куним шу бўлдимиз? Бола эмас, бало бўлди у. Туғилиши билан онасининг бошини еган бола, энди менинг бошимга етмоқчимиз?

— Бас, қўшнилар эшитади. Бола чўчияпти.

— Эшитсин. Билиб қўйсин, қўшнилар ҳам. Тирноқдек етимча деб не-не азобларни тортяпман.

Хотинининг хулқига тушуниб қолган Зухуржон бундай пайтларда тишини тишига қўйиб туришдан бошқасини билмасди.

— Ҳой, десанг, қарғади дейишса, пўписа қилсанг, калтакладига чиқаришса, умримнинг эгови бўлди-ку бу етимча. Рокия мактабимга хабар қилармиш. Ана, жонажон опангиздан келгани. Айтаверсин, қўрқармидим, қўлидан келса қўйдириб юборади-да, нима қиларди!

Зухуржон қўлида ухлаб қолган болани каравотига ётқизиб, иш кабинетига кирди, эшикни бекитиб олди. Шундай пайтларда ўқиш учун эмас, бирон ерига тикилиб, хаёл суриш учунгина қўлга китоб ё журнал олинади. Зухуржон ҳам шундай қилиб ўтирибди. Анчагача гоҳ нариги хонадан, гоҳ ҳовлидан хотинининг ўзича жавраётгани эшитилиб турарди.

* * *

Ҳикояни шу ерга келтириб қўйдиму, бошқа иш чиқиб, давом эттиролмадим. Орадан икки ой ўтди. Шу орада Зухуржонни учратиб қолдим. Ўғлини етаклаб, қизини кўтариб келаётган экан. Иқрор бўлайки, қўр-

қиб кетдим. Наҳот ажралишган бўлса? Шошиб Зарофатни сўровдим: «Раҳмат, саломат юрибди!» деб кулди-да, қўшиб қўйди:

— Яна бир ўғил кўрдик.

Шу топда ўғил кўрганидан ҳам тинчлигига севиндим. Янги меҳмон билан табрикладим. Бўлиб ўтган ҳангамалар ҳақида эшитишни истасам ҳам, бу тўғрида ҳозир гап очишни сира ўйламовдим. Ўзи гапириб қолди.

— Аҳволимиз ҳали ҳам эскича. Янгилиги шуки, Зарофат Рокия опани қаттиқ беҳурмат қилди. Юз кўрмас бўлишди. Ўзим командировкага жўнайдиган бўлсам, Ёдгор ҳам жўнайти.

— Ий-е, бирга-я?

— Йўқ. Биз хизмат командировкасига, Ёдгорвой кеча-кундуз ишлайдиган боғчага. Билмадим, мактабга борадиган бўлганида нима қиларкинман? Ўзим етим ўсиб, ота-онасизликнинг нималигини яхши тушуниб олувдим. Аммо бунақанги ўғайлар бўлишини билмас эканман. Қаранг-а?

Хайрлашдик. Кечқурун Абдуқаҳҳор аканинг уйига бордим.

— Зухуржонга қойилман. Шунчаям сабр-тоқатли бўладими, киши десам, — Абдуқаҳҳор ака оғир уҳ тортиб олди:

— Шу сабр-тоқат ҳам етмасмикин деб қўрқаман-да.

Ўйланиб қолдим. Ҳикояни давом эттириш керакми-кан?

Февраль, 1957 йил

Кечга томон ҳаводаги булутлар қуюқлашиб, юз-қўларни чимчиб оладиган қорасовуқ турди. Эрталабки қуёшга ишониб, енгилроқ кийинган ва ҳали пайкалда пахта тераётганлар совуққа бардош беролмай, шийпонга чиқишди. Қўққисдан тушган бу совуқ кишиларни шошириб қўйди, боя қуёшда кузги ҳуснини намоён қилаётган дала ҳам жунжиди, яккам-дуккам сариқ барглари шитирлаб турган яланғоч дарахтларнинг шохларига титроқ кирди.

Бусиз ҳам куни бўйи кўнгли ғаш, дарди-дунёси қоронғи бўлиб юрган Фароғат беихтиёр нимчасининг тугмаларини солди-да, ҳавога қаради, кейин пайкалдан чиқиб кетаётган йигит-қизларга кўзи тушди, бир қиз узоқдан қўл силтаб бир нарса деди, аммо шамол унинг сўзларини бошқа томонга олиб қочди. Фароғат нималигига тушуна олмади, ҳозирги ҳолатида тушунисни истамасди ҳам. Тирсагидан пастгача шимарилган билагига ва юзларига тикандек совуқ урилари-ю, бутун вужуди бамисоли олов бўлиб ёнарди. Истар-истамас чаноқларга қўл узатди, ҳар палласининг учи найзадек тегаётган чаноқ қобиғи ўжарлик қилиб, қисиб олган бир-икки чигит пахтани қўйиб юбормасди. Фароғат «сенам бормидинг кўнгилини хира қилмаган» дегандек, қошларини чимириб осмонга яна бир қаради-да, пайкалдан чиқди, тарозибон ёнига бориб, этагини тўқди-ю, индамай кетаверди. Икки қадам юрмаган ҳам одики, шу ерда турганлардан кимнингдир, «тоби қочиб турибдими дейман, авзойи бузуқ», деганини эшитди, қадамини тезлатди.

— Фароғат-ў,— чақирди тарозибон.

Фароғат ўгирилди, «ёзиб қўяверинг» деб қўли билан имо қилди-да, ўзидан катта одамга узоқдан туриб шундай жавоб қилгани одобдан эмаслигини ҳам унутиб, йўлида давом этди. Тарозибон бошқа гап айтмади, ёнида турган йигитга, «Айтганингиз ростга ўхшайди, бўлмаса граммигача ҳисоб-китоб қилиб кетарди», деб қўйди.

Уфқ қорая бошлаган эди. Фароғат шийпонда чироқ ёқилгани, у ерда беш-олти киши борлигини кўрди-ю, қайрилмай тўғри уйга қараб йўл олди.

Катта ҳовлининг чап томонидаги ўчоқда ёнаётган оловни шамол таг-туғи билан кўчириб кетадигандек ловиллатарди. Фароғат эшикдан кириши билан ўчоқ бошида ивирсиб юрган онаси югуриб қизининг ёнига келди. Қўлини нари-бери этагига артиб, Фароғатни бағрига босди.

— Баракалла, қизим,— дея юзларидан ўпа бошлади. Онасининг бундай одатини билмаган Фароғат ҳайрон эди, кетма-кет. «Сизга нима бўлди, ойи, тинчликми?» дерди.

— Нима бўлди эмиш?! Қизим элга берган ваъдасининг устидан чиқади, ҳамманинг тилига тушади-ю, мен севинмай ким севинсин. Ун икки минг кило деб сўз олганингда юрагим орқасига тортиб кетувди. Эпла-са тузук, эплалмай, қиз нарса кўп оғзида гап бўлиб кетса-я, деб кечалари уйқум ўчиб кетарди-ю, билдирмасдим...

— Ўзингизни босинг, сйи, шунча терган бир менми, оширганлар ҳам бор-ку...

— Бор бўлса бордиру, ҳазилакам иш эмас-да ўзи. Ҳозиргина радиода ҳам гапирди. Ваъдасига вафо қилган аллақандай паҳлавонми-ей, қаҳрамонми-ей, девди, оғзим очилиб, ағрайиб қолдим.

Радио сўзини эшитган Фароғатнинг хаёли қочди. Секин айвон томонга ўтди, уйнинг ҳовлига очиқ деразасида турган репродуктор ёнига борди, эшиттири-лаётган концерт унга ёқмади шекилли, ўчирди. Қизининг ҳолатини сезмаган она ўзидан-ўзи қувониб қозон тепасида ўралашарди.

— Радиода эшиттирган бўлса, у ҳам эшитгандир,— деди ўзича Фароғат обдастадан қуйган суви ҳовучида қолиб,— эшитган бўлса...— ҳовучидаги сув тамом бўл-

ди ҳамки, икки кўзи гулзор ўртасидаги қовжираб қолган, шамолда силкинаётган ошрайҳон танасига тикилган эди. Юзи, пешанаси ва чакка сочларидаги сувнинг совуқлиги сезилмаганда, шу зайлда яна қанча ўтириб қоларди, билиш қийин. Уйга кириб артинди, уй кўйлагини кияр экан, кўксидаги тўрт буклоқлик қозони олди, чироқ яқинига бориб очди, суратга тикилди. Кўюқ бароқ қош тагидан тик қараб турган чарос кўзлари қизни сеҳрлаб қўйгандай, уни ўзига тортди. Ҳамма нарса унутилди, сўнгги кунлардаги, айниқса бугунги кўнгил хиралиги ҳам эсдан чиқди, гўё бу кўзлар унга «сира кўнглингизни бузманг, Фароғатхон, туну кун хаёлим сизда» деяётгандай бўлди. Фароғат онасининг шарпасини эшитиб, суратни яширди, ойнага қараб, сочларини тўғрилай бошлади. Барибир, уни юпатган ширин хаёл узоққа чўзилмади, тушдай ўтиб кетди. Ҳа, фақат ҳозир эмас, кейинги кунларда суратга қар тикилганида шундай бўларди-ю, тагин бояги аслига, минг хил хаёлларга, бир-биридан чигал, бири-биридан хунун хаёлларга ғарқ бўлар, баъзида кўз ёши ҳам қилиб оларди. Юлдуз санаб чиққан кечаларини-ку саногини йўқотди. Ана шундай бедор тунларда ўзи гапириб, ўзи жавоб берар, койинарди. «Бир нарса бўлдимми ўзи менга. Биров эшитса-я. Ҳамма қизлар ҳам шундай бўлармикин, ҳеч қайсисидан эшитмасдим-ку. Йўқ. Ҳеч ким мендай бўлмайди. Агар уларнинг ҳам шунақа Аъзамжон акаси бўлса-ку, мендан ҳам баттар ўйларди-я, йўқ-да, бўлганда ҳам ҳеч-ҳеч Аъзамжон акамга ўхшамайди, ўхшаб бўпти ҳам...» Ўзи билан ўзи олишар, охирида ҳаммасини бир чеккага қўйиб, ўша биринчи кун, шийпон ёқасидаги учрашувдан тортиб ҳозиргисигача бирма-бир кўз олдига келтирар, ҳеч нарсани тушириб қолдирмасликка уринар, агар орасида бир оғиз сўз тушиб қолса, қайта хотирлар ва ниҳоят, ширин хаёллар оғушида кўзи уйқуга кетарди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Шийпон ёнига иккита трактор келиб тўхтади. Бригада аъзолари гур этиб унга пешвоз чиқишди. Биров тракторчиларга «хуш келибсизлар» деди, бири «марҳамат», яна кимдир «машинага қараб қолдик-ку» деган эди, иккинчи трактордан тушган ўрта бўйли, қорачадан келган, бароқ қош, чарос кўзли йигит Фароғатга шундай тикилдими,

қизнинг кўзлари бардош беролмади. У бошини қуйи солди, шунда йигитнинг «машинага қараб қолипсизлару, эгасини унутибсизлар-да» деганини эшитиб қолди. Бу гапга у ҳозир унча аҳамият бермади, ўзи билан ўзи сервер бўлиб қолганди. Аъзойи баданида қандайдир тотли титроқ сездди, юраги тез-тез ура бошлади, одамлар орасидан зўрға чиқиб кетди. Сузиб келтирилган овқатни ҳам, рўмолчадаги нонини ҳам қолдириб, пайкалга кириб кетди. Шу куни кечгача қандай ишлаганини ҳам билмади. Кўнгли тезроқ уйга кетишни ёхуд қир томонга бориб, якка ўтиришни истарди. Уртоқларининг гапига қулоқ солгиси келмас, фақат тинчлик, холидикни кўмсарди. Шу куни кечқурун онасига ҳаётида биринчи марта ёлгон гапирди, бошим оғриб турибди, деб овқат ҳам емай, барвақт ётиб олди. Тонг саҳаргача уйқуси келмади. Нима бўлаётганига тушуна олмасди. Уйламай деса ўй голиб чиқар, қулоқлари остида тракторчининг сўзлари «бизни унутасизми» деган маънода жарангларди.

Фароғат бир неча кунгача шу алфозда юрди. Тракторчи бошқа участкада бўлгани учун уни кўролмасди. Аммо кун ўтган сайин қаердан трактор овози келса беихтиёр ўша томонга қулоқ солиб, хаёли қочарди, тракторчи деган номни радиода эшитадими, газетада ўқийдими, кишилар оғзидан қулоғига чалинадими, ҳар сафар бир хил бўлиб кетар, ранглари ўзгарар, бу ҳолатини биров кузатаётгандай ён-верига қараб қўярди...

Орадан икки ҳафта ўтди. Бир куни кечқурун Фароғат қишлоқ магазинидан олган нарсаларини кўтариб кетаётганида, худди канал ёқасида, кимдир орқадан келиб, нарсалари кўплигидан оғзи очиқ қолган сумкасини олди. Ялт этиб қараса... ўша, ўша бароқ қош, олов кўз йигит. Фароғат қўрқиб кетди, дод деб юборишига сал қолди. Дағ-дағ титрар, тилига гап келмас, сумка ҳам, чап қўлидаги коробка ҳам йигит қўлига ўтган, у ерга қараганича турарди. Аъзамжон бўлса зўр бериб: «Кечирасиз, халақит... кетишим мумкин... фақат...» га ўхшаш гапларни такрорларди. Фароғат ўзига келолмай, юришини ҳам, туришини ҳам билмасди. Охири алланималар деб, икки қадам олдинда йўл бошлаган Аъзамдан орқароқда борди. Бора-боргунча тилига гап келмади. Кўчасининг оғзидагина зўрға «раҳмат» деб, сумкани йигитнинг қўлидан олди.

Шундан кейинги учрашувлар.. саноғи йўқ. Аммо ҳар галгиси бири биридан оловли, бири биридан ширинки... Мана, ҳозир Аъзамжоннинг сурати ҳам Фароғатнинг юрагига ўт ёқаётибди. Нега энди у хафа? Бутун гап шунда. Бу йил Аъзамжон нариги, янги ер участкасида машинада пахта теряпти. Ораси анча йўл. Мана бугун роса уч ҳафтадирки, Аъзамжонни кўргани йўқ. Икки ҳафтасини бир амаллаб, суратига тикилиб, эски хатларни қайта-қайта ўқиб ўтказди. Аммо кейинги кунларда жуда-жуда соғинди. Шундай соғиндики, эрка деса йиғлаб юборгудай, — яширишнинг нима ҳожати бор, кимнинг бошидан ўтмаган бу савдолар, — Аъзам деган номни эшитса, юраги орзиқиб тушадиган бўлиб қолди. Назарида бутун борлиқ — меҳнат ҳам, роҳат ҳам, бахт-саодат — ҳаммаси фақат шу, Аъзамжон. Усиз ўз ҳаётини тасаввур қилолмасди. Мана энди уч ҳафтадан бери кўролмагани, ундан хабар ололмаганидан дарди-дунёси қоронғи. Бунинг устига звенодаги қизларнинг гоҳ ҳазил, гоҳ шама қилиб айтганлари жон-жонидан ўтиб кетарди. «Янги ерда янги ёр топишти» деса бири, «ўзи енгил йигит» дейди иккинчиси. Айниқса бугун, тушлик пайтида ёмон бўлди. Фароғат ўн икки тонна пахта териш мажбуриятини шу бугун эрталабоқ бажарди. Тушлик вақтида уни ҳамма табриклади, раиснинг ўзи қўлини қисиб, катта мукофот ваъда қилди. Шунда, қувончи ичга сиғмай турганида бетгачопар қизлардан бири: «Аъзамжон бўлганида табриклаб қўярмиди» деб пичинг қилувди, Фароғатни совуқ тер босгандай бўлди. Хурсандчилиги ичига тушиб, юраги сиқила бошлади. Уйга қайтар чоғида, «наҳотки...» деб кўнглидан ўтказгани, кўзига ёш олганининг боиси шу. Нима қилсин? Таваккал қилиб борай деса номус кучли, гап бўлади деб чўчийди. Бормай деса... ўзи у кичкина болами, бир баҳона топиб тушиб кетса нима бўпти.

Фароғат ўз хаёллари билан бўлиб, ташқарида бўралаб қор ёға бошлаганини ҳам пайқамасди. Овқат кўтариб кирган онасининг юзлари совуқдан кўкарган эди.

— Ҳаво ёмон айниду-ку, бу нимаси эди...

Фароғат югуриб даҳлизга чиқди, бўралаб ёғаётган қор, оппоқ пахтазорни кўз олдига келтирди. Гўё унда ўз машинаси устида совуққа қотиб Аъзам тургандай.

— Ёмон бўлди, ойи, ҳали озмунча пахта бормиди далада, — онасига шундай деди-ю, дилида «Аъзамжон акам қаердайкин» деган саволни ўтказди.

— Эшик тақилладими, Фароғат?

— Туш кўряпсизми, шамол-ку.

Тақиллагани рост эди. Устига резинка плаш кийган почтальон кириб келди.

— Сайдалиеванинг ҳовлиси шуми?

— Ҳа, нима, хат борми? — Фароғат кўйлакчан ҳовлиқиб айвонга чиқди. Хатни олиб уйга кирди. «Аъзамжондан келган, шу маҳалда олиб келганини қаранг-а».

Хат Аъзамдан эмас эди. Фароғат шошиб хатни очаркан, кўзларига ишонмай қолди.

«Ҳурматли ўртоқ Фароғат Сайдалиева! Ҳимматингизга раҳмат... Ҳаво ёмон келди. Мўл ҳосил ерда қолиб кетмасин. Ватан сиздан ғайратга ғайрат қўшиб, ҳосилни тезроқ териб олишда меҳнат қаҳрамонлиги намунасини кўрсатарсиз, деб умид қилади...»

Фароғатнинг кўзлари катта очилиб кетди. Унинг бу ҳолатига онаси ҳайрон эди.

— Нима гап, қаердан?

— Ўзбекистон партия Марказий Комитетидан.

— А?!

— Ойи, буни қаранг, мени Марказий Комитетдагилар ҳам билишаркан-а. Менга, худди ўзимга ёзишти, қаранг. «Ҳурматли ўртоқ Фароғат...»

Қизнинг бутун вужудини ҳаяжон босди. Хатни қайта-қайта ўқир, деразага, гупиллаб ёғаетган қорғаткилар, шу пайт у кенг пахтазорни, қор босган дала-ларни кўрди. Йўқ, ундан ҳам узоқни — Фарғонани, Тошкентни, Москвани кўрди, пахта тойлари ортилган эшелонларни, минг-минглаб дастгоҳларни, тўқувчи-тикувчиларни кўрди. Бутун мамлакатни кўрди. Шу дақиқада ақлан ўсган, фикрлари ўткирлашган, ҳозиргина кўз ўнгида намоён бўлган мамлакат топширигини бажаришдек олий ва шарафли бурчни адо этишга отланган ватанпарвардек турарди. Яна хатни ўқиди. «Ростми ўзи. Мен комсомол бўлсам, Мирзачўлнинг чекка бир қишлоғида турсам, Марказий Комитетдагилар мени қаёқдан билишдийкин? Янглиш эмасмикин? Йўқ, тўппа-тўғри. Партия топширяпти-я, Ватан буюряпти-я. Мен ўзим кимман? Аъзамжон акам эшитсайди...»

Шу дақиқа «Ватан» деган сўзнинг нақада улуғ ва қудратли эканини, унинг бутун салобатини кўз олдига келтирган Фароғат, ўзи ҳам катта масъулият олдида тургандек салобат касб этди. Она хатнинг мазмунидан, қизининг шунчалик ҳурматга мушарраф бўлишидан севиниб, кўзига ёш олди.

— Танинг соғ бўлсин, қизим, пахта ерда қолса юртга зарар-да, ахир.

Тун ярмидан оққанда қор тўхтаб, кўкни юлдузлар қоплади, совуқ авжига минди.

Кумуш тонг билан бирга уйғонган Фароғат калта пахталигини кийиб, далага чиқиб кетди. Кўчалар, пахтазорни қоплаган қор қизнинг этиклари тагида ғирчиллаб, унга йўл очарди. Пахтазор қизнинг қайноқ нафасидан исиб кетгандай, қалбининг ҳароратидан қайта яшнагандай эди. Ҳа, худди шундай эди. Фароғат қадам ташлар, совуқ шахтидан қайтиб, қорлар эрирди.

Тунов куни «тоби қочипти» деб гумон қилган тарозибон, беш кунлик яқунида Фароғатнинг ҳисобига ярим тоннадан ошиқ пахта ёзилганини айтди. Худди шу кун колхозга марказдан вакиллар келган эди. Улар пахтазорни ҳам айланишди. Йўл ёқасига келиб тўхтаган машинадан тушган кишиларни Фароғат пайқамай қолди. Улардан бири худди эски танишдек, «ҳорманг, Фароғатхон» деб унинг ёнига келди. Фароғат сўрашиб бўлгач, қизларга хос мулоимлик билан бошини сал эгиб ёнига ўгирилди. Шунда йигит:

— Кечирасиз, сиз Марказий Комитет хатидан хабардормисиз? — деб сўради.

— Ҳа, олдим, — деди Фароғат мулоим гапириб.

— Жуда яхши, ўқиб чиққандирсиз?

Фароғат тескари ўгирилиб, кўксидан буклоғлиқ қороз чиқариб берди.

Йигит хатни олиб очди-ю, пиқ этиб кулиб юборди. Ёнидагилар яқинроқ келиб кўришди. Хат эмас, расм эди. Улардан бири бехосдан, «И-е, бояги механик-ку, Аъзаммиди?» деб юборди.

Фароғат қизариб кетди, уларга ўгирила олмади, уялганиданми, ё Аъзамнинг номини эшитганиданми, титроқ босди. Фароғат қўлини шошиб кўксига олиб бориб, хатни чиқарди, шу аҳволда турганича бояги кишига узатган эди, шу қўл унга расмни қайтариб берди.

Меҳмонлар Марказий Комитетнинг бу хатини саккиз
буклоқ ҳолида кўксида сақлаган қизга бир-бир қараб
қўйишди, бир-бирларига сўзсиз, аммо маънодор тики-
либ қолишди. Улар хижолатдан қутқариш учун хатни
қизга қайтариб, хайрлашишди. Машина томон юришди.

— Чин муҳаббат, — деди улардан бири.

— Ҳа, ёр ишқи, Ватан севгиси бу.

Ноябрь, 1958 йил

Биринчи смена тугаши ҳамоно ҳамма фабрика ёнидаги гулзорга тўпланди. Зарбдорлар гулзори деб ном олган бу жой илгарилари ҳозиргисидай кенг, режали қилиб ҳар хил гуллар экилган, атрофига скамейкалар қўйилган сайилгоҳ эмасди. Бир-икки туп гулу, атрофига бута ўтқазилган кўримсизгина жой эди. Тўқув фабрикасининг коммунистик меҳнат бригадалари бу ерни гулзор қилиш, тўқувчиларнинг дам оладиган жойига айлантиришга аҳд қилишди. Мана бир йилдирки, ёзда гулзор сайилгоҳ, қишда гуллар тувакларга ўтқазилиб, цехларга олиб кирилади. Утган йили илғор тўқувчилардан уч кишига коммунистик меҳнат зарбдори номи берилишига бағишланган йиғилиш шу гулзорда ўтказилганда, атоқли тўқувчи Ҳурриятхон гулзорни зарбдорлар барпо этишди, шунинг учун зарбдорлар гулзори деса ҳам бўлади, дегани ҳаммага ёқиб тушганди. Шу-шу зарбдорлар гулзори бўлиб кетди. Баъзилар ҳатто «эркатойлар гулзори, гул узаман десаңг, ўшалардай меҳнат қилишинг керак» деб ҳазил қилишади.

Ҳозир ҳам бу ерга тўпланганлар янги зарбдорларни табриклашга келишган. Бугун уч дугона — ўрта мактабни бирга битириб, тўқувчилар тайёрлаш курсига бирга кирган, ўтган йили курсни тугаллаб, фабрикага мустақил ишлашга кўчган уч қиз — Шахло, Холида, Заҳираларни табриклагани, уларга қизил шойи дурчалар танфигани йиғилишди.

Цех бошлиғи Карим Назиров учала тўқувчининг

меҳнат кўрсаткичларини батафсил гапириб, учалови ҳам сиртдан ўқиётгани, биттадан шогирд тайёрлаётганини сўзлади. Кейин фабрикадаги одат бўйича атоқли тўқувчилар коммунистик меҳнат зарбдорларига қизил шойи дуррачалар танғишди. Шунда Назиров Шаҳлонинг ёнига ўзи келди.

— Табриклайман. Қани... Танғишни билармиканман.

Бунга разм солиб турган қизлар ҳайрон қолишди. Шўх, қувноқ, ҳозиржавоб Шаҳлонинг юзлари дуррачадай қизариб кетди, мум тишлаб қолди, Назировга қаролмади ҳам. У бир қадам нари кетгандан кейингина бошидаги дуррачани дурустроқ танғиб олди. Дугоналари сингари раҳмат дейишга ҳам тили бормади. Индамай тураверди.

— Қаранг... вой... жуда қаттиқ севар экан-а. Мен бунчалигини билмасдим,— деб қўйди Зуҳра ёнидаги жувонга.— Билармикин шуни Назиров?

— Билмайди, дейсизми, ўртоқжон... Наҳот...

— Қаранг, роппа-роса бир йил бўлибди шунга. Курсни битириб, ишга ўтаётган кунимиз ёрилганди Шаҳло. Шунда мен уни енгилликда айблаб койиб берган эдим. Билмаган эдим-да. Энди қарасам... Бу орада Холида турмушга чиқди, мен болалик бўлдим, эрта-индин Заҳира турмушга чиқади... У бўлса... бир йилдан бери...

...Тўқувчилар тайёрлайдиган курсни кеча тамомлаган қиз-жувонлар кичик залга тўпланишган. Ҳаммаси ҳаяжонда. Улар бугун биринчи марта мустақил ишга ўтишади. Қизлар қайси бригадага тушажақлари ҳақида ўзаро баҳслашмоқда. Хипчадан келган, шўх қиз Шаҳло кичик-кичик қоғозларга илғор тўқувчиларнинг фамилияларини ёзиб икки қўлида яширади, фол очмоқчи бўлади.

— Қани, Заҳира, бахтингни синаб кўр-чи, кимга тушаркансан?

Заҳира қоғозни олиб, очади. Бошқалар уни ўраб олади.

— Усмонова.

— Тузук. Усмонова, биласанми, нечта дастгоҳда шплайди? Ушандоқ бўлсанг, жон дерсан-а.

— Қани, бунисини ким олади?

— Мен олай,— ҳомиладор, юзларига доғ тушган жувон Зухра олади.

— Хайриддинов.

— Оҳо, толейинг бор экан, ўртоқжон. Биласанми ким, поммастер шу участкада?

— Ким, Шахло?

— Ҳув бароқ қош, қорачадан келган йигит-чи, ўша. Ўзиям жуда келишган-да. Эҳтиёт бўл, тагин унга эсинг оғиб, эрингни унутиб юборма... Рашк қиладими эринг ўзи...— у чўнтагидан шоколад олиб, оғзига солади, хандон отиб кулади, шоколаддан озроғини ушатиб узатади,— ма, ўртоқжон, тагин қорнингдаги чиноқ бўлиб қолмасин, балойингга қоламан-а.

Ҳамма кулади.

— Сенга нуқул шунақа гап бўлса, қачон ақл киради?

— Қачон дейсанми? Ҳа, ҳа, ҳа, қани энди мен ўша поммастерга тушсам, ўзим билардим-а,— ўйинга тушади Шахло,— тўқиб юборардим-а.

— Читга қўшиб тўқиб юборармидинг?

— Читга?! Чит тугул атласингни ҳам бунақанги йигитларнинг оёғи тагига поёндоз қилсанг кам... Жингалак сочларини мана шу сочларимга, қалбимга қўшиб тўқирдим, нима деясан ҳали...

— Роса юрагингдан урганга ўхшайди?

— Нима, арзимаптими? Киройи ёринг бўлса, шунақа бўлса, юрса кўчалар тўлса, ганиминг куйиб ўлса...

— Жуда ошириб юбординг, Шахло, нимаси яхши... Битта ўша бароқ қошими?

— Менинг кўзим билан қара, ўртоқжон... Оламни кезиб чиқсанг ҳам унақа йигитни тополмайсан.

— Нима бало, чиндан ҳам андаргоқча ўхшайди-ку.

— Рост, бир балоси бор, рангини қара, қув ўчиб кетди.

Бир чеккада ўтирган Холиданинг хаёли қочади, кўксига қўлини юбориб, кўкрак бурма кўйлагининг тагидан кичик расмни чиқаради, унга тикилади. Узоқ тикилади. Зухра буни сезиб қолади.

— Қани, бир кўрай.

Холида уялиб, расмни кўрсатади.

— Шу ердами, ё...

— Ленинградда.

- Уқийдиларми?
- Ҳа.
- Биладан, ўртоқжон, бошимдан ўтган.
- Сиз ҳам?..
- Ҳа, Армия хизматида эдилар. Сизга ўхшаб, кўксимда олиб юрардим суратларини... Ҳўл бўлиб кетарди... Келиб турадиларми?
- Каникулга келувдилар. Олти ой бўлди.
- Буюрсин, омон бўлсинлар, ўртоқжон... Кўришганингизда ҳаммаси унут бўлиб кетади... Бирга ўқиган мисизлар?
- Бир мактабда ўқирдик. Мен бетоб бўлиб икки йил ўқишдан қолиб кетдим, бу йил битирдим.
- Ўшандан бери гаплашасизларми?
- Йў-ўқ, таниш эдигу... Утган йилдан буён гаплашамиз... Фақат қўрқаман-да, Зухраҳон...
- Вой, нимадан?
- Нимаданлигига ўзим ҳам тушунолмайман. Худди...
- Худди... биров айнитиб қўяётганга ўхшайдими? Ҳа, ҳа, ҳа. Шунақа бўлади ўзи, доим қўрқувда бўлади киши...
- Бунинг устига... У киши инженер бўлиб қайтади... мен...
- Нима бўпти сизга... Вой, ҳали мен сиртдан ўқи-моқчиман. Ўзлари шундай дедилар. Эсон-омон қутулсам, боламни ойим ўзим боқаман, дейдилар. Албатта ўқийман.
- Ойингиз шундай дейдиларми?
- Ўзимнимас, қайнанам шундай дейдилар. Бирам болажонки ўзлари. Ўзим олиб бориб эмиздириб келаман, хотирингиз жам бўлсин дейдилар.
- Қайнанагиз-а?
- Ҳа.
- Холида гапирмайди, хаёл суради. Шахло уларга яқинлашади.
- Ҳа, ниманинг ташвишини қиялпсизлар? Биладан, Холидахон, сизни ўша коммунистик меҳнат бригадасига қўйишади. Аълочиларни ўша бригадага беришармиш.
- Берса арзийди, сенинг ишинг нима? Мунча мош-хўрдага қатиқ бўлавердинг, — дейди Зухра, — бароқ қошингни мақтасанг-чи.

— Ийе, ҳа, фироғинг кимга, ҳазил ҳам қилиб бўлмайдим, ё арпангизни хом ўриб қўйдикми... ана... гапирмаганимиз бўлсин.

— Қўйинглар, нима кераги бор... Шаҳлохон, сизам ўйлаб гапиринг-да. Елмай-югурмай мени коммунистик меҳнат бригадасига қўйишармиди... Осонми унда...

Курс бошлиғи кириб келиши билан кимдир овози борича бақиради:

— Жим, қизлар, ўтиринглар.

Курс бошлиғи қўлидаги папкани столга қўйиб, қизлар билан саломлашади.

— Мана бугундан бошлаб сизлар курсантлар эмас, тўқувчиларсиз...

Қизлар орасида хурсандлик, шивир-шивир бошланади.

— Курс маъмурияти номидан сизларни табриклашга рухсат этгайсизлар...

Қизлар қарсақ чалиб юборишади.

— ...Ҳозир ҳаммамиз комбинатга борамиз. Фабрикада бизларни кутиб туришибди...

Ола-ғовур, шовқин-сурон орасидан қизларнинг бири олиб, бири қўйган гаплари эшитилади.

— Бугундан бошлаб ишга тушамизми?

— Қайси сменада ишлаймиз?

— Пропускани кимдан оламиз?

— Ҳаммамиз бир фабрикадами?

Қиз-жувонлар тўдаси шовқин-сурон билан бинодан чиқишади.

Комбинат ҳовлиси. Дарахтзорлар, гулзорлар кесиб ўтган асфальт йўлларда қиз-жувонлар гурунглашиб бормоқда. Атроф-теваракдан уларга ҳавас, ғурур билан тикилишади. Танишлар узоқдан қўл силкиб, саломлашишади. Фабрикаларнинг ҳашаматли бинолари ортда қолади. Ҳамма қизларга йўл бўшатади.

— Қара, худди боққа ўхшайди-я,— дейди Шахло.

— Рост. Биринчи кирганимда мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Кечагина эди-я. Олти ой қандай қилиб ўтиб кетганини билмабмиз-а,— дейди Зухра.

— Вуй, юрагим уриб кетяпти,— Шахло шундай деб икки қўлини кўксига босади.

— Бароқ қошингни кўрасан-да, ўшанга,— дейди қизлардан бири уни туртиб,— киришинг билан олдинг-

га югуриб келиб, «келинг, соғинтириб қўйдингиз-ку, Шахлохон» деб икки букилиб салом берса-я.

— Тилинга новвот, ўртоқжон,— уни қучоқлаб олади Шахло, ўпади.— Йў-ўқ, унақа йигитларданмас, серьёзний, биласанми. Узим ҳам ўшанақа ҳуда-беҳудага таъзим қилаберадиган юмшоқ йигитларни ёқтирмайман... Рост.

Тўқув фабрикаси. Қаторасига кетган дастгоҳлар. Курс бошлиғи бошчилигида қизлар ичкарига кириб боришади. Дастгоҳлар шовқинида гап эшитиб бўлмайди. Фабрика бош инженери уларни кутиб олади. У поммастер ва бир илғор тўқувчини чақиради.

— Марҳамат. Қани, ўртоқ Назиров, Хурриятхон, сиз ҳам бу ёққа келинг.

Шахло ўша бароқ қош поммастер Назировга зимдан тикилади. Буни фақат Зухра сезади-ю, ёнида турган Холидани туртади.

Қизлар ўзлари биркитилган дастгоҳлар ёнидан ўтиб бораётган курс бошлиғини қўл силкиб кузатиб қолишди.

— Қизларини узатиб, хотиржам бўлган отага ўхшайдилар-а,— дейди қизлардан бири кулиб.

Шахло ҳамон Назировдан кўз узмай анграйиб тураркан, Хурриятхон унга яқинлашади.

— Эҳтиёт бўлинг, ўраб кетади,— дейди дастгоҳни кўрсатиб...

— Шунда менинг жаҳлим чиқиб, ўзимча Шахлони койиган эдим: шунчаям енгил бўладими, севги нима-лигини билармикин ўзи? Ундан қанақа тўқувчи чиқаркин дедим. Қаранг, қандай ўзгариб кетди бир йилда. Иши ҳам, ишқи ҳам ҳавас қилса арзигудек,— дейди Зухра.

Тўқувчилар шовқин билан тарқалишаркан, Шахло кўринмай қолди. Бир оздан кейин ичкаридан Назиров билан бирга чиқиб, дарахтлар соя ташлаб турган йўлкадан юриб кетишди. Қизил шойи дуррача тангиган дугоналар уларга ҳавас билан тикилиб қолишди.

Июль, 1960 йил

Кеч куз оқшоми. Кун бўйи тинмай ёққан ёмғир қоронғи тушиши билан тинди-ю, баданни ачитувчи совуқ шамол эса бошлади. Аллақачон овқатни пишириб, тиқ этса эшикка қараб ўтирган Ҳамробибни қозоннинг туюғини ёпди-да, оловини тортиб, айвонга келди. Устун ёнида турган хонтахтани тўрроққа суриб, дастурхон ёзди, бақирлаб қайнаётган самоварни келтириб қопқоқлаб қўйди... Хонтахта ёнида бир нафас ўтирди-ю, юраги ҳовлиқиб кетди. Шамол боягидан кучайиб, яланғоч қолган дарахт шохларини ерга теккудек эгар, кўчадаги толлар шовиллар, аллақердаги томнинг кўчган тунукаси шарақлаб, ҳайҳотдай ҳовлида ёлғиз қолган кампирнинг юрагига баттар ғулғула соларди. Ҳамробибни ўтиролмади, устун қозигидан ҳовлига учиб тушган сочиқни олмоқчи бўлганида, шамол бошидаги рўмолини учуриб, дарахт шохига илиб қўйди. Шу топда кўча эшикнинг бир тавақаси зарб билан бир-икки очилиб ёпилди. Келдимикан, деган хаёлда эшик томонга югурди. Йўқ, дараги йўқ.

«Ўзи омонмикин, қаёқда қолдйкин?.. Оғир оёқли бўлмаганда ҳам бир нави эди...» Кўнглидан шу гапларни ўтказди-ю, оҳиста айвонга чиқди. Аллақандай даҳшатли хаёллар миясини чулғаб, қўрқув босди. Назарида мана шу бўрон Улуғ Ватан уруши фронтларида жанг қилаётган ёлғиз ўғлини, баҳодирини ютиб юборётгандай, у бўлса бўрон гирдобидан қутулолмай «Ойи-мон, келинингиздан хабар олинг, нега индамай ўтириб-сиз» деб қичқираётгандай бўлди...

Эшикдан кириб келган Хайрихон айвон лабига кел-

ди-ю, контакта ёнида кўзларини ола-кула қилиб, ҳовлига тикилганча мурдадек қотиб қолган қайнонасини кўриб кўрқиб кетди.

— Ойижон!— деганича калишини ечишни ҳам унутиб, унга ташланди,— нима бўлди сизга, ойи?

Ҳамробиби келинига тикилиб туриб, ўзини босишга ҳаракат қилди, кулимсиради.

— Йўқ, ҳеч нима бўлгани йўқ...

— Рангингиз ўчган-ку, тобингиз қочдимми!— Хайрихон шундай деб, қайнонасининг пешанасига кафтини қўйиб кўрди.

— Йўқ, вой, ҳеч нима бўлгани йўқ, сал хаёл олиб қочди-да, болам. Ўзинг қаёқдайдинг, мунча кеч қолдинг?

— Жой тайёрладик, тагин бир эшелон бола келаётган эмиш...

— Тагин-а... шўрликлар... Бор, овқат ҳам эзилиб кетгандир, сузиб кела қол...

Ҳамробиби келини ошхонага кетиши билан, пиёлага чой қуйиб, иссиқ-иссиқ ича бошлади. Бояги кўрқув, бир-биридан хунук ва даҳшатли хаёллардан юраги ўйнаётганини босишга, келинига сездирмасликка уринарди.

Қайнана-келин овқатланишар экан, Ҳамробиби келинига ялингансимон деди:

— Болам, кеч кирса ҳовли ўлгур ютаман дейди, келавермасанг сендан хавотир оламан, бунақа кечга қолмагин... барака топкур.

Бундай пайтларда Хайрихон ҳам қайнонасининг юрак дардини сезарди-ю, ўзини билмасликка оларди.

— Хўп, ойижон, шу бугун шундай бўлиб қолди-да,— деб қўя қолди.

Шу пайт кўча эшик тақиллади. Хайрихон ўрнидан туриб, ҳовлига тушаркан, Ҳамробиби: «Ким бўлдийкин?» деганича келини орқасидан қараб қолди.

Хаёл ўтмай, Хайрихон қўлида конверт билан айвонга чиқди.

— Ҳой, хатми, Саидданми-а, гапирсанг-чи?

— Йўқ,— деди оҳиста хатни ўқиб туриб Хайрихон,— қоровулимиз олиб келди. Мажлисга чақиришибди.

— Мажлис?! Шу топда-я, қанақа мажлис?

— Зарур масала бўлса керак, ойи, тез келаман.

— Ҳой, бир ўзингми, ё...

— Бошқа тарбиячилар ҳам бўлади, бирга қайтамиз, ойижон, хавотир олманг... — Хайрихон кийина туриб, шундай деди-ю, ёлғон гапириб юборганидан чўчиб тушди. Бошқа тарбиячилар бориш-бормаслигини билмай туриб, нега шундай деб юборди, ўзи ҳам билмасди.

Ош ошда қолди. Ҳамробиби қўлини ҳам артмай, келини кетидан эшиккача чиқди. Болалар уйнинг қоровули билан келинини кузатиб, дарвозада анчагача туриб қолди.

Хайрихон йўлда бораркан, минг хил хаёллар бошидан кечарди. «Шаҳар партия комитетининг бюро мажлиси? Ахир мен партия аъзоси бўлмасам, нега энди мени бюрога чақиришади? Тинчликмикан? Тагин вокзалда бўлармиш-а? Ахир, шаҳар партия комитети вокзалда эмас-ку?» Шуларни ўйлаб, бир нарса сўрамоқчи бўлгандай икки топқир қоровул отага қараб олди. «Йўқ... бошқа гап бўлса керак... Саиджон акам... Йўқ, йўқ!..» Унинг миясига даҳшатли бир фикр келди-ю, додлаб юборишига сал қолди, ўзини зўрға босиб олди, ҳалқоб сувга тўпиғигача ботиб кетганини сизди... Бир неча қадамгача авзойини сездирмай борди-ю, тагин бўлмади... Вокзал... ўша вокзал... Бундан беш ой муқаддам эрини бағридан қўйиб юборгиси келмай, маҳкам қучоқлаб, унинг кўксига кўз ёшларини тўкиб кузатган дақиқаларини эслади. Мана энди, уни кутиб олишни ўйлапти, бироқ қай ҳолатда кўраркан? «Майли, қай ҳолатда бўлса ҳам кафтимга кўтараман...» дерди у ўзича...

Йўқ. У ўйлаганча бўлмади. Бюро мажлиси шу ерда ўтаётган экан. Мажлис бўлаётган хонанинг эшиги тагида ўтирган қиз уни худди эски танишлардек кутиб олди, ичкарига таклиф қилди.

Ҳаётида биринчи марта партия мажлисида, оддий мажлисда эмас, шаҳар комитетининг бюро мажлисида қатнашаётган Хайрихонни ҳаяжон босди, ичкарига қандай киргани, пойғаҳдаги бўш стулга қандай ўтирганини билолмади. Анчагача қизариб, бошини эгиб ўтирди. Шаҳар партия комитетининг секретари фронт яқинидаги шаҳар-қишлоқлардан келтирилган ота-онасиз қолган болаларни кутиб олиш, уларни жойлаштириш тўғрисида гапирар, гап орасида бюрода ўтирганлардан зарур нарсаларни сўрар, суриштирар, уларга кўрсатма

берарди. Хайрихоннинг назарида эртага эрталаб келадиган эшелондаги болаларни кутиб олиш ва жойлаштириш иши билан ҳозир шу ерда ўтирганларгина эмас, бутун шаҳар аҳолиси шуғулланаётгандай эди.

«Мендан нимани сўрашаркин, нима деб жавоб қилсам экан» деб ҳаяжонланиб ўтирган Хайрихондан ҳеч нарса сўрашмади. Фақат мажлис охирида секретарь уни ёнига чақирди:

— Эртага детдомингизга болаларни ўз тарбияларига олмоқчи бўлганлар келиши мумкин. Яхши кутиб олинглар, шахсан ўзингиз улар билан суҳбат ўтказинг. Шундай қилишимиз керакки, бола олмоқчи бўлганлар етимларни ўз фарзандларидек бағриларига босадиган, болалар эса она меҳри, ота муҳаббатининг ҳароратини ҳис этадиган бўлсинлар.

Хайрихон секретарнинг «Ватан олдидаги, қардошларимиз олдидаги бурчимиз бу» деган сўзларини эшитаркан, ўзига катта ва шарафли вазифа юкланаётганини ҳис этди. Секретарь уни эшиккача кузатиб чиқди, бояги қизга Хайрихонни машинада уйга элтиб қўйишни топшириб, хайрлашди.

Хайрихон уйга келганда Ҳамробибни хонтахта ёнида мижджа қоқмай ўтирарди. Келинини кўрди-ю, «келдингми, тинчликми?» деб сўради. Хайрихон қисқаргина қилиб, тушунтириб бергандан кейингина, ўрнига ўтиб, ёнбошлади.

Хайрихон қоғоз-қалам олиб, хонтахта ёнига ўтирди. Эртага одамлар олдида сўзлайдиган нутқини ёзмоқчи бўлди. Узоқ ўтирди. Нимадан бошлашни билмасди. Яқун ясаб, режалар белгилайдиган доклад ёки нутқмас, бошқача бўлиши керак. Шундай нутқ сўзлаши керакки, эшитганларнинг меҳрига меҳр қўшадиган, қалбига бориб этадиган бўлсин.

...Урушга қирон келсин. Кўплаб норасидаларни оналаридан бевақт жудо қилди... Аммо халқимизнинг бағри кенг, ҳиммати зўр, меҳри қуёшдек иссиқ... Биз украин боласини бағримизга олсак, қавм-қариндошларимизга қучоғимизни кенг очган бўламиз. Рус ўғлонини эркалатсак, азиз дўстларимизга олий садоқатимиз бўлади. Молдаван гўдагини воёга етказсак, ватандошимизнинг ярасига малҳам қўйган бўламиз... Белору ўғил-қизлари хонадонимизни тўлдирса, инсоний бурчимизни ўтаган бўламиз...

Хайрихон шу сўзларни ёзаркан, Саиджондан келган сўнгги хат эсига тушди. У фронтчи дўстлари ҳақида ёзган эди. Хайрихон ҳозир эри билан ёнма-ён жанг қилаётганларнинг болаларини кутиб олаётгандай, бу билан эри олдида, унинг жанговар дўстлари олдида, эл-юрт олдидаги бурчини ўтаётгандай бўлди...

Эртаси куни болаларни вокзалдан келтириб бўлиш-гунча болалар уйининг кенг ҳовлиси одамлар билан тўлди. Чошгоҳга бориб, одамлар тўдаси кўчагача чиқиб кетди.

Ҳовлидаги ёзлик ётоқхона олдида ҳозиргина келтирилган катта-кичик ёшдаги, турли миллат болалари туришарди, уларнинг кийимлари юпун, ориқлаб кетган, баъзилари оёқ яланг, боши, қўли ёки оёғи бинт билан боғланган ярадор болалар чеккада ўтиришибди. Ҳали бу даҳшатнинг нималигига ақли етмайдиганлари кулиб, ўйин қилиб юришибди, баъзилари йиғлайди, ётсираб тўдадан чиқмайди.

Эрталабдан бери вокзалда бўлган Хайрихон болалар тушган сўнгги машинада етиб келди. Дарвозадан ичкарига кириб, машинадан тушди-ю, ҳовлида тўпланганларнинг кўплари биттадан, баъзилари иккитадан болани бағриларига олиб, эркалаб туришганини кўрди. Халқ меҳри унинг қалбини тўлқинлантириб юборди. Упкаси тўлиб, кўзидан беихтиёр чиққан ёшни тиёлмади. Тўғри кабинетига кириб кетди. Бир оздан кейин ҳовли ўртасига қўйилган стол ёнига чиқди. Ҳаяжонланди. Нутқ сўзлашга ўрин қолмаган эди. Сўзлолмади. «Марҳамат, ҳужжатларни шу ерда расмийлаштирамиз», дея олди, холос, тўпланганларга қараб.

Бу воқеадан шу кунидёқ бутун шаҳар хабардор бўлган эди. Ҳамробиби ишдан қайтган келинига ҳовли юзида тўқнаш келди.

— Эшитдим. Кечаси ёзганларингни сўзлолмаганингни ҳам эшитдим. Кўрдингми, одамларимизнинг меҳри-оқибатини... Ота-боболаримиз дўст дўстни кулфатда синар, дейишарди. Мана шу бўлади синов, болам...

Декабрь, 1962 йил

ҚАДРДОН ХАТЛАР

Почтачи қизнинг яхши одати бор. Газеталарни почта қутисига ташладими, шу заҳотиёқ «мен келдим» дегандек, қўнғироқ тугмасини босади. Саодат опа ҳам бунга ўрганиб қолган, дарров эшикка югуради, қутини оча солиб, газеталар орасидан хат қидиради. Бугун якшанба. Эрталабдан кўзи учиб турувди, тўғри келди. Газета қаватидан конверт чиқди. Шошиб уйга кирди, кўзойнагини тақиб, конвертни очди. Айвон зинасига ўтириб, ўқий бошлади. Уқиркан чеҳраси ёришиб, ёноқлари қизарди, қўли ҳаяжондан сезилар-сезилмас титраб турарди. Хатни ярмигача ўқиб келди-ю, бирдан кўзлари ёшланди, давомини ўқийёлмай, тўхтаб қолди. Чеҳра кулиб турса-ю, кўз ёши тўхтамас галати кўринаркан... Бир неча дақиқа тўхтаган жумласига тикилиб турди-да, «ҳа, баттол» деб юборди беихтиёр. Шундай деди-ю, хаёл голиб чиқиб хат чала қолди.

Хат... Хатлар... Дилдагини қоғозга тушириб, кўз олдинга келтириб қўядиган, узоқни яқин қиладиган, хушхабар келтирадиган, яширишнинг нима кераги бор, на чораки баъзида нохуш хабар элтадиган хатларни ким ёзмайди-ю, ким ўқимаган дейсиз. Уҳў... Уруш йилларидагисини-ку, айтиб охирига етиб бўлмайди. Тумор нусха хат кирмаган, шундай хат йўлламаган хонадон қолганмикин, ўшанда. Энг азиз, энг қадрдон нарса хат эди. У қарияларимизга дармон, кўнглига таскин берарди, келинчакларнинг ҳижрон тунларини ёритарди, висол дамларини яқинлаштиргандай бўларди, оға-ини, опа-сингил, ёру дўстларни қувонтирарди.

Уруш урушлигини қиларкан, ора-сира даҳшатли нома-лар ҳам келиб турар, бутун хонадонни ларзага солиб доду фарёдларга сабаб бўларди.

Худди шундай мудҳиш хабар бу ҳовлига ҳам кириб келди. Унда Содиқжон баркашни ноғора, хивични от қилиб юрган пайтлар эди. Почтальон қўнғироқни ҳам чалмади, эшикни ҳам тақиллатмади. Тўғри ҳовлига кириб келиб, хомуш салом берди. Жомашовда ўғлини чўмилтириб турган Саодат опа совунлик қўлларини наридан-бери этагига артиб, почтальон қўлидан хатни олди-ю, овози борича додлаб юборди. Ҳушидан кетди. Почтальон ота уни суяб, айвонга ўтқазди. Чинқираб йиғлаётган Содиқжон ёнига бориб, унга сув қуя бошлади. Бир зумда ҳовлига қўни-қўшнилар йиғилди...

Ана энди фронтдан келган хатлар, ҳар бири қайта-қайта ўқилган бўлишига қарамай, ҳар гал авайлаб, ўз тахтига тушириб тахлаб қўйилган хатлар Саодат опанинг бирдан-бир ҳамроҳи, ҳамдарди, суянчиги бўлиб қолди. Кеч кириб, ўрин солдимни, Содиқжонни ухлатарди-ю, хатларни бир-чеккадан тўйиб-тўйиб ўқиб чиқарди, тўйиб-тўйиб йиғларди, кейин ёстиғи тагига тахлаб, устига бош қўярди. Назарида ўрин сира йиғилмаса-да, ёстиқ тагидаги қадрдон хатлар ҳам безовта бўлмаса. Кўпинча шундай қиларди ҳам. Хатлар туфайли ўрин йиғилмай турарди.

Мана, энди эридан, йўқ эриданмас, қисм қомандиридан келган хатдан кейин хат таққа тўхтади. Бу шум хатни у ўша, почтальон қўлидан олганини билади, кейин ушлагани ҳам йўқ. Қўшниларида, қариндошларданми, кимдир ўқиб, ҳув анави жавоннинг хонасига қўйибди. Саодат уни қўлига олиб кўриш у ёқда турсин, ҳозиргача жавонни очгани ҳам, унга яқин боргани ҳам йўқ.

Яхшиям одамлар бор-а. Бўлмаса бу ғам-ғусса ютаман дейди-я. Заводдан одам келмаган кун йўқ. Ўзлари икки сменалаб ишлашади-ю; вақт топишади-я. Бир нафас бўлса ҳам келиб, кўнгилга тасалли бериб кетишади. Кеча эрталаб Ҳалима кириб келди. Кўзлари ичига тушиб кетган, ранглари заъфарон, ўтирса кўзлари юмилиб, уйқуга кетгудай. Учинчи сменадан чиқибди-ю, тўғри шу томонга йўл олибди.

— Кеча партия мажлисимиз бўлди. Саттор акамнинг хотирасига зарбдор вахтада туриб ишлашга аҳд қилдик...

Ҳалима узоқ ўтирмади. Тағин келарман, деб чиқиб кетди.

Завод Саодат опани ўз қучоғига олди. Аввалига пардозлаш цехида шоғирд бўлиб ишлай бошлади. Орадан кўп ўтмай мустақил ишга кўчирилди. Аҳил коллектив, меҳрибон ҳамкасблар орасида анча дарди енгиллашди. Аммо барибир ишдан чиқиб, боқчадан Содиқжонни олиб йўлга қайтаркан, яна ўша хатлардан аламини олар, бирма-бир ўқиб чиқарди-ю, кўнгли таскин топарди.

Содиқжон ҳам катта бўлиб, мактабга борадиган бўлди. Боласи тушмагур ниҳоятда шўх, олов чиқди, бир нафас тиниб-тинчимайди. Турган-битгани дадасининг ўзи. Юзининг думалоқлиги, қош-кўзлари, юриш-туришлари худди қуйиб қўйгандай. Саодат опа якка-ёлғиз суянчиғига ҳаддан ташқари ихтимот қўйган, кўнглига қарар, ўкситмасликка ҳаракат қиларди. Қўни-қўшнилари билан уришиб қолгудай бўлса, улар ҳам ортиқча бир нима дейишмас, йиғлаб кирган боланинг онаси ёлғондакасига пўписа қилиб қўя қоларди.

Ҳаётда қўшалоқ хурсандчилик камдан-кам бўладими ёки Саодат опага шундай туюлди, ҳар қалай унинг ҳаётида катта, унутилмас воқеа рўй берган куни, Содиқжон тушмагур бутун қувончини чилпарчин қилса бўладими. Завод коммунистлари илғор пардозловчи Саодат опани ўз сафларига қабул қилишди. Худди шу куни уйга келса, Содиқжоннинг куратори ўтирибди. Анча кутиб қолганми ёхуд чиндан ҳам Содиқжоннинг хатти-ҳаракатлари ўқитувчиларни қаттиқ ранжитганми, куратор Саодат опа билан сўрашиб улгурмаёқ ҳаммасини тўкиб солди:

— Физика, математикадан икки оляпти. Бугун физика ўқитувчисини ҳақорат қилди. Ахир тарбия берсангиз, қарасангиз бўлмайдими...

Саодат опа нима деярини билмай гангиб қолди. Кураторнинг юзига тик қараёлмай, «билмабман, бу сафар кечиринглар, ўзим гаплашиб кўрай» дея ялинди, холос. Кураторни эшиккача кузатиб қўйди-да, уйга кириб, эрининг девордаги суратига бир тикилди-ю, ўзини каравотга ташлади. Шу ташлаганча бир ҳафта деганда ўрнидан турди...

Саодат опа ишга чиққан биринчи кунини мактабга

борди. Директор, куратор, ўқитувчилар билан суҳбатлашди. Шу вақтгача ўғлининг ўқиши, юриш-туришидан дурустроқ хабардор бўлмаганидан ич-ичидан эзилди-ю, сездирмасликка ҳаракат қилди. Уғли бўлса онасининг ҳамма гапларини, кўз ёши қилиб, отасининг ҳурматини ўртага қўйиб айтган насиҳатларини чурқ этмай тинглади-ю, бироқ «тавба қилдим» деб узр сўрамади. Мана шуниси онасини чўчитиб қўйган эди.

Буниси ҳолва экан. Орадан икки кун ўтгач, пардозлаш цехига милиция бўлимидан телефон қилишди. Содиқ синф бошлиғини уриб, майиб қилибди, уни касалхонага, Содиқни милиция бўлимига олиб кетишти.

Саодат опа гангиб қолди. Бошини қаерга ўришини билмасди. Завод партия ташкилоти уни яккалатмади, бу иш билан махсус шуғулланди, аниқроғи, корхонанинг кекса ишчиси, фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган коммунист Саттор Султоновнинг ўғли тарбиясини ўз оталиғига олди.

Содиқ қамоқ жазосидан, комсомол сафидан четлатишдек шармандалиқдан қутулиб олди-ю, барибир дарсларни эплолмади. Тўққизинчида икки йил қолиб кетди.

Кўринишда мўмин-маъқул, тавбасига таянгандек эди-ю, зимдан баттар бўлса бўлдики, бери қайтмади. Қандайдир ўртоқлар орттирди. Бири кечкида ўқирмиш, бири бекор, жарақ-жарақ пул билан ўйнармиш. Ўшалар билан дарс қиламан, деб чиқиб кетар, тун ярмида келиб, ётиб қоларди. Онанинг гапига на жавоб беради, на насиҳатга қулоқ солади. «Кичкина боламасман, ўргатманг!» дейишдан нарига ўтмайди. Топган гапи шу. Бора-бора ичиб келадиган, тонг отаргача қайд қилиб чиқадиган бўлди. Онаизор юм-юм йиғлайди-ю, яна аламини хатлардан олади. Эрининг суратига тикилади, Сатторжон худди унга «ўғлимни нега бу кўйга солиб қўйдинг, хотин» деяётгандай бўлади.

Содиқжон бир амаллаб ўнинчига ўтди-ю, барибир саёқликни ташламади. Икки топқир уйдан чиқиб ҳам кетди. Қаёқда, кимлар билан бўлди. Саодат опа билолмади. «Далага чиқдик, дарс қилдик», — олган жавоби шу бўларди. Йиғлайвериб, кўз ёшлари ҳам қолмади. Ҳеч ким ҳеч нарса демасди-ю, аммо саёқ ўғилнинг «довруғи» маҳаллага аён бўлганидан, кимки унга са-

лом берса, Саодат уни дакки ўрнида қабул қиларди, бошини эгиб жавоб берарди.

Баҳор кунларининг бири эди. Саодат опа ишдан ҳориб-чарчаб келди-ю, почта қутисидаги газеталарни олди. Ичидан конверт ҳам чиқди. Ун беш йилдан бери, ўша мудҳиш хат келган кундан буён биринчи хат келиши эди бу хонадонга. Нотаниш адрес, нотаниш кишидан. Саодат опа шошиб хатни очди, ўқий бошлади.

«Хурматли она! — деб бошланарди хат. Саодат опа шу икки жумлани ўқиди-ю, хўрлиги келди, ҳаяжонланди, ҳалигача ўз ўғлидан «хурматли она» деган гапни эшитмаганини шундагина сизди, оғир хўрсиниб қўйди, — биз яқинда мактабимиз жойлашган Сосновка қишлоғи учун олиб борилган жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлган коммунист жангчи Саттор Султоновнинг қабрига ёдгорлик ўрнатдик. Тантанали йиғилишда отрядимизга Саттор Султонов номи берилди. Энди биз, сиз билан хурматли Саодат опа, Саттор амакимнинг ўғил-қизлари билан яқиндан танишмоқчимиз. Агар Саттор амакимнинг суратлари, ўзингиз, ўғил-қизларингизнинг суратларини юборсангиз жуда яхши бўларди, биз отрядимизда қаҳрамон жангчи хотирасига бағишланган музей ташкил қилардик.

Салом билан отряд советининг аъзолари...»

Саодат опанинг аъзойи бадани титрарди, сира ўзини босолмасди. Бўшашган қўлларидан тушиб кетган хат ерда ётарди, ўзи айвон устунига тикилганча турарди. Миясига ҳеч нарса келмас, назарида ҳозир ҳамма ёқ Сўм-бўш, унинг ўзи ҳам шундай, ақли ҳам, тили ҳам, қуч-қуввати ҳам йўқдек эди. Шу зайлда қош қорайгунча ўтирди. Қўшни ҳовлида чироқ ёнганини кўрган дагина ҳушига келиб, оҳиста ўрнидан турди, уйга кирди.

Содиқжон келганда у уйнинг ўртасига эридан келган хатлар, суратлар, унинг ҳаётига оид бутун ҳужжатларни ёйиб, титкилаб ўтирганди. Ўғил салом ҳам бермай, папкасини столга ташлади-да, «Қорним оч!» деди зарда билан. Саодат опа кечки овқатга уннамаганини энди сезган эди, у ўғлига қарамади ҳам, гапирмади ҳам.

Содиқ онасининг тепасида тик турганча бир расмга кўзи тушди. Беихтиёр қўл чўзиб, уни олди, узоқ

тикилди. Саттор ака бир гуруҳ дўстлари даврасида, Кремль дарвозаси ёнида турарди. Сурат орқасига «машинасозлар кенгаши» деб ёзиб қўйилган эди. Содиқ бу суратни, ундай деса, анави ердагиларини ҳам кўрмаган эди. Нега кўрмаган ё эсидан чиққанми?

Саодат опа пионерлардан келган хатни чўнтагига солиб, расмларни йиға бошлади. Содиқ яна бир расмга қўл чўзган эди, «нима қиласан, болам, кўргансан, булар сенга керакмас, керак жойга юбораман...» деди.

— Нима?! Мана буларни кўрмаган эдим, қани, беринг-чи.

Онаизор яна шахтидан тушди. Расмларни ташлаб, ўрнидан турди, ошхона томонга кетди. Овқатни тайёрлагунча уйга кирмади. Икки марта деразадан ўглининг мукка тушиб, хатларни ўқиётганини кўрди. Кўнглида жаҳл билан «шуларга муносибмисан сен, э сатқай...» деб юборди-ю, тагин ўз сўзидан ўзи чўчиб тушди.

Шу пайт кўча томондан ҳуштак овози эшитилди. Уч-тўрт такрорланди. Содиқнинг ўртоғи чалаётганини Саодат опа биларди. У эшикка ҳам бормади, ўлгига ҳам айтмади. Бир вақт деразадан Содиқнинг овози эшитилди: «Ойи, мени йўқ, деб юборинг!» Саодат опа индамай, гуручини юваверди. Ҳуштак яна такрорланди. Шунда Содиқ уйдан отилиб чиқиб, кўчага югурди.

Бундай ҳолларга ўрганиб қолган Саодат опа «яна кетди...» деди-ю, хўрсиниб қўйди. Бир оздан кейин кўча томондан сўкиниш аралаш гурсиллаган овоз эшитилди. Югуриб чиқиб, Содиқнинг бир ўртоғи билан муштлашаётганини кўрди. «Ҳой» деганини биларди, Содиқ ялт этиб онасига қаради-да, «аралашманг, ойижон, одам йиғманг» деди ялиниб. Шундай деди-ю, ўртоғини чалиб йиқитди, ётқизиб дўппослаб ура бошлади. Саодат опа ўлгига яқинлашиб уни ажратмоқчи бўлувди, Содиқ ўрнидан дик туриб, онасини қучоқларди, ичкарига олиб кириб, эшикни беркитиб қўйди. «Энди келмайди, ойи, юринг!» деди ҳансираганича онасига.

Бир неча дақиқада бўлиб ўтган бу воқеадан ҳангманг бўлиб қолган она ўглининг юзлари, кийимларидаги чангни артарди-ю, ҳеч нима деёлмасди.

Содиқ тўғри уйга кирди, яна хатларни титкилай кетди. Булар орасида Саттор аканинг орден, медалла-

ри, уларнинг шаҳодатномалари, делегатлик мандатлари, тантанали йиғилишлар, парад, намоёишларга берилган сон-саноқсиз таклифномалар, Фахрий ёрлиқлар бор эди. Содиқжон булар орасидан дадасининг бир хатини топти. «...Дадам косиб эди. Меҳнаткаш, ҳалол, пок одам эди. Дадамнинг шаънига доғ туширмай ҳаёт кечириш — бирдан-бир орзум...» Шу сатрларни ўқиб турганида, Саодат опа кириб қолди, ўғлининг нимага кўзи тушиб турганини дарров пайқади. Ахир ҳар бир парча қоғоз унга таниш, қадрлику, нега пайқамасин.

Ўғли худди шу сатрларни ўқиб, ҳаяжонланаётганини кўрган она қалбида қуёш порлагандай бўлди, меҳри товланиб қетди.

— Ўғлим! — деди у. Содиқжон ялт этиб орқасига қаради. — Шуларнинг ҳаммасини юбормоқчиман.

— Қаяёққа?! — қичқириб юборди Содиқ.

— Ма, мана буни ўқи, — Саодат опа хатни узатди, ўзи ўғлидан кўзини узмай турди.

Инсон қалбининг ҳарорати оловдан, портлаши бомба портлашидан кучли бўлади. Содиқжон ҳам портлади. Хатнинг охирига етмай, шундай дод солдики, уй ларзага келгандай бўлди. Кейин ўзини босиб, онасини маҳкам қучоқлаб ҳўнграб йиғлади. Бўйдоқ йиғитнинг дўриллаб йиғлаганини эшитганмисиз? Йиғи аралаш «Кечиринг, дадажон, кечиринг мени, ойи-жон!..» деган сўзлар юлиниб-юлиниб чиқарди, портлаган қалбнинг мағиз-мағизидан чиқарди...

...Саодат опа қўлидаги хатнинг тўхтаб қолган жумласини такрор ўқиб, яна ўзича «ҳа, баттол!» деб кулиб турганида, магазинга чиқиб кетган келини ўғилчасини етаклаб кириб келди. Қайнанасини кўриб ҳайрон бўлди.

— Ҳа, ойи, нега бу ерда ўтирибсиз?

— Вой, шунча вақт ўтдимиз-а, дарров бориб-келдингларми?.. Баттолимдан хат келибди. Республика партия съездига делегат қилиб сайлашибди уни. Командиримдан рухсат олдим, съездга боришимда Сосновкага тушиб, дадамнинг қабрларини зиёрат қилиб ўтаман. Мактабга ҳам кираман, дебди.

Саодат опа шундай деб, хатни келинига узатган эди, невараси олиб қўйди.

Март, 1966 йил